СОФЫ СМАТАЕВ

ҒАРЫШҚА КӨЗ ТІККЕН ЖЕР

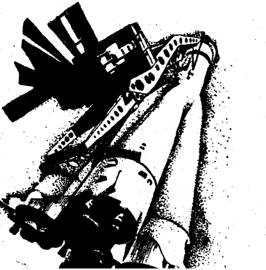

**«...ТУҒАН ЖЕРДІҢ...
ТАУЫ МЕН ДАЛАСЫН
АРАЛАП КӨРМЕЙ, СЫРТЫНАН ҚҰР
СҮЙСІНГЕННЕН НЕ ПАЙДА?
ЖЕЗҚАЗҒАН ОБЛЫСЫ —
КЕНДІ ОБЛЫС.
КЕНІ — МЕТАЛЫ ҒАНА ЕМЕС,
АДАМДАРЫ...
ҒАРЫШҚА ЕРЛЕРІН ҰШЫРЫП
ЖАТҚАН БАЙҚОҢЫРДЫҢ
БІР ӨЗІ НЕГЕ ТҰРАДЫ?!»**

Автор

СОФЫ СМАТАЕВ

ҒАРЫШҚА КӨЗ ТІККЕН ЖЕР

ӘҢГІМЕЛЕР

АЛМАТЫ
«ЖАЛЫН»
1985

84Қаз7
С 50

Пікір жазған АҚСЕЛЕУ СЕЙДІМБЕКОВ

СМАТАЕВ СОФЫ
С 50 Ғарышқа көз тіккек жер: Әңгімелер.- Алматы: Жалын, 1985.-200 бет.

«Ғарышқа көз тіккен жер» атты бұл кітабында жазушы С. Сматаев Жезқазған облысының тарихи, әлеуметтік, экономикалык және мәдени өмірін жан-жақты қамтып, құрыш қолды жұмысшылар мен малшы-диқандардың еңбек жолына тоқталады. Кенді өлкенің келешегіне көз тігеді.

Публицистикалық серпінде жазылған бұл туынды өз оқырманын табары хақ.

84 Қаз7

С **4803010000-151 / 408(05)85** **188-85**

© «Жалын» баспасы — 1985

...етская
...
...централизованная
библиотечная сеть
12958

БЕТАШАР

— Әке, ауылға қашан барамыз?

— Барамыз. Асықпа, ұлым...

Әкелі-балалы екеуіміздің әңгімеміз үнемі осылай басталатын.

Ол кезде ұлым Алмас алтыда болса, Жезқазған облысы жаңа ғана құрылған-ды.

Әрине, ақыл тоқтатпаған баланың «ауыл» дейтін ұғымына бүкіл облыс көлемі түгел сыя қоймайтын. «Асықпа» деуімде өсе, есейе түссін дейтін ынтызар тілек төркіні жататын.

— ...Әке, биыл ауылға барамыз ғой...

— Иә, барамыз. Сәл шыда.

Бұл кезде Алмас он бірге, облыс бес жасқа толған еді.

Бірақ ауылга ат ізін құрғатпай, жиі барып тұрғанымыз да рас. Ұлымның ендігі «ауыл» ұғымының кеңейе түскеніне де күмәнім жоқ. Сонда да облыс деп аталатын адамдар ғұмырнамасы мен ерлік, еңбек шежіресінің құдіретін толық пайымдайтын халге жетуін мен де

асыға күтіп, үлкен «ауылға»- ауқымды ауылға аттанар сапарды тосумен жүрдім.

Арада тағы төрт жыл өтті.

Каникулға шығысымен Алмас жолдорбасын қамдап, жиналуға кірісті. Қимылы ширақ, жіті дайындығында маған бұрын онша байқала бермейтін еркіндік, ересектік бар.

- Қайда жиналдың, балам?- деп ендігі сұрақты өзім беруге мәжбүр болдым.

— Ауылға. Облысқа. Туған жердің ой-қырын саяхаттап, аралап көріп, облыстың тарихымен таныспақ ойым бар. Ата-баба туған мекен - маған да ыстық. Менің де туған жерім ғой. Туған жердің келбетімен кездеспей, тауы мен даласын аралап көрмей, сыртынан құр сүйсінгеннен не шығады? Жезқазған облысы - кенді облыс. Кені - металы ғана емес, адамдары екен. Ғарышқа ерлерін ұшырып жатқан Байқоңырдың бір өзі неге тұрады, әке?! Ендеше, енді бөгелуімнің реті жоқ.

— Сонда қадай, жалғыз бармақсың ба?

— Жоқ. Саяхатшылар тобымен.

— Оның дұрыс екен, балам. Қашан жүрмексіңдер?

Алмас күрсінді.

— Саяхатшылардың жиналуына байланысты ол. Мүмкін бір апта... он күннен кейін жүрерміз.

— Онда, Алмас, былай жасайық. Мен ертеңнен бастап бір айлық демалыстамын. Екеуміз машинамен тартып кетсек, не дер едің?

Алмас көңілдене жымиды.

— Қатып кетеді онда.

— Ендеше, дайындала бер. Кітаптарыңды, картаңды ұмытпа.

- Неге ұмытайын. Мына «Қазақстанмен танысыңыз» деген жол көрсеткішті көрдіңіз бе? Бүгін сатып алдым.

— Дұрыс. Мен осы күнді сенен де гөрі асыға күткем, ұлым. Облыстың мен бармаған ауданы, мен баспаған тауы мен тасы аз шығар. Талай рет аралап, талай рет мектеп оқушыларымен кездескен кездерімде Балқаш туралы да, Жезқазған мен Ұлытау жайында да оқыған-білгенімді, көрген-түйгенімді әңгімелеп бергем. Енді сол жаққа екеуміз аттанып, тағы бір аралап қайтатын болдық.

- Байқоңырдың аты естілсе, көз алдыма Гагариннің бейнесі елестейді. Ғарышқа көз тіккен жер ғой ол.

Елең ете қалдым.

— Жақсы айттың-ау, Алмас. Ғарышқа көз тіккен жер - бүкіл Отанымыз. Соның ішінде, ең алдыкен Жезқазған облысы. Байқоңыр өңірі. Барамыз, бәрін өз көзімізбен көреміз... Мынауың не?

— Қойын дәптер ғой. Естіген-көргендерімді түртіп отыруға жақсы. Кейін достарыма, құрбыларыма ұмытпай айтып беруге оңай болады.

Балама қатты риза болдым. Ынтығуын, елігуін іштей құптап, іштей келістім. Білгісі, көргісі келеді екен. Көрген-білгенін достарына жеткізуге құмартады екен. Шынында да енді бөгелуіміздің жөні жоқ. Ауылын, ауданын, аймағын, ардагер азаматтарын көріп, танып, құрыш қолды жұмысшы мен күн қағып тотыққан малшы, диқан жүздерінен жанына нұр құйып қайтқысы келген ұлымды бұдан әрі тоқтата беруге болмайтынына көзім жеткенде, дереу мен де жолға дайындалдым.

Бұл жолы әкелі-балалы екеумізді туған жердің өзі шақырғандай болып көрінді маған.

Туған жер...

Әркімнің кіндік қаны тамған ауылы болады. Ең алғаш ол сол ауылдың ауасын жұтады. Азаматтарын таниды. Бұлағынан нәр алады.

Сәби іңгәсі не жұпыны отауда, не үлкен қара шаңырақта естіледі. Бірақ қай жерде шыр етпесін, өмір жылуын оз ошағынан көреді. Ошақтағы от ауыл түтінімен араласады. Табалдырықтан аттаған бала ауылының төбесіне шығады. Айналасына көз жібереді. Басқа ауылдарды көреді. Сонда барып дүниенің кеңдігін, әлемнің шексіздігін алғаш сезеді.

Ошақтағы от басынан Отаны басталады. Ол - анау жатағандау өз үйінде. Анау шағын ауылда. Мынау іші үңірейіп, мұрты кетілген ескі рудниктің орны болған-«Жүндітөбеде». Сонау көк мұнарда дірілдеген көгілдір таулардың тасасындағы Көкше теңіз бен Балқаш қаласында.

Туған жер...

Ол - қай қала, қай жерде жүрме, іңкәр сағынышыңды үнемі шертіп тұратын құдірет. Кеудеңе тамырын жайған алып ағаштай сайраған құстары-

мен, сапырылысқан сағымымен, ауылдастарыңның сансыз сәлемімен жүрек қоңырауыңды жапырағымен желпіп, бұтақтарымен тынымсыз түртіп жатады.

Туған жер...

Ол - мен үшін бүкіл Жезқазған облысы.

Әкем Қарқаралыда туған. Балам Алматыда туған. Бірақ үш ұрпақты тоғыстырған жер - Жезқазған облысы.

Облыс.

Ауыз толтырып, кеуде керіп айтуға қандай жақсы.

Жезқазған облысы 1973 жылы 20 мартта құрылған.

Қазақстанның орталық бөлігінде орналасқан бұл облыстың жер көлемі 313.4 мың шаршы километр. Ол Солтүстік батыс пен Солтүстігінде Торғай, Целиноград, Қарағанды облысымен, ІІІығысында Семей облысымен, Оңтүстігінде Жамбыл, Шымкент, Қызылорда облыстарымен шектесіп жатыр. Жер бедері әрқилы. Өзен аңғарлары да, ойпаң, жазықтары да, аласа таулары мен шоқылары да көп. Осылардың ішінен Ұлытау (абсолюттік биіктігі 1134 м), Бұғылы (1187 м), Қызыларай (1565 м) таудары ерекшеленіп бой көрсетеді. Қлиматы тым континенттік. Қысы әрі ұзақ, әрі суық болса, жазы тым ыстық. Жауын-шашыны сирек. Бірақ бұл облыс кенге бай, халқы - қонақжай.

Бар болғаны бір мүшелі жастағы облыстың өткенін ойға елестетіп, бүгінгі көркін тамашалап, ертеңін ұғып қайгу үшін, сөйтіп міне, ұлым екеуміз Алматыдан жолға шықтық.

Туған жерге жетіп, топырағына бір аунап тұрғанға не жетсін!

Тауыңның басына шығып, туған далаңа қыдырта көз жіберуден артық қуаныш болар ма!

Бізге серік болыңдар, жас достар!

* * *

Жусанды даланы қақ бөліп, қара таспа қайыстай тік тартқан оқтай түзу, кең тас жол кең-байтақ өлкенің бұрынғы іш пыстырар мешеулігін адыра қал-

дырғандай, жеңіл машинаны асықтыра ұшыртып келеді. Оң қанталдан - Тауқұм өңірінен ескен аңызақ аз болғандай, бірер сағаттан соң Мойынқұмның әр жерде бір сексеуілі шоғырланған етегі басталды. Құрғақшолақ, Ботабөрім өзендерінің қуаң тартып кепкен арналарын артқа тастап, Ақсүйек тұсынан өткен соң терістік - батысқа қасқайып қарсы атылған қара асфальт көлігімізді одан сайын қайқаңдата жөнелді.

Алыстан, көкшіл мұнары көгілжім пердедей дірілдеген сағым арасынан дөңгеленіп аппақ аумақ көзге шалынды.

Алмас тыпыршып қалды.

— Әке! Қар! Қар! - Үңіліп отырған қалпы маңдайдан жіпсіген терін саусақ қырымен сипап тастады да: «Осындай аптапта қар қайдан жатсын»,— деп ойласа керек, қайта түзеді.- Көл! Көл! Балқаш басталды...

— Балқаш басталды десе де болады. Бірақ анау көрінген көл де емес, қар да емес, сор.

— Сор?!

— Иә. Балқаш көлі бұрын сонау сорға дейін созылып, шалқып, толқындап жатады екен. Көл суы азайған соң, теңіз деңгейі біраз төмендеп, жағалау алыстап, көл шегініп кеткен ғой. «Нәрінен айрылған жер - жетім» дегендей, қаңсып қалған көл табаны тұзын бетіне теуіп, сорлайып жатыр.

Әне-міне дегенше-ақ машинамыз сорға жақындап қалды. Көлемі әжептәуір қомақты, теп-тегіс сор кәдімгі мұз айдынындай. Көк шыңылтырына қылауланған қар ұшқыны жабысқан Медеу айдыны кейде осылай ақтаңдақтанып көрінетін.

Бірнеше шақырымға ұзап кеткен көл тұсына әрі мейірлене, әрі елжірей, әрі ынтыға, әрі әлдебір аяныш толы қараспен ұзақ тесілген ұлым бір кез маған қарай бұрылды.

— Әке, Балқаш көлін ертеректе Көкше теңіз деп атаған ғой. Соған қарағанда түсі көкшіл болғаны ма?

— Бала күнімде сары тіс ақсақалдан осы көл туралы бір аңыз естіп едім. Жол қысқарсып, айтып беренін.

КӨКШЕ ТЕҢІЗ ТУРАЛЫ АҢЫЗ

— Ерте, ерте, ертеде, ешкі жүні бөртеде төрт түлік малға бай Көкше деген батыр Арқада өмір сүріпті,- деп қария аңызын бастай беріп, шақшасынан бір шөкім насыбайды ерін астына тастап жіберін біраз кідірген.- Жаугершілік заман болса керек. Бұл далада қоныс, құдық, жайылым-жайлау үшін алыс-жұлыссыз өткен күн аз болған ғой, тәйірі. Көкше де бесіктен белі шыққалы бел шешіп дұрыстап бір ұйқтамаған ел қамқоры батырымның нағыз өзі деседі. Бұл шеті Ұрымнан, мына шеті Қырымнан қиқулап тиген талай жау батырдың соққысына шыдамай осы өлкенің сайы мен жырасына жер жастана беріпті. Ноғайлы-қазақтың әлі де айрылмаған, қаймағы бұзылмаған дәуірінде Көкше батырдың атағы шығандап Мұз еліне, шарықтап тұз еліне, қалықтап Оғыз еліне кетіп жатады. Содан не керек, Көкше батырдың өзі мен жеті ұлы желкілдетіп найзала-

рын көтеріп шыққанда қарсы келе жатқан жаулары мысы басылып, жатып қалады екен.

Хош. Батырлық қай кезде де бағаланған ғой. Шебінен шапқыншы өткізбесе, шеніне шолғыншы жеткізбесе, ел тыныштығын күзеткен арыстың абыройы артпағанда не қылсын. Арқадағы сары көдесі ұйысқан, көк шалғыны жапырылмаған, боз бедесі желкілдеген, бидайығы жайқалып, мия, майсасы биллеген, қойнауға, бұлақ-бастауға, өзен-көлге жағалай, жапсарласа қонып, ойда он отау, қырда қырық шатыр құрып емін-еркін сайрандаған ел сол бейбіт тірлігі шайқалар деп күдік ойламаған ғой. Үйір -үйір жылқы, қотан толы қойды айдап тастап, иіріп бағып, сары уыз қымызды сапырып ішіп, сары ала қазыны кертіп жеп, кекірік атып, күміс әнді кекке созып, күмбірлеген күйді көкжиектен асырып, мәре-сәре ғұмыр кешіпті деседі.

Соның бәрі Көкше батырдың арқасы көрінеді.

Көкше десе, бұлт бүркеніп, жай атқан, жасын теккен, сел қаптатқан көк әп-сәтте ашыла қалады екен. Көктен нұр құйылып, шуақ шашылып, мейірім төгіледі екен.

Көкше десе, қыраулы қыс құрсауын босатып, қарын көпсітіп, ызғарын бәсеңдетіп, боранын жуасытып, үскірігін азайтып, ызғырығын тыйып, жуасып, жүнжіп сала береді екен.

Көкше десе, арқыраған асау өзен тыншып, жол ашып, ұшар басы көк тіреген асқар тау аласарып, асу береді екен.

Көкше десе, Ай аспаннан сығалап, жұлдыздар жоғарыдан телміре төніп, окпек жел самал боп сипап, қара бұлт мамық боп төселіп, сүңгі мұз май боп еріп, дүние түгел еміреніп, иісініп, тұшынып сала береді екен.

Өзі де жан біткеннің алыбы болыпты. Күлгені —' күннің күркірін жасырыпты. Жүргені — күншілік жерге естіліпті. Бір төбеге жамбас басып, қарсы алдындагы екі төбені олай-бұлай орнын ауыстырып, ермек қылады екен. Жеті ұлы да жеті жұртты билетен, жеті жұртты қорғаған керемет дәу болыпты. Шебіне жау келмей, қотанына дау араласпай, жайлауынан шаң шықпай бұйығыланып отырып қалған кездерде сол жеті ұл бірін-бірі іздеп келіп, белдесіп-күш сынасып, сайысып — білек сынасып, ке-

зенісіп — жүрек сынасып, талайдан бері сірескен қардағы күш пен кеудедегі сесті ыдырата сейілтіп, бой-бой босап, мүше-мүше арсаланып, байырқалап қайтады екен. Тепкі көрсе де тектіде өкпе болмайтыны белгілі. Әлгілердің ең әдемісі де, ең алғыры да, ең қырғиы да - Тоқырауын деген Көкше батырдың кенже ұлы деседі. Сайысқа түссе, алты ағасын дуадақтай домалатып, белдескенде бесеуін бұлқынтпай бүктеп, алтыншысын арқалап жығады дейді. Жетеудің жұлқынысынан жер дірілдеп, тау шайқалып, көл қозғалатын көрінеді. Көкше батыр Ұлытауға басын сүйеп, Кішітауға аяғын көсілте тіреп, сұлап жатып, ұлдарының аударыспақ-төңкеріспек «ойынын» қызықтайды. Найзадан найза шыдамай, қарағайдың қарсы біткен бұтағы қақ айрылғанда, қақыраған үнінен құлақ тұнардай болыпты. Жебеден жебе таусылып, қырда қарағай, ойда орман азайып, өзен мен бұлақты балақтай өскен талшілік құрып бара жатқан соң, аруағыңнан садаға кетейін Көкше батыр ұлдарына тал-дараққа қол созуға тыйым салыпты. Мұртының қылын жұлып беріп — ұлдарына найза ғып ұстатыпты. Кірпігін жұлып беріп — жебе жасатыпты.

Қармаса шеңгелі толатын, ұмсынса ұрымтал жерден дөп тиетін, түйресе іліп түсетін, сермесе жұлып түсетін, толғаса торғауыт бұзатын, ырғаса аймауыт бұзатын қыл-найза жеті батырдың бірін-бірі ойнап шабақтап, айлап сермескенде шып-шып қандарып ағызып, жотаға бұрқ-бұрқ тамызады екен. Жосалы жота, күрең бел сол шабақтасудың әсері деседі көне көз қариялар. Қасиетті қан тамған туған жердің әр тасының, топырағының әр түйіршігінің киелі болуы, біле білгенге содан ғой.

«Тектіде кек болмайды»,— демеп пе ем. Әлгі алпамсадай Тоқырауын ағаларын домалатып ойнап, аунатып байлап, қыран-топан жайғап шүрсе де, бірде бірі қыңқ деп үлкендік танытып, қыңыр жүгіріп, қырсыздық білдірмепті. Қара көзден от шашқан, құба жүзден нұр төккен ініні қаумалап ортаға алып, ең үлкені мергендіктің сырын ашып, екіншісі көрегендіктің сиқырын кеудесіне құйып, үшіншісі ептіліктің есебін сабақтап, төртіншісі жылпыңдықтың жыңғыл-жыңғылына жаттықтырып, бесіншісі бекемдікке баулып, алтыншысы арбауды үйретіп, То-

қырауынды топ бастар көсем серкеге әбден лайықтаған-ақ екен. Ұлдарының ұлылықты - ұйымшылдық деп ұғынған зердесіне исінген Көкше батыр насыбайды қос танауға кезек шекіп көк пен жерді түшкіріп тулатып, пысқырып дабылдатып рақаттанып қалады екен. «Күш атасын танымас» деп қарқ-қарқ күлгенде Ұлытау дірілдеп, Кішітау Қалшылдап, тау мен дала бірнеше күн бойы жаңғырық қуалап азан-қазан боп кетіп, баяулап тыншиды екен.

Хош. Жеті ұлдың желкілдеген найзасы қара бұлтты шұрқ-шұрқ тесіп, жеті жақтан жеті қарғандай бой көрсеткенде ойда одыраңдағанның құты қашып, қырда құтырынғанның сұсы басылып, қой үстіне бозторғай жұмыртқа салған бейбіт өмір орнапты. Отаулар ойын-сауыққа бөгіп, ана әлдиі әлемді алақанында аймалатыпты. Бұта сайын бота байланып, тобылғы түбінде тоқты-торым көлеңкелеп, қыр жағалап, құрық сүйреткен, қылқан қырыққандардың құраулаған даусы қиян далаға қиқулап кетеді. Арқаның тарлауы мен бетегесі, қиягы мен көдесі, жоңышқа мен көк жусаны, майсасы мен миясы төрт түліктің тұяғы талмай таптаса да тапжылмай ұйысып, таласа тырмысып, қаулап өсіп, бұлағы бұрқырап шапшып, қайнары қайнап атылып, өзені өзек бойлап, көлі көпіршін толқындап, берекені белден берген ғой.

Бұл кезде Көкше батырдың да шау тартып, көзі кіреукеленіп, тізесі дірілдеп, кірпігі іріңдеп отырыңқырап қалған кезі екен.

Хош. Содан ескі кездіктің жанымаса өтпейтінін, алмас қылыштың қыннан суырылмаса тот басарын пайымдаған батыр ақырғы рет сілкініп, ақтық рет айқасып, құрыс-тырысын жазбақ ниетке бел буғанын ағайын-туған, ауыл-аймақ тегіс сезіп қалыпты. Алыстан аламан іздеген адамның жан амалдаған бейбіт тірліктен баз кешетінін түсінген момынбас жұрты қарт батырды райынан қайтаруға мықтап күш салады.

«Бейбіт елдің берекесі - бірлігі. Қылышты қолда қырғын жүреді. Қырылып, ел бүлінеді. Бұзылған ниетке үзілген арман лайық. Ниетіңізден қайтыңыз»,— деп үзеңгілестерінің бірі сөз бастаған екен.

«Тәубаның басы — татулық. Тіленіп жау таппай, елжіреп дос табайық. Қан киесі — қасиет. Қасиетті

қасіретке айналдырмайық; батырекесі»,— деп екіншісі қоштай жөнеледі.

«Ор қазба - көр қазасың» дегенді ұмытпайық. «Ай тұтылса - алапат, Күн тұтылса - кесапат». Айды алқалап, Күнді қалқалап күнелтейік. Дау табу да оңай, жау табу да оңай, аужай табуға тырысайық. Елге келмегенді еліктіріп әкелгеніміз болар ма»,— деп тағы бірі есілгенде, орта тұстан орта бойлы тұстасы сөз қосыпты.

«Елірмеге-жел үрме», «Сайланғанды қайрама»,— деген тізгін қақпамыз бар, құрдас. Айран ұрттап, қой құрттағанымызды көпсінсең - өзің білесің. Дүрілдеп, дүбірлетіп тартып кетсең - батырлығыңа байлағанымыз. Жылқы қайырып, үнем айырып жүргенімізді кепсінсең - оны да өзің білесің. Жең түріп, жеңсіз киінсең - тағы да батырлығыңа жүгінгеніміз. Шаруа күйттеп, құда киіттегенімізді жақтырмасаң - өз еркің. Жау тілеп, найзаңды білесең - және батырлығыңа жығылғанымыз. Бірақ ошақ қаңыратып, от сөндірердей қылмысымыз бар ма еді? Қатынды тұл, қалқайғанды құл ететіндей кінәміз қалың ба еді? Жүген ұстап, жұрт сипалап жылап қалар жұртыңды жәуқемдегенде не ұтасың? Ұл-қызыңды жәудіреткенде не табасың? Құндызыңды селдіреткенде не ұтасың? Шабуылыңа жабылып еріп, шандуылыңа сан рулап қосылармыз-ау. Тосыларымызды да, жөңкіле жосыларымызды да ескерсеңші. «Қиянат басы - құрдымның басы» дегенді өткендер уағыздап кетпеп пе еді?! Қырылып жатсақ - қыңыратқымас едік. Қырғындауға құмартуымыз қалай?! Атқан таңды азсынсаң - батқан күнге зәру болмаспыз ба?! Өліммен ұзарған өмір жоқ. Кебінмен үзілген өмір көп. Соған неге ынтықтың, құрдас? Ел ішінен аулақтап, жер шетіне барам деуің-қай үрдіс? Баталы ердің елі опалы, көлі қопалы еді ғой. Батаңды жұтып, еліңді арытып, көліңді тарылтайын дедің бе? Елдің иесі өзің болғанда, сүйенішің киең емес пе? Текті ата тентек ұлын тыйып ұстайтын. Текіректетіп текетіреске айдамайтын. Шеңгелден қан, көмейден ұран, кеудеден кек ағыз деуің қай сыбағаң? Аққан қан сұраусыз ба? Аттандаған ұран жаңғырмас па? Ашынған кек қарсы атылмас па? Соларды неге діттемейсің, құрдас?» — дегенде Көкше батырдың басы еңкейіп, сүйек-сүйегі

босап, иіні түсіп, көзі жасаурап сала беріпті дейді. Қайтсін, елім деген ердің уәлі сөзге қабырғасы қайыспасын ба. Аталы уәжге майыспасын ба. Бой-бой босағанда, екі көзден аққан жас.сақал бойлап сіркіреп Ұлытаудан төмен зырлаған ғой. Өзен боп аққан ғой, Сонда әлгі көз жасы, жылау жасы шық тамшыдай мөлт-мөлт тамыпты. Сол жылау-шықтар Ұлытаудың теріскей екі өңіріне қосыла жарысып, екі өңірді ыстық лебімен аймалап ағып, исінтіп кете барыпты. Бүгінгі «Үлкен Жыланшық», «Дулығалы Жыланшық» өзендері Көкше батырдың қос көзінен аққан «Үлкен жылау-шық», «Дулығалы жылау-шықтар» болған деседі. Бірақ кейін жыланы көп болғандықтан «Жыланшық» атанған ғой.

Хош. Батырдың бағын, абырой-атағын көре алмайтындар іргесінен орын теуіп, іріткі салудан ол уақытта да кенде болмапты деседі. Апыр-ай дейім, жақсының етегіне жармасып, шылбырына оралып, тұнығын лайлап, адалын арамдайтындардың заман сайын шапанын айналдырып киіп, өзгеріп ілесіп отыратынына таңым бар-ау. Сондай бәле басы біреу Көкше батырдың да ауылында жүрсе керек. Намаздыгердің көлеңкесіндей сорайған, қатқан қараның аты ұмытылып, көрші-қолаң Ұзынтұра атап кеткен көрінеді. Көкшеден кейін өзін бойының сорайғанына мәз болып, өзгеше қадір тұтады екен, әйтпесе қауқар-қайраты шамалы-ақ болыпты.

Дүниеде күншілдік - қиямет, қызғашнақтық - қасірет. Батырдың бағасын барша жұрттың аузынан естігенде Ұзынтұраның беті бедірейіп, бүйрегі безеуленіп, өкпесі қабынып, жүрегі алқынып қалады екен. Оның үстіне уылжыған тоқалға үздігіп жүріп қыбын тапқан ба, Көкше батырды біржолата құртудың барлық айла-шарғысын шарқ ұрып іздейді ғой. Ұзынтұраға елдің берекесі не, бейбіт тірлігі не - қарны тойса, құшағы жылынса, жетіп жатыр.

Көкше тұстастарының жеткізген кеңесіне ойысып, ұйып, илігіп қалғанын байқаған Ұзынтұра ырғай мойнын ырғап созып, өндіршектей жөнеліпті.

— Уау, батыр! Аламан барда ел аман болғанын естігеніңіз бар ма? Елі аманның аламаннан қорыққанын естігеніңіз бар ма? Ел шебі, жер шеті деген не? Жаңадан жер алса, ел шебі ұзамай ма? Жер шетінен жау тисе, ел шебі бұзылмай ма? Шеп деп шек қо-

йып епсектеудің несі сән? Сойылды қол соға ма, жол соға ма? Жөнім деп жолыңызды бөгесе, шебім деп қолыңызды бөгесе, батырлығыңыздың бәсі не? Арқандап ұстап, тұсаулап баққан сәуріктен қай жеріңіз артық? Биіктегі басты билік деп төменге тартса, күйкілік күпсініп кетіп жүрсе қайтеміз. «Елірмеге - жел үрме»,— деді жаңа. Айтсын-ақ. Бірақ соның әу бастағы «жел үрлесін» қайда қоямыз. «Сайланғанды байламаны» неге ұмытамыз? Арынды басқанша, қаруды асынсақшы. Аймауытты жарқыратып, торғауытты кисеқші. Сөйтіп, анау жөңкіген «күннен туған күндерге» қарсы барсақшы. Еділ атты патшасының басын кесіп алсақшы. Сөйтіп ерлік қылсақшы. Әйтпесе батыр деп бедел тұтып жүргеніміз бұл жолдан бөгелсе, былайғы ел: «Бас сауғалап бұғынып қалды. Еділ патшадан қорқып, тығылып қалды»,— деп қауесет таратып жіберсе, батырдың бағын байлағанымыз ба, бағасын арттырғанымыз ба?-деп тырнадай мойнын созғанда, Көкше батыр екі алақанымен жер тіреп белін көтеріпті. Найзасына сүйеніп, иығын өсіріпті. Ежелден халық айтатын: «Батыр - аңғал» деген сөз рас. Қыздырманың қызыл сөзі көкірегін қыз-қыз қайнатқан аңқау жан аңырып айбат шаңырып, күркіреп қайрат жинапты деседі.

Ер туласа - тоқтамас, ез туласа - қоп-қораш. Көкше қатуланған соң жеті ұл қаһарланады. Жеті жұрт жиналады. Күнді шаң жабады, күлді жел суырады. Күлкіні өксік басады. Көріктіден әр қашады. Амал не, мал бағып, жан күйттеп амалдап отырған ел аламан іздеп ала-күлік бүлінеді. Ала мініп тебінеді. Қона жүріп бөлінеді. Ана әлдиі зармен жалғасады. Дала ән-күйі зармен алмасады.

«Жол көп пе, қол көп пе» деген мәтел сол кезде туыпты. Арқаның сауыры мен бауырын, қыраты мен қырақын, сайы мен саласын, жалы мен белін, ойы мен ойпатын, үстірті мен адырын, ылдиы мен еңісін, өрі мен төрін шиырлап, шимайлап жатқан сүрлеу мен соқпақ, шұбырынды мен сорап, жым мен жолдар сол Көкше батырдың қолының табанының табы, тұяғының мөрі деседі. Әрине, байқағанға қолдан жол көп. Қолдың жолы қасқая тартса, ұры сүрлеу, матқын соқпақ сыңараяқтап ңана із тастайды-мыс. Сондай сүрлеуді Ұзынтұра да қалдырған ғой. Бүгінгі «Ұзынтұраның үркек сүрлеуі» содан қалыпты.

Хош. Кокше батыр ел шебінен өтіп, Еділ патшаның жеріне жетіп еру жасапты. Алмасын қайрап, қылышын шыңдап, жебесін егеп, кіресін үшкірлеп, торғайытып жамап, дулығасына үкісін қадап, жасағы жасанып жата берсін. Енді Ұзынтұраның жайына көшейік.

«Арамның адымы - тұтам» -дейміз. Тұтамның да тұтқиылда ұтары болады. Ұзынтұра ұзап шыққан соң, атты кезек алмастырып, күншығысты қасқа маңдайға беріп салдыртып отырып, Еділ патшаның елінен бір-ақ шығады. Ентігіп " жетіп, демігіп сөйлейді.

«Еділ патша, басыңнан бағың, астыңнан тағың ұшқалы тұр. Атылғалы арыстан келеді. Жарғалы Жолбарыс келеді»,- дейді.

«Уай. Еділ патша, елің қанға бөккелі тұр, далаң шаңға бөккелі тұр. Селдетіп жауын келеді. Долданып дауыл келеді»,- дейді.

«Уау, Еділ патша! Қалаңды өрт алғалы, балаңды дерт шалғалы тұр. Жаланып заманақыр келе жатыр. Жасанып Көкше батыр келе жатыр!» — дейді.

Ә дегенде Еділ қатты сасып, құты қашып, бетін басып қалса керек. Ұзынтұра тағы да мәймеңдепті.

«Уа, Еділ батыр! Ерден ердің қаупі бар. Көкшенің аты болмаса, заты әбден тозған. Қаусаған сүйектің қауқары шамалы, қабынып өкпеңді суытпа, алқынып жүрегіңді шошытпа. Тізесі ісініп, белі босаған. Қабырғасы қайысып, тарамысына ілінген. Жілігі - кемік, жігері - боркемік шалдан не тілейсің. Жағалассаң - жығасың. Салғылассаң - сұлатасың. Найзалассаң - түйрейсің. Додалассаң - илейсің. Бұғалықтассаң - сүйрейсің. Қам жеме, қапыда дәл үстінен дөп түсірем»,-дейді.

Еділ де ел қамқорын игілігім деп ұстанған батыр болса керек. Төрт тараптан қол жинап, аз ғана емес мол жинап, кешікпей аттанып кетсін.

Көптігіне сеніп, көкірекке нан пісірген Көкшекең әдеттегідей ертәуірін ілгері шығармай, күзетшісақшысын қарауыл төбеге қондырмай бейқам жатқан ғой. Көкжиектен белдеуленіп таң белгісі сызат беріп, Шолпан жұлдызы өңін алдырғанда, ұрандаған айқай шу аспан мен жердің арасын алып кетіпті. Күн күркіресе, ондай қорқытпас. Жер сілкінсе, одан артық үркітпес. Көкшенің қолы шошып оянып, үр-

пиісе өре түрегеледі ғой. Батырдың өзі де бас көтб-ріп алып, алдымен шығысқа қарапты: қызыл ша-пақтың асты найзасының масағы жарқыраған қол-дан көрінбепті-ау, тау суы тасқындап құйылып келе жатқандай. Жалт бұрылып желке тұсына үңіліпті қызарған күннің сәулесі дулыға мен аймауытта ша-ғылысып, қара өрт қаптап келе жатқандай болыпты-ау. Оң қапталда он сан қол. Сол қапталда сондай тү-мен. Барар жер, басар із қалдырмай айнала шеп құрып, қабат-қабат көп құрып, темір құрсауға мық-тап орап алған екен де.

Көкше батыр қапыда қанц құсарын сезеді. Иіліп топырақ уыстамақшы боп еңкейсе — саусағы бат-пайды, қарманса - уысы толмайды. Өгей өлке тасын төсеп, ту сыртын тосқан ғой.

Содан батыр:

— Қасиетті далам-ай! Күпірлік кеудеме кіріп, жылуымды ұрлап, шырағымды үрлеп сөндірген екен-ау! Аһ, жалған дүние-ай! «Қадір білмегенді қайғы йлейді»,— дегенің осы екен де. Кіндік қан тамған топырақтан жырақтап, әруақ аттап кетке-німді кеш ұққанымды қайтейін-ай! Ердің сәні елі-мен, жердің сәні көлімен екен-ау. Кілең баршынды қыршынынан қидыруға бастаған екем-ау! Он екі құлаш оқ тістеп серт бергенде, мерт болуды іздеппін. Жырақ тұрақ табам дегенше, тұрақтан жұмақ жаса-самшы. Шаңырақтан өрген әнді шыңғыртқан шер-мен көмер боппын-ау! — деп іштей толғанып қалып, алып денесін тік шаншып ілгері үзіліп шығады. Екі иыққа қонған қара бұлттың етегін қанкүрең жалқындатып күн арқан бойы көтеріледі. Қос бұлт төмендегі қос қолға қос қанаттай боп көрінеді ғой сол сәт.

Көкше батыр ыңырана дыбыстапты. Аузындағы бу бұлт боп төгіліпті. Қабағындағы ызғар сірие-мұз боп шашырапты.

- Уай, Еділ батыр! Аеван ортақ, Ай ортақ, Күн ортақ. Ел сенікі, жер сенікі. Алысқанды да, тырыс-қанды да намыс жебейді. Жердің үстімен келіп, ас-тымен қайту бар. Қырланып келіп, қыдырып қайту бар. Ол кездескен адамына байланысты. Құдірет құдіретті көріп кідіреді. Байламай жүгендеп, айда-май шідерлеп қойдың. Пірі қашқанның сұры қаша-ды. Ниеті бұзылғанның тілегі үзіледі. «Аламан із-

деген алапатқа жолығар»,- деуші еді. Жолығып та, торығып та тұрмын. Мен айбаттансам, Айды тұтушы ем, сен көлеңкеңмен Күнді жасырдың. Қапымды таптың. Жазықсыз қан төгілмесін. Орынсыз көбе сөгілмесін. Ортақ Айды сен де олжалама, мен де олжоламаймын. Ортақ Күнді сен де батырма, мен де батырмайын. Қасқайып қарсыма өзің шың. Менің жеңілгенім - елім жеңілгені болсын. Сенің жеңілгенің- елің жеңілгені болсын. Тұрасың ба осыма?

Еділ еңсегей бойын егеп ырғап, еңсе тіктепті деседі. Көкшенің басы Еділдің иығына әрең теңесіпті. Еділ иек қағыпты сонда.

Тау төңкеріп, көл шайқаған, Көкше батыр! Бұлт бүркеніп, дауыл айдаған, Кекше батыр! Қонағым деп қой соярымды білмей тұрмын. Тамырым деп тай соярымды білмей тұрмын. Белдесіп, елдестік іздегенді көрмеп едім. Сермесіп, септестік іздегенді көрмеп едім. Сайраған ізіңнен жайраған жайлауымды танымай қалдым. Балтаңмен күзелген орман-тоғайлы қойнауымды танымай қалдым. Ылайлы көлден балық қашты. Жылаулы елден халық қашты.

Бұланым маңып кетті, ұланым лағып кетті. Бүтінім бұзылды, түтінім үзілді. Сынғаным тұтылмаса қайтем, сөнгенім тұтанбаса қайтем?

Иә. Ай ортақ, Күн ортақ, Асыл ортақ. Айды қорқалатып, Күнді құлақтандырып, асылды жасытып бұл қай келуің? Төс түйістірмек болсаң, топан суындай төгілуің қалай? Түс шайыстырмақ болсақ, хабарсыз келіп, ұрланып тығылуың қалай? Қас іздесең, желдіртіп жаушы жөнелтетін тайынбас жаһангерлігің қайда? Дос іздесең, күлдіртіп елші жөнелтетін мойымас кемеңгерлігің қайда? Не мәрттігіңді, не жомарттығыңды сезбедім-ау, батыр. Аранға айдаған қарттығыңды сыйлайын ба, арамға иланған қырттығыңды сыйлайын ба. Даналық - қарттықта, аналық - мәрттікте емес пе еді? Ақ басқа ақыл ұяламаса, қақ басқа ұрып кеткенде не қайыр, бұрылып кеткенде не қайыр,- деп ойсырай күрсінгенде бұлт түңліктей желпілдеп, Күн доптай домалап, тау жаңғырып, тал шулапты.

Көкше батыр да жетесіз жан емес. Жүйелі сөз сүйегінен өткенде, тізесін бүгіп, кісесін шешіп, мойнына сала беруге ыңғайланады ғой.

17 /Т~ 2958
районная | централизованная библиотечлая свть

Соны көргенде Еділ батыр бір-ақ аттап келіп, тықтан көтеріп, Көкшені табанына тұрғызыпты.

— Иілме! Сынба, батыр! Тізеңнің бүгілгені - ниетіңнің түзелгені. Жетеді! Мен қайрамайын, сев қажалма. Сездім сырыңды. Тотыңнан арылып, тозаңыңды сілкімек болыпсың. Ендеше, сертіңе жет. Серпініңді баста!—деп кейін шегініп, қасқая қарап тұра қалыпты.

— Белдесеміз бе, сермесеміз бе? — дейді тастүйін түйілген Көкше батыр.

— Таңдау ағадан,— дейді тағы да Еділ батыр.

— Жебелесеміз бе, жентектесеміз бе? — дейді екіленген Көкше батыр.

— Таңдау ағадан,- дейді тағы да Еділ батыр.

— Салысамыз ба, табысамыз ба? — дейді шамырқанған Көкше ақтық рет.

— Таңдау ағадан,— дейді Еділ етегін қағып қана.

Сонда Көкше сылқ босап, қабағын қос саусағымен шымши көтеріп, Еділ батырға сығалай қарап қалады ғой.

«Апыр-ай! Асып түсе берді-ау. Қашсам, аттатар емес, қусам, шалдырар емес. Иіліп тұрып, иликпеу ие теңім. Сұйылып тұрып, бұйыру не теңім. Жөнімен жеңсе де, жолымды кеспей тұр. Ағалықты бағалайтындай қай қадірімді өткізіп едім. Шалалықты балалатқан қиянатымды ғана жеткізбеп пе едім. Үш рет қинадым. Үш мәрте үлкендігімді сыйлады. Үш қабырғам сөгілді, үш мүшелім кеміді. Ағалық менде емес, Еділде екен. Еділ әділ екен. Әділетімнен жаңылған екем».

Күрсінген Көкше найзаны тасқа шанышқан екен - тауды үңгіп, үңгір жасапты. Қылышты қыратқа шапқан екен — қақ бөліп, асу жасапты.

Қос қолды аспанға жайып, ақ сақалды заңғарға қадап, Көк Тәңірге құлдық қылыпты дейді.

— Бұралып сіңгені тамырдың бек иесі, Көк Тәңір! Айналасын су алған, ортасы дөңес өңірдің нақ иесі, Көк Тәңір! Шалғыны белден даланың тап иесі, Көк Тәңір! Жайсаң менен қараның жан иесі, Көк Тәңір! Ақыл-ой мен зерденің таң иесі, Көк Тәңір! Құжынаған пенденің хақ иесі, Көк Тәңір! Жалбарынам зар илеп. Мұңлығыңа құлақ сал. Қарабетке жасын ат! Қарғысыңды аяма. Құрбандыққа мені

шал! Қара жерді қақырат! Қарық болып құриын! қалың жұртты жылатпа! - дегенде дүние сарт-сарт, жарқ-жарқ атылып, гүрсілдеп. зіркілдеп, селкілдеп кетіпті дейді. Дем арасында түнек орнап, аспан шатынап, кек түнеріп сала бергенде Еділ батыр жалма-жан шалқалай кетіп, он саусақты шаңытқан аспанға тарбита жайыпты.

- Маңдай сипар кеңдіктің бек иесі, Көк Тәңір! Бет жыртыспас елдіктің нақ иесі, Көк Тәңір! Шүректе өсер мейірдің тап иесі, Көк Тәңір! Досқа деген пейілдің жан иесі, Көк Тәңір! Адасқанды кешпесең - жасыныңды маған ат! Өкінгенді көрмесең - қаһарыңды маған төк! Жазалайтын да өзің! Тазалайтын да өзің! - деген кезде түнек түріліп, аспан ашылып, арсыл-гүрсіл басылыпты. Сонда дейді Көкше батыр тізеден қара жерге кіріп кеткен екен. Еділ батыр еңкейіп келіп Көкшені ырғап-ырғап жіберіп, суырып алыпты. Суырып алыпты да, төсіне төсін тигізіпті, маңдайын маңдайға сүйгізіпті азамат ер.

- Армысың, Аға! - депті. Бір аттап шегініп, қолын қусырып, беліп бүгіпті.

- Бар бол, Еділ бауырым! Бар бол, кең бол, суат бол, қуат бол! - деп дыбыссыз жылап, босай еңіреп Көкше батыр иіп қоя беріпті-ау.

Жас тамған жерге көл орнапты. Дымқыл тиген жерден өзен ағыпты. Тұмантқан сызды ауадан қоректенген тұл далаға тоғай өсіп, ну орман ұйыссыптайғаға айналыпты.

Таңдап-таңдап тай сойып, қоралап әкеп қой сойып, бұғалықтап ұстап, бұлан бауыздап, қырман басып, дән қауыздап, Еділ ер Көкше батырды ордасында қонақ етіпті. Алдымен қымыранды мұздатып беріпті. Ащыласын деп тұз қатық беріпті. Майға бөктірген бидайды қойыпты. Құйрық қосқан жай бауыр, буға ұстаған май бауырды тосыпты. Ұсақтап турап қолдаманы (қуырдақ) көлденеңдетіпті. Астыүстіне түсіп сыйлау одан кейін де, оған дейін де болмаған деседі.

Хош. Екі батыр бірін-бірі қимай қоштасады ғой. Құшақтасқан екеудің шарпысқан лебінен дауыл тұрып, ентіккен демінен жел көтеріліпті.

Еділ ер Көкше батырды түстік жерге шығарып салады. Тұнжырап қалады.

- Елің ел-ақ еді, Көкше батыр. Деміңнен аңы-

зақ есті-ау. Сезгім келмесін-ақ, сергелдең енбесін-ақ,- деп күрсініпті дейді.

Батырдың да өз түйсігі ойсыраған кеуденің қуысынан бас көтеріп тұрған еді, жыландай арбаған ғой.

«Демің - аңызақ» деді-ау. Сезді-ау Еділ ер бірдеңені. Кеудем күйіп, денем ысып, сүйек-сүйегім еріп барады-ау. Бір кәдіктің бары рас. Өзіммен кетпей, өзгеге жетер ме екен? Еліме сергелдең келгенше, шерленген денем күйіктен күлге айналсын да, дерттен құмға айналсын да»,— деп аһ ұрғанда даланы керімсал жайлап, айшылық жерге аңызақ андыздап кетіпті дейді.

Күпірлік - пенденің іштен сорған шемені ғой. Сыртына шыққанда запыран боп төгіліп, көлді булантып, жасылды тоздырып, бұлақты бітеп, қайнарды қамап, өзенді тарылтып, көз біткенді суалтып жібереді екен. Көкше батыр ел шебінен ұзап, жер шетіне аламан іздеп шыққан сәтте, Пірі қашып, Тәубасы жоғалып, Күпірлігі күшейіп сала берген, деп көнекөз қариялар айтады. Кеудедегі Күпірлікті бұрып Пірі буындырып, Тәубасы тізгіндеп отырады екен. Пірі мен Тәубасын өзі иектеп қуған соң, құнысып жатқан Күпірлік құтырмағанда қайтсін. Құтырынып көлге соқтығысып, сапырып шайқапты, толқындатып жайқапты, үрлеп бұлтқа айналдырыпты, кептіріп буға айналдырыпты. Көз біткенді бітепті, тамшыны тандырға тығыпты. Шық байланбаса, талшық айналар ма. Жасыл біткен нәрінен айрылған соң, жасыл шөп, жасыл жапырағын жоғалтқан жер сәнінен айрылыпты. Ол аз болғандай-ақ, бір кезде Көкше батыр қуып жіберген Бетпақ дәу төбе-төбе құм арқалап келіп, Арқаның пұшпағына жетіп, сайға сеуіпті, қырға сеуіпті. Тау-тау үйіпті, желіп жүріп құйыпты.

Хош. Көкше батыр еліне жетіп, есеңгіреп құлапты, еңіреп жылапты. Аңқасы кепкен жан, көзден аққан қан алдынан тосыпты да отырыпты. Көлі шөлге, нуы құмға, мәуесі мүкке айналыпты. Тұлпары тулақ бопты. Арысы аруақ бопты. Тұлғалысы шөгіп кетіпті, тұлымдысы семіп кетіпті. Қойы қояндай азып, байы дәруіштей тозыпты. Түңлігі жырым, туырлығы құрым болыпты.

Көкше үш күн, үш түн тіл қатпай түнеріп отырып алған екен. Содан қара қобызын алдына өңге-

ріп, ой боздатыпты дейді. Өксіген үн шығандап қырға кетіпті, шырылдап Сырға жетіпті. Өкінген зар аспандап көкке атылыпты, ықылықтап жер бауырлапты. Бебеулеген күрсін тауда жаңғырыпты, тамырда бүлкілдепті.

Қыл қиғақ кескілегенде, қыл ішектер қиғылық салыпты-ау. Асудан арман іздеп, қиядан қиял қуыпты, Іргелес елден ізгілік күтіп, мүдделес елден үміт тосыпты. Ызыңдаған жел ізгілік іздеген сарынды үзіп кетіп, жеткізбепті дейді. Тозаңдатқан дауыл үміт сауған сазды бұзып кетіп, өткізбепті дейді.

Сонда қыл қиғақ қыңсылапты-ау. Қыл ішек - талмаусырапты-ау. Талықсып тоқтапты-ау.

«Қайраным кеткен екен, дәуренім өткен екен. Тағдырмен ойнап, бұлдырап құрығаным ба, дегбірден айрылып, құлдырап өшкенім бе? Ел қарғаса да , жер қарғамасын, зар тоқтап, шер қорғаласын. Қалған ғұмырды ел мен жер қорғаны қылайын», деп Көкше батыр қобызын тастап, орнынан ыңырана тұрыпты дейді. «Ендігі жерде қолым қаруға, тәнім сауытқа тимесін»,-деп үстіндегі жаужарағын Ұлытаудың төңірегіне жұрт көзінен жасырып көміпті дейді. «Келер төл, өсер ұрпақ игілігіне жаратсьн», деп жез дулығасын жасырған жер Жезқазған тұсы болса керек. Аймауытын Жәйремге, қылышын Қаражалға асыл тасты алтын, күміс жүзік, сақиналарын Арқаның сауыры мен бауырына тығыпты. Қола масақты жебесі мен найзасын Саяқ пен Қоңыратқа қалдырып, Бетпақ дәуге қарсы бет алады ғой.

Аңызақ айдап, құм бүріккен Бетпақ дәу Көкше батырдың келе жатқанын біліп, одан сайын долданады. Күнді құм тұтады. Аспанды тозаң алады.

Сол кезде Көкше батырдың Көк Тәңірінің жазасымен қара жерге тізеден кіріп шыққан аяғы жансыздана бастаған екен. Бетпаққа қарсы ақырып аттай бергенде, бүгіліп ұшып түседі ғой. Жансыз аяқтары шіріп түсіп, екі жерде қалады. Атылып, шапшып әрекет еткенмен Көкше батыр тұрып кете алмайды. Әлі құрып тыпырлап жатып қорланған батыр бар пиғылымен Көк Тәңіріге былай деп жалбарыныпты:

- Киелінің киесі, күйген ердің иесі, Көк Тәңір! Жаралы ердің үкімі, қаралы елдің әкімі. Көк Тәңірі! Кісілік танытқанды кісәпір қылған, Көк Тәңір!.

Күпірлік жасағанды мүсәпір қылған, Көк Тәңір! Күпірлік жасаған ақырғы мүсәпір де мен-ақ болайын, Кішілікті ұмытқан ең соңғы кісәпір де мен-ақ болайын. Қатемді түсінсем — кеңшілігің қайда? Кінәмді мойындасам — емшілігің қайда? Ел мен жерде жазық не? Тау мен көлде жазық не? Бүрістірін елді аздырғанда, тырыстырып жерді тоздырғанда құдіретіңе сыяр ма? Қасиетіңе саяр ма? Тұрғызбастай құлаттың, бауырыма сұлаттың. Енді тұрғызба онда. Қара жеріме қаныммен сіңейін. Тамырына тарайын. Деміммен жылытайын. Теріммен суарайын. Далама тұмырлық нәр болайын. Сусағанға сусын, шөлдегенге әл болайын. Тіршілік қайта оянсын, құлазыған жер жасыл нілге боянсын. Бетпақ дәу Сары Арқаға беттей алмайтын көл қыл мені! Көл, көл, көл!..

Сонда дүние бір сәт тым-тырыс тыяа қалыпты. Артынша-ақ түнере қалыпты. Замат ию-қию азынапты. Астан-кестен от ойнап, жасын атылып, жарқылдап барып, қалт тыйылыпты. Аспан жадырап, бұлт түріліп, шуақ жамырап, жан-жануар тіріліпті дейді.

Қос аяқ түскен жерде қос көл - Алакөл, Сасықкөл пайда болыпты. Бұл көлдердің аталуы да кейін басқаша әңгімеленеді. Ал Көкше батыр - Көкше теңізге айналыпты. Толқыны тулап, шағала құсы шулап, айдыны жарқырап, қамыс құрағы жайқалып, буы бұрқырап, ақ көбігі шайқалып кең тыныстағанда, көмейге кептелген ән бұрынғыша шарықтап, шанақта булыққан күй қайта қалықтап даладан тауға өрлеген екен, таудан далаға көлбеген екен.

Сонда дейді мысы құрып, десі қайтып, сесі қашқан Бетпақ дәу күншіл бетпақтықтан сеспей қатыпты. Тырайып жатыпты. Бетпақ дәудің денесі қалған алап бүгінде Бетпақ дала аталынып кеткен көрінеді.

Көкше теңіз көк төсін сауып, жер сауырын суарған соң туған өңірдің құмы қайтадан нуға айналып, бастау-бұлаққа жан кіріпті, тандыры кепкен Арқаның тамырына қан жүгіріпті. ІПөпке шық байлалып, бетте нұр ойнапты. Еміренген елі кешегі ерін, бүгінгі көлін ардақтап, атын аңызға арқау етіп әнге де қосыпты, жырға да қосыпты.

Хош. Әлгі Бетпақ дәуден туған, арамдық пен аярлықты қос аттап қуған Ұзынтұра елінің еріне деген ықыласы мен құрметін көре алмай, қызған-

ғанда өті қабыныпты дейді. Ниеті тарылыпты дейді- Олай ойланып, бұлай толғанып, ақыры қастандыққа бұрылыпты дейді.

"Сенің қадіріңді тасытып, құныңды асырған суың мен нерің ғой, Көкше. Ендеше суыңды сор, нәріңді зәр қылайын. Содан соң жаныңа ел, жағаңа аң жоламас»,- деп Ұзынтұра екі төбе тұзды қоржынының екі басына толтырып алып, долырып жетеді ғой. Иығындағы иіндеген қоржынды жерге қойып, маңдай терін сыпыра сүртіп солықтап, Көкше теңіздің көлеміне анықтап көз жіберіпті. Ол шеті мен бұл шетіне қанша сүзілсе де жанары жетпепті-ау. Жарықтық Көкше жайылып шалқып, шығандап дәуірлеп кеткен ғой.

«Сені мен бөлектеп құртайын, қылдай беліңнен. қырқайын»,- деп Ұзынтұра кесе көлденең түсіп жата қетеді де, қоржынды жұлқып қалады. Сонда қос төбедей тұз төңкеріліп, Көкше батыр - Көкше теңіздің аяқ жағына сау етіп төгіледі-ау. Қиыршық тұз құм болып себіледі-ау.

Әлқисса, Көкше батырдың Тау еліне ұзатқан Іле атты асқан көрікті, сымбатты сұлу, ақылы дария, мінезі келісті жалғыз қызы болған дейді. Желдің суылынан хабар алып, күннің жылуынан қабар алып отыратын сәуегейлігі және күшті екен. Суылға құлақ түріп, жылуға мойын бұрып жіберіп Іле сұлу әкесінің бар жағдайын білген ғой, мүсәпір халін сезген ғой, Енді кешіксе нәрі сорға айналарын ұғынып, Көк Тәңірге жалыныпты дейді.

Көк Тәңір Хан Тәңірі тауына қонжиып алып, қолын сілтеп-ақ қалады. Сол-ақ екен Іле сұлу Іле өзені боп бұрымы бұраңдап, сылдырап аға жөнеледі. Тастан тасқа секіріп, сайдан сай қуалап еңістегі Жусандалаға жеткенде,Бетпақ дәудің жиендері Сарытау мен Мойын дәулер кес-кестеп алдын бөгеп, тынысын тарылта бастаған екен. Бір кезде сыртынан сүйініп, сыртынан сұқтанып жүрген Ботабөрім, Құрғақшолақ, Ақсүйек, Тесік сынды жас батырлар, Айтаудың әр қырқасына тіккен қарауыл шатырларынан Іленің мүшкіл халін танып қалып, әрқайсысы арындаған өзен боп жөңкіліп тасып, бұйра жалдана арқырап жетіп Ілеге қосылады ғой. Содан жас сабаздардың тың қуаты үстемелеген соң, Іле сұлу арынын арттырып, қарқынын күшейтіп, қос жаға-

сындағы қос дәуді қағып-жығып тыпырлатып талдырып, Көкше теңізге күркіреп кеп құлдилайды ғой. Әлсіреген атаға ып-ыстық демімен шарпып дем берген дейді, ып-ыстық қан-нәрімен тірілтіп әл берген дейді. Қарындастарының қайырымдылығы қайсар ер ағаларын да иітіп, ерлікке бастайды. Қаратал, Ақсу, Лепсі, Аякөз балалары өзенге айналып, Кокше теңізге оңтүстігінен құйылып, Мойынты, Жәмші, Тоңырауын атты ұлдары да көлдің теріскейінен құлдилап, бұрынғыдан да әруақтандырып жіберген деседі. «Көкше батыр - Көкше теңізді бөлектеп құртамын, қылдай белінен қырқамын»,- деген Ұзынтұраның үстінен су жүріп кетіп, тұншығып өледі. Ол ара бүгінде Ұзынарал дейтін төрт шақырымдық жіңішке қылтаға айналған. Қарғыс атқанды ғасырлап атсын деген Көк Тәңір Ұзынтұра-Ұзынаралды жан-жануардың аяғымен таптатып, тұрмастай етіп тұралату үшін теңіздің арғы-бергі бетіне. жаяулап, сыңарсоқпақтап өтетін көпір қылған деседі. Әне, жауыздың жазаланып, сатқындық соққы алады дегеннің ақиқаты. Елінің ерін күндеген, жерінің көлін тілдеген қара ниет жан не көмілмей, не жер бетінде көрінбей тізеден келер су астында өкшенің нәлі мен тұяқ пен тағаның тепкісін күні бүгінге дейін жеумен келеді.

Ал Мойын мен Сарытау дәулер не болды деймісің? Олар да өз кесірінен құтылмаған. Іленің лебіне шыдамай жалп-жұлп жығылған кездерінде бірі - Мойынқұм боп, екіншісі Сарытауқұм боп шөгіп-шөгіп қалған. Кей-кейде ашына ысылдап аңызақ атып, ысқырынып құм боранын зуылдататыны болмаса, бас көтерер дәрменнен баз кешіпті-ау. Қашаннан зұлымдықты ізгілік, өшпенділікті мейірім. жауыздықты жақсылық жеңетіні әлемге аян. Көкше батыр - Көкше теңіз боп шалқып, балығын тулатып, бақасын шулатып, шағаласын шарықтатып, тұманын қалықтатып, бұлт төсін арда еміп, Арқаның сауыры мен бауырына нәр беріп, Бетпақтың бетін қайтарып - ел ырысының қайнар көзіне айналыпты...

— Шынында да қызық хикая екен,- деп Алмас тамсанып қойды.- Жер-су аттарының қойылуында мән бар-ау, әке?

— Иә. Әр өңірдің жер-суға, тау мен төбеге қо-

йылған атауларына байланысты әр түрлі аңыз әңгімелер өте көп, Алмас. Халық арманы көксеген қиялын жақсылықпен ғана сабақтастырып отырған ғой, Жерұйық іздеген ата-бабалар өздері өмір сүрген өлкенің әр пұшпағын қадірлеп, қастерлеп қаншама аңыз, ертегі шығарған. Көкше теңіз хикаясы сияқты аңыздар әр жерде де кездеседі. Сасыққол. Алакөл туралы да, Жыланшық, Қоңырат туралы да небір тамаша аңыздар бар. Соларды ұғу, білу, түсіну - сендердің міндеттерің, балам.

- Әке, осы аңыздағы Еділ - Аттила ма, Көкше батыр - Ер Көкше ме?

- Халқымыздың ғибрат алар хикаясы, тәлім: алар тәрбиелік аңыз-әңгімесі көп, балам. Соның бәрі жақсылыққа, адалдыққа үндеуінен ғой. Ал бұл. аңыздағы Еділ - Аттила емес. Көкше батыр - Ер Көкше емес. Аттила мен Ер Көкше екі дәуірде өмір сүрген адамдар ғой. Бұл аңыздағы Көкше де, Еділ де кезінде елі үшін еңіреп өмір сүрген азаматтардың Жиынтық бейнесі болар.

- Шынында кешегі Көкше батыр - бүгінгі Көкше теңіз халқына әлі де қызмет етуде,- деп Алмас көлге назар ұзатты.

- Ал енді осы Көкше теңіз - Балқаштың қандай көл екенін білемісің?

- Балқаш — тұйық көл. Құятын өзені біраз болса да, өзінен ағып шығатын бір де бір өзені жоқ.

- Сынған тағадай шығыстан батысқа созыла беріп, түстікке қарай еңкейе қалатын көлдің ұзындығын айтып берші?

Алмас басын шайқады.

- Көлдің ұзындығы 600 километрге жетеді.. Енінің ең жалпақ тұсы 65-70 километр. 1400 километр болатын жаға сызығын жаяу адам қырық күнде, атты адам жарты айда әрең айналып өтер еді.. Ал енді осы көлдің алып жатқан алабының мөлшерін есептеп көрші.

- Ұзындығы 600 километр. Жалпақ жерінің ені 60-70 километр...

- Иә. Ендеше көлдің алабын екеулеп есептен шығарайық. Ұзындығын 600 километр, орташа енін 30 километр деп алсақ...

- Онда көлдің алабы 18 мың шаршы километр болғаны ғой,- деп Алмас жүйріктік танытты.

- Балқаш теңіз деңгейінен 343,7 метр жоғары - орналасқан. Тереңдігі 2-5 метрден 25 метрге дейін жетеді. Ұзынарал қылтасы көлді Батыс және Шығыс деп аталатын екі бөлікке бөледі. Балқаштың шығыс бөлігіндегі бір литр судағы минерал тұздардың мөлшері 5 грамнан астам болғандықтан, ащы суы ішуге жарамайды. Батыс бөлігіне құятын тұщы сулы Іле, Тоқырауын өзендерінің әсерінен бұл тұстың бір литр суындағы минерал тұздардың мөлшері 2,5 грамдай ғана, яғни ауыз суға әбден жарайды.

Балқаш көлінің теріскейіндегі шөлейт даланың ауа райы аса құбылмалы. Өгей анадай тым қатал. Ол- ентелеп құлаған Бетпақ даланың жаздағы аңызаққа толы отты лебінен де болар, қыстағы ызғарлы демінен де болар.

Жазда жауын-шашыны сирек. Көкжиектен түнеріп бұлт көтерілсе-ақ екпіндеп жел еседі. Ол бұлт шоғырын олай бір қуып тастап, бұлай бір айдап тастап, ыдыратып-ақ жібереді. Зәуіде әлгі түнерген аспаннан жаңбыр сіркіресе, тастаққа қақ иіріп, құмдаққа қорасан дағындай қожыр-қожыр із ғана тастайды. Нәрі, ылғалы шамалы. Құнары аз, тамары жоқ даланың құрғақ жазы, қытымыр қысы бұл өлкені Октябрь революциясына дейін маңайындағы жұртқа өгейсітіп тастаған. Алты ай жазда тырс етіп тамшы тамбаса, сұрапыл дауылы құм боранын айдаса, мал бағып, жан күйттеген шаруа адамына қайдан қолайлы бола қойсын.

Көл жеті ай шамасы- апрельден ноябрьге дейін мұз көрпесін сыпырып, айдынын жарқыратып, толқынын шулатып жатады. Сарыарқаның ұсақ шоқылы тау сілемдерімен ұштасып жатқан теріскейі биік жарқабақ болып келіп, көптеген жыра-жылғалардың ескі арнасымен тілім-тілім жарылып, сойдақтанып қалған. Әсіресе самолеттен дәл төбесінен қарасаң, табанында су тұрмақ қақ жылтырамайтын құрғап қалған өзендердің ескі арнасынан көз тұнады. Шілдеде май ерітіп, ми қайнатардай күн ысып кеткенде жан біткенге көлеңке қуалатар ыстық 40 градуске жетсе, декабрь, январь айларындағы аяздың қаһары 30- 45 градустан да асып түсетін кездер болады. Көктемі мұнарлы, күзі тұманды. Оның үстіне жер бетін жабатын қар да бір тегіс жаумайтындықтан, тоңның қалыңдығы 1,5-2 метрге дейін тереңдейді.

- Әке, кен жыныстарының осы өңірге қалай пайда болғанын аңыз өзінше түсіндірген ғой. Ол,. әрине, адамзат өмірінің сәби кезеңінің түйсігі. Ал осы Сарыарқаның қай пұшпағын қазбасын, қай сайын шұқымасын пайдалы қазбаның мол қазынасы табылып та жатыр, ел игілігіне пайдаланылып та жатыр. Сол кендердің түзілуі, құрылуы жайлы ғылым не айтады?

- Онда әңгімені тым әріден бастайтын болдық. Аздап аялдалық, анау төбеге қарай машинаңды бұр.

Шөл басып, жусан исін емірене жұтып, әкелі-балалы екеуміз тақыр төбенің дәл үстінде көсіліп жатырмыз. Қарсы алдымызда көз ұшына дейін көкпеңбек боп көсіліп кетіп, көкжиекпен астасқан көл жатыр.

- Жердің геологиялық тарихы туралы естігенің бар ма? Естісең, жер тарихының ірі төрт әраға бөлінетінін, әр әраның дәуірлерге, әрбір дәуірдің заманға, ал заманның ғасырларға жіктелетінін білсең, ұғынуың оңай, балам.

Жердің ең көне арасы - архей. Гректің «архаюс»- ескі деген сөзінен алынған ұғым ол. Бұл кезде құралған жер қабатын ғылымда архей группасы деп атайды. Архей эрасы - жер қабаты қатайғаннан бастап, ең алғашқы тіршілік иесі мен өсімдіктің жер бетінде пайда болуына дейінгі уақыт аралығы.

Жердің екінші эрасы - палеозой. Бұл да гректің «өмір» және «ескі» деген екі сөзінен түзілген ұғым. Полеозой эрасы - кембри, силур, девон, карбон және пермь деп аталатын бес дәуірден тұрады. Бұл атаулар ел, жер, қала, шөгінді жыныс аттарына сәйкес қойылған.

Жердің үшінші эрасы - мезозой. Грекше «орта өмір» деген ұғымды білдіреді. Бұл эра - триас, юра, бор атты үш дәуірге бөлінеді.

Жер тарихының ақырғы эрасы - кайнозой. Бұл сөз де гректің «жаңа өмір, жаңа заман» деген ұғымының баламасы. Кайнозой - үшінші және төртінші дәуірлерге жіктеледі. Біз, балам, сол төртінші дәуірде өмір сүріп жатырмыз. Геология ғылымы Жердің жасын нешеде деп жүр?

— Бір жарым миллиард жыл шамасы дейді.

— Дұрыс. Соның бір миллиард жылдан астам уақыты архей эрасына, 330 миллион жылы нолеоаой

эрасына, 110 миллионы мезозойға кетсе, кайнозой эрасы басталғалы 56 миллион жылға созылыпты. Біздің қазіргі төртінші дәуірімізге де бір миллион жыл шамасы толыпты. Ал жер бетіндегі адам осы төртінші дәуірдің екінші жартысында пайда болғаны ғылымнан белгілі.

Жер шары алғашқыда балқыған ыстық заттардан тұрғанын өзің де білесің. Кейін жердің үстіңгі қабаты қатайып суыған. Ал ішкі қабаты әлі күнге дейін балқыған ыстық қортпадан құралған. Оның айқын бір дәлелі - әлемнің әр тұсынан от шашып, алау атып, жалын - дария ағызып жататын жанартау — вулкандар. Жер қабаты мен тау, төбелерді құрайтын заттарды ғылымда - тау жыныстары деп атайды. Айналамыздағы сусыған құм да, батпақты саз да, тарғыл тас, қожыр жартас та - тау жыныстары. Тау жыныстары әр түрлі минералдардан құралады. Кварц пен дала шпаты құмнан да алынады, граниттен де алынады. Құрамы да біртектес. Құмның кварцы, граниттің кварцы дел бөлінбейді. Анау су да - минерал. Мынау саз да минерал. Ең ақыры қолыңа жұққан мұнай да - минерал. Табиғаттан тыс құдірет жоқ. Табиғат жаратылысы бермейтін минерал тағы жоқ. Бақ іздеп, таққа таласқандарды да, атақ іздеп, шатақ қуғандарды да, үнем іздеп, қанағат айырғандарды да қызықтырған ғажайып қазына, асыл тастар - лағыл мен ақық, сутас пен алмас, меруерт пен гауһар, жаңұт пен замартас — бәр-бәрі минерал. Қорғасынды құйып алатын галенит, мысты қорытып алатын малахит, халькопирит, азурит те - тағы да осы минералдар.

— Әке, сонда минералдар қайдан шығады? Қалай пайда болады?

— Әлгінде айтып кеттім, жер қыртысы балқыған заттардан құралған деп. Алғашқы сұйық күйдегі балқыған массаны - магма деп атайтынын өзің де білесің. Ал магманың суынып, қатайып қатты күйге ауысқан түрі -тау жыныстарына айналған. Магма жер бетінде тау жыныстарын түзсе, жер қыртысының арасында сыналанып қалып, кристалдық жыныстарды құрайды.

Дүниеде өзгермейтін, құбылмайтын, ауыспайтын ештеңе жоқ. Оған ортаның әсері, табиғаттың ықпалы, жаратылыстың шарпуы тиіп, өзгертіп, құбыл-

тып отырады. Сандаған ғасыр бойы жел тауды мүжиді, күн қыздырады, жаңбыр шаяды. Жартас үгіліп құмға айналады. Құм иленіп сазға айналады. Табиғаттағы заттар бір күйден екінші күйге ауысады. Магмадан минералдар солай түзіледі.

Сарыарқаның бауыры мен сауыры, төбесі мен шоқысы қыры мен қыраты - полеозой эрасында дүйиеге келген тау жыныстарының жиынтығы. Ал ойнаты мен ойынан мезозой, кайнозой эраларында пайда болған жыныстарды кездестіруге болады.

Алмас, сен анау көлді көріп тұрсың. Ал енді мойныңды былай бұр. Сарыла созылып, сарғая ұзап, салғырт мүлгіп дала жатыр ғой. Ал полеозой эрасыяда осы қалғыған, мұнарын қалқытқан даланың орнында ұшы-қиырына көз жетпейтін телегей теңіз тулаған. Телегей теңіз толқығанда сусып түстікке, шапшып теріскейге өрлеген. Телегей теңіз бірде тартылып, бірде қайтадан кең жайылып, арпасына сыймай, аумағын көбейтіп, айдынын кеңейтіп, батысында Туран ойпатын түгел қамтып, Арал, Атыраумен араласып шалқып жатқан. Осынау ұлы теңіздің әр тұсынан ауық-ауық дүмпіген жер қыртысы вулкан атып магмасын шашыратып жатқан. Жылдар зымырап, ғасырлар жүгіріп, дәуірлер алмасқан ұзақ уақыт ішінде Арқа алқабы төмендеп шөгіп, теңіз тереңдеп, жер қыртысына тау жынысының қалың қабағы текшеленген ғой. Үздіксіз атқылаған лава, балқыған магма осы ұлы теңіздің ана тұсынан от бағанын өрлетіп, мына тұсынан жалын-алауын жарқыратып Сарыарқаның тұла бойы тұлғасына таусылмас байлық, бітпес қазынаны жинай берген, сықап толтыра берген.

П о л е о з о й эрасында карбон (таскөмір) дәуірі болды дедім ғой. Бұл дәуірде ұлы теңіздер тартылып, суы сорғып, батпақты сазға, қопалы шымға, орманды жынысқа өріс ашқан. Мынау ұлы даланғдағы телегей теңіз де тартылып, орнына қалың орман, ну тоғай өскен. Кейінен сол орманның жер қабатына сіңген шөгіндісінен көмірдің мол қоры жиналған. Оның ақиқат куәсі - Қарағанды мен Екібастұз көмір орындары.

— Ал, вулканның әсері қандай болды?

— Әсері аса ғаламат. Әлгі карбон дәуірінде әсіресе жиі атқылаған лава, жер астынан әр түрлі ме-

талды ілестіріп шығарған ғой. Сол әр түрлі металл-мол байлық Арқаның бүгінгі жер асты ырысы - алтыны мен күмісі, қорғасыны мен мырышы, темірі мен вольфрамы, мысы мен қалайысы, молибдені мен марганеці.

Сарыарқаның үш өңірінде үш үлкен атақты кен орны бар. Қорының молдығымен, кенінің құрам байлығымен батысында Жеақазған, түстігінде Қоңырат, теріскейінде Бозшакөл ерекше көз тартады. Осы үш алыптың ортасына көмірлі Қарағанды орналасқан. Осыларға жалғас, жапсарлас ірге тепкен Жәйрем мен Қаражалды, Қайрақты мен Ұзынжалды, Ақжал мен Ақшатауды қоссақ, атақты Өспен кенді белбеуі асыл қазынасымен көлбеңдейді-ау, балам. Туған жердің әр тасына сүйініп, әр шоқысына иіліп тәжім етпеске дәтің шыдар ма. Қайдан шыдасын. Тасында асыл, тауында құдірет, бауырында құт, өңірінде өмір жатыр ғой...

— Әке, Балқаш көлі туралы мәліметтер баспасөзге қай кезден бастап жазылған?

— Кейбір елдердің жылнамаларында Көкше теңіз туралы деректер өте ертеден бар.Шетелдік жиһанкездер бұл көл жайында орта ғасырларда өз жолжазбаларында азды-көпті мағлұмат қалдырғаны және мәлім. Ал орыс саяхатшылары Балқаш көлін жан-жақты зерттеуді өткен ғасырдың ортасында қолға алып, соның нәтижесінде Европа жұртшылығы осы көл туралы ести бастады. Москвадағы табиғат қоғамының мүшесі, саяхатшы Г. С. Карелиннің (1841 ж.) және Санкт-Петербург ботаника бағының ғалымы А. И. Шренктің (1843 ж.) еңбектері - Балқаш көлі туралы жазылған алғашқы қарлығаштар.

1852 жылы көктемде қырық адамнан құралған әскери топограф А. Нифантьев бастаған қарулы отряд Омбыдан шығып, Балқаш көліне бет алады. Жаз бойы көлдің жағалауларын, шығанақ, қойнау түбектерін, су ортасындағы аралдарын шарлап, көлдің біраз бөлігін картаға түсіреді. Судың ағыс бағытын анықтап, тұзының мөлшерін есептеп, тереңдігін өлшейді. Осы зерттеудің нәтижесі ретінде Балқаш көлі мен Іле өзені туралы жазылған экспедиция мүшесі В. Кузнецовтың мақаласы 1856 жылы «Императорлық орыс география қоғамының хабаршысында» жарияланады.

Одан кейін де көлді жан-жаңты зерттеп, балығын аулап, арнайы кәсіпшілік ұйымдастыруды көздеген бірнеше экспедиция шығып, біраз барлау жасаған.

Ежелден ну қамысы аң мен құстың, төңірегі әр түрлі кеннің, суы балықтың ен байлығы болған бурынғы күңіренген Көкше теңіз, бүгінгі жаңғырған Балқаш көлі Ұлы Октябрь революциясынан кейін ғана түбегейлі зерттеліп, қойнын ашып, қазынасын күреп беріп, ырысын шалқытып, дәуірлеп сала берген.

Әңгімемен отырып байқамаппыз ғой. Күн еңке-йіп қалыпты. Жиналайық, балам.

НҰРЛЫ БАЛҚАШ, ҚҰНДЫ БАЛҚАШ

Балқаш қаласына ат басын тірегенімізде (атымыз, әрине, «Жигули») күн қызара батып, алауы теңіз бетінде ойнап, жағасындағы алып комбинаттың конверторынан балқыма ағызған кезіндей жалқынданып тұр еді. Бертіс түбегіне орналасқан әдемі де әсем жұмысшы қаланың көрікті келбетіне сұқтана қарәмасқа әддіміз қалмады. Шаһардың кешкі сұлулығын тамашалап тұрғанымызда, көкжиек алтын нұрын бірте-бірте азайтып, шығыс жақ аспан қара көк түске бейімделіп, көше шамдары сам жамырай жыпылық қағып қалды да, тұс-тұстан қайшыланған көлеңкелерді дірілдетіп, қаракөлеңкеге сүңгіген қаланы күндізгідей жарқыратып, жайнатып жіберді. Қызылды-жасылды, қоңыр-көкшіл жарықтарын, жазуларын кемпірқосақ шуағындай құлпыртқан түнгі қала кол бетінде ғажайып сурет тірілтіп, ертегінің әлеміне ұқсап кетті.

Завод тұрбалары көк төсіне керіле мойын созып, будақтаған түтінін аспандата лықсытып, комбинаттағы еңбек күйін шар тарапқа жеткізіп жатқандай көрінді маған. Сол күй жүректің нәзік қылын шертіп, жанымды ып-ыстық сезімге бөледі.

Алмас қасыма үнсіз жақындады. Жүзімдегі толқыныс сырын түсінді ме, жоқ па - біраз бөгеліп барып, оқыс сұрақ қойды:

— Әке, неге үндемей қалдың? Қала әдемі, ә? Әсіресе түнде көл бетінің құбылуы керемет екен.

— Иә, балам, керемет... Бұл дегенің туған жердің пұшпағы ғой...

— Жердің бәрі бірдей емес пе?..

— Иә, бірдей... Бірақ туған жердің жөні бөлек.

— Сонда қалай? Туған жердің қасиеті неде?

— Туған жер. Осы екі сөзден қасиетті, осы екі ұғымнан қадірлі не бар, ұлым?! Туған жер - Отаныңның басталар босағасы, ашылар қақпасы. Алғашқы шырылдаған іңгәң-дүние есігін қағып кірген дабысың емес пе? Ендеше туған жерге деген сүйіспеншілігіңді соңғы демің қалғанша қолдан келгенше ақтап өтсең, еңбегіңмен жаңғыртып өтсең одан артықты тілермісің! Ақындар жырын арнар. Композиторлар әнін бағыштар. Ал әр азамат туған жерге деген сәбилік көңілдің ынтығы басылмас жүрек лүпілін әрдайым кеудесінен аулап отырса, әр азаматтың туған жері - байтақ Отанымыз гүлденіп, құлпырып, жасарып, жайнап сала беретінін қайталап айтып жатудың қажеті шамалы-ау.

Балқаш! Мен үшін бұл атаудан өтер сиқырлы сөз жоқ. Есімді білгеннен бастап өзім туып-өскен Киік станциясы, осы станциядағы әк тасын өндіретін рудник Балқашпен қан тамырындай байланысып жататын.

Балқаш - әкемнің, сенің атаңның, жастығы өткен жер. Комсомол қатарына кіріп, жұмысшы атағын иемденген мекені.

Балқаш - Отан деген ұтымның баламасы. «Балқаш заводына әк (известь) тасы керек. Онсыз мыс балқытылмайды. Оқ жасалмайды. Ал Балқаштың оғы - жеңістің кепілі»,- дейтін сөзді ауылдағы кәрі-жас айтатын.

Балқаш - ырзық, несібенің кілтіндей көрінетін. Қазандықта от жанбаса, қазанда су қайнамаса, қың-

қылдаған баланы шешелеріміз: «Балқаштан азық-түлік толы вагон келеді. Ет келеді, ұн келеді. Ой, бір ыстық бөлке, ыстық сорпа ішіп қарық боп қаласыңдар»,— деп жұбататын.

Үйді жылытып, отты маздатып, қазанды сақырлататын құдірет сол кезде маған Балқаш боп көрінетін. Балқаш атауымен елестейтіп. Қырқыншы жылдардың соңында мектеп табалдырығын аттаған біздер қағаз, қаламның тапшылығын көп көргенбіз. Сонда қолымызға анда-санда біреу-екеуден тиетін көк дәптер, жалғыз-жарым қарындаш Балқаш атын жамылып жететін.

Сондайда жақсылықтың мекені - Балқаш, берекенің тұрағы - Балқаш, шапағаттың шуағы - Балқаш дейтін сенімге ұйығаным сондай, аты - аңыз, атағы аспандай осы қаланы бір көрсем деп аңсай армандайтынмын. Қуаныш нұрындай, жылулық лебіндей, мейірім деміндей Балқаш деген атының өзін ауыз толтыра айтып, сыбырлап қайталап, жүрек қуысына жоғалтпастай қондырғам.

Сол кезде менен біреу:

— Балқаш қайда? — деп сұраса,

— Ол менің ырза болған күлкімде, әріп жазған дәптерімде. Кезекке тұрып алған нанымда. Әкемнің исінде. Рудниктің вагонеткаларында,— дер едім.

Себебі, Жүндітөбені тұмсығынан бастан опырып алып, ішін үңги бойлап кеткен жұмысшыларға түскі тамағын апарған сәттердееститініміз - «Балқаш», еститініміз - «Мыс заводы», еститініміз - «наряд», еститініміз - «рапорт». Соның бәрі жұмысшылардың еңбегімен сабақтасып, санамызға «Балқаш, мыс, завод, әк, рудник» деген бес саусағы тастүйілген еңбекқор жұдырық, жасампаз құдірет боп құйылатын.

Киік - шағын рудник болатын. Бірақ шағын да болса өндіріс ошағы. Мешеу даланың жым-жырттығын шайқап жіберген кішкене электростанциясының дүркін-дүркін дабыс беретін гудогі бар. Сол гудок — біздің, балалардың, кеудесін кеңейткен, зердесін қалыптастырған, ойын өрістеткен тірлік сағаты.

Балқашты - туған жер дегенде, балам, мен осы ойларыма, балалық қиялыма сүйенем. «Жүндітөбенің» үстіне шығып, оңтүстікке көз жіберсем, көгілдір мұнарға жасырынған қырат, таулардың таса-

сынан Балқашты көргендей болатынмын. Сол төбеден төменге көз салғанда желпіген желмен ілесіп, алыстағы теңіздің самалы жеткендей сезілетін. Алыс қаланың жақын құшағы айқарғандай көрінетін. «Жүндітөбеден» даланы көргем. Тауды көргем. Балқашты көргем. Әлемді көргем. Ол кездегі бар әлем мен үшін бір Балқашқа сыйып кететін. Бүкіл жақсылық атаулы да, бүкіл қуаныш атаулы да Балқаш арқылы жететін.

Жеңіс солдаты! Бүкіл кішкене рудниктің үлкен-кішісі, бала-шағасы, орыс, қазағы дүркіреп станция басына жиналған. Оңтүстіктен келетін Балқаш поезын тосқан. Көздеріне күн сала сығырайып кемпір-шал тосқан. Ерсілі-қарсылы жүгіріп, дуылдаса айқайласып, сол жолғы күлкілерін бұрынғыдай үлкендер көзінен жасырмай балалар тосқан. Иваны бар, Иманы бар, Оттосы бар орыс, қазақ, неміс тосқан.

«Жүндітөбенің» тасасынан ирелеңдеп шыға келген жолаушы поезы сонда маған жеңіс солдатын, жеңіс солдатымен бірге Балқаштың бейбіт сәлемін, рудниктегі барша жұмысшы қауымға, сол қауымның от басы, ошақ қасындағы үйелмендеріне жеңісті әкелуге септігі тигені үшін ырза пейілін, рақмет-алғысын, тау-тау тілегін тиеп жібергендей сезілген. Балқаш мен үшін өзім туғалы көрмеген телегей теңіздің кеуделеген толқыны еді.

Балқаш - мен үшін СССР Жоғарғы Советінің депутаты болып сайланған, қаланың алғашқы қазағы Әубәкір Әлімжанов еді. Өйткені Әубәкір әкемнің тел құрдасы болатын. Тай-құлындай тебісіп бірге өсіп, ауыл шетіндегі тақырда асық ойнап, балалық базарын думандатқан кешегі батырақтар Октябрь революциясы жеңбесе, Балқаш мыс комбинаты салынбаса, бірі - сенің атаң жұмыскер атанып, бірі Одақтық парламент мүшесі болып, ел атынан сөйлей алар ма еді?! Мен Әубәкір Әлімжановты көре алар ма едім.

Балқаш - мен үшін туған жердің табалдырығынан төтелеп тіке тартатын өмір төбесі. Мәртебе төбесі. Дәулет, даңқ, ақиқат дейтін үш ұғымның тоғысқан жері, түйіскен мүйісі. Туған даланың қай пұшпағына маңдай тер тамшылап төгілмеді! Туған жердің қай жартасына аққан қан сорғалап құйылмады! Ақталған тер, жоқталған қан болды ма?

Көшкен ел үркін олай жылыстаған, босып бұлай жөңкіген. Сондайда жерұйықтың өзіндей болып, достық пен туысқандықтың символындай құшақ ашатын Балқаш сынды қала болмаған ғой.

Бүгінде менен әлдекім:

— Сең қайдансың?- деп сұраса,

— Балқаштанмын,- деп жауап қайтарам.

— Киік ше? - десе, мен:

— Киік - сол үлкен Балқаштың кіші інісі. Інінің баласын ағасы еркелетіп қойнына салып алатын. Ардақ тұтып мойнына салып алатын. Киікте тусам да, қиялыммен, ойыммен, ынтығуыммен, ырзық-несібеммен Балқашта өстім. Алғашқы уызданғаным - анам сүті болса, содан кейінгі талшығым - Балқаш сәлемдемесі. Кіші еніден туған перзентін үлкен ағасы аялап, үлкен әлемге жолдама әперсе, сол жақсылығын ұмытып кетуім әбестік емес пе?!

Бүгінде Балқаш тұрғындары арасында «Киік үйіне барамыз», «Киік үйінде тұрамыз» деген тіркестер көп айтылады.

— Неге олай деп аталады, әке?

— 1974 жылы әлдебір себептермен Киік руднигі ертерек жабылып қалды. Рудник жабылған соң, рудниктегі жұмысшылар абыржыды. Сонда кіші Киіктің үлкен ағасы Балқаш тағы да құшағын айқара ашып, жәрдем қолын созды. Жаңадан ғана салынып, берілуге дайын тұрған екінші микроаудандағы бір үйін түгелімен Балқашқа келем деуші Киік тұрғындарына берді. Заводқа жұмысқа орналастырды. Әлгі үй содан бастап «Киік үйі» аталады. Содан бастап Балқашта біздің ағайын-туыстарымыз, жақын-жекжаттарымыз, көрші жерлестеріміз тұрып жатыр. .

Жерлестеріміз мекені - менің де мекенім. Балқаштықтар - менің жерлестерім. Үлкен кемеге кіші қайықтар тиеліп, алыс сапарға шығады. Алыс аралдарды көреді. Қияндағы елдерге жетіп, якорь тастайды. Үлкен Балқаш арқылы кішкене Киік үлкен сапарға аттанды. Үлкен істің жалына жармасты...

Балқаш - мен үшін көл, мен үшін ел, мен үшін ер деген үш тағанның топтамасы. Яғни үш алып бағандай көп арманды асқақтатқан үш бастау, үш тіреу.

Көл - байлықтың, сарқылмас қазынаның, бейбіт тірлік берекесінің ұғымы.

Ел - достықтың, туысқандықтың, бауырмалдықтың айнасы.

— Ер - сол байлықты достық қуатымен игеріп, сарқылмас қазынаны туысқандық қарым-қатынаспен өндіріп, бейбіт тірлікті бауырмалдықтың игілігімен жасап жатқан халық бейнесі.

Дүниеде айырбасталмас қазына, сыйланбас мүлік жоқ. Бірақ туған жер мәңгілік жүректе қалады. Туған Отан топырағынан ажырамайсың. Ащы да болса терің тамған төбеңе көктем сайын гүл шығады, қызғалдақ алаулайды. Кермек те болса бұлағының тастай суы - шөліңді басып, мейіріңді қандырады. Өткір де болса аязы бетіңді сүйіп - бойдағы булыққан қаныңды ду-ду тасытады.

Қоныстау қиын емес, тұрмыстану машақат, ұлым. Бірақ ауырды жеңер ел бар. Жол бастар қол бар. Балқаш - отызыншы жылдар алыбы. Иен даланың киігі ғана тұрақтаған, жолбарысы ғана жортқан шөлейтке қала орнайды дегенге осы ғасырдың алғашқы ширегінде ешкім сенбес еді.

Бірақ «талай тауды тесіп өткен» дейтін жұмысшы қауымды жұмылдырған Коммунистік партияның ұранынан кеудесіне ұшқын, көзіне жалын, жүрегіне жылу тарамаған осы өлкенің бір де бір малшы, жалшысы болмағанын әкелеріміздің әңгімесінен білеміз. Аңызға айналған ертегідей еңбектерінің нәтижесін көріп танимыз. Танимыз да социалистік құрылыстың жасампаз құдіретіне тағзым етіп, табынамыз.

Шөлейтке қала орнаса, далада завод дүбірлесе, жанында көлі толқыса, қиялдағы ғажайыпты өңінде өмірге әкелген Совет өкіметіне ұрпағының ұрпағына дейін борышкер қазақ қуанбағанда қайтеді, мәртебесі өспегенде қайтеді?!

Сол ұрпаңтың ұрпағы - мен. Ұрпағының ұрпағы - балам, сенсің. Анау маяктың жарығымен нұрланған көл не дейді?

- Білмеймін, әке.- Алмас қысыла бас шайқады.

- Күміс сыңғыры, қыз күлкісі, тағы тықыры, жел суылы, еңбек күйі, бозбала әні, ана әлдиі - мынау көл тынысында. Еңбеккер кейпінде. Аналық

пішінінде. Көл жай керіліп жатқан жоқ. Жай ғана тыныстап жатқап жоқ. Көл ұлы еңбек үстінде. Анау заводтың құбырларын суымен жылытып, суымен салқындатып тынбай жұмыс істеп жатыр. Мынау көрікті қаланың жасыл желегіне пор беріп, мыңдаған терезелерінен жылтыраған өмір сәуле-нұрынан көрінген шат жүздерге тірлік беріп, тынысын кеңейтіп, жұмыс істеп жатыр,

Балқаш - өзі аттас көлінде жағылған маяктай жан-жағына нұрын таратқан, шуағын жайған шамшырақ.

Балқаш - өмір отын тұтатқан, өмір таңын атқызған, адамға адамдығын танытқан мекен. «Жалшы» деген жалынышты естілетін жамау алғаш бұл өңірде қаланың ірге тасын салмақ боп тастақ жердің бірінші күрегімен алынған топырақтың астында көмілген.

Балқаш - жұмысшы атанып, жұлқына кірісіп, тарихтың жаңа беттерін қайла, күрекпен, қалақша, сүйменмен жаза бастаған, жүрегі бір соғып, тілегі тұтасып кеткен алғашқы 200 адам боп келген Москва, Ленинград пролетариатының өкілдері мен Ақтоғай, Қоңырат, Ақөлең, Бектауатаның кедей-батырақтары.

Менен біреу:

— Балқаштың түсі қандай?- деп сұраса,

— Балқаштың түсі қызыл,- деп жауап берер едім.

Өйткені таң атқанда қызарған күннің шұғыласы көл айдынын қып-қызыл алау нарт нұрға бояйды. Октябрь революциясы - адамзат дәуірінің мәңгілік атқан таңы. Ендеше, бостандықтың күні даламызды алқызыл шапағына бөлеп тұр. Балқашты өмірге әкелген - Октябрь. Қызыл нұрға боянған көлдің жағасында әр жерде қол жалғасып қызыл оттар жанатын. Әр тұста қызыл шүберектерге ұрандар жазылатын. Әр сменаның, әр бригаданың озған құрметіне қып-қызыл жалаулар ілініп, құлпырып желбірейтін. Қуаныш белгісі - қызыл. Жеңіс, белгісі - қызыл. Сұлулық белгісі - қызыл. Жосалы жотамыз да қызыл. Қызыл түс - от белгісі. От - өмір ұйтқысы. Туымыздың да нартқызыл болуы тегін емес._

Сондықтан менен біреу:

- Балқаштың түсі қандай?- деп сұраса,

- Балқаштың түсі қызыл,- деп батыл жауап берер едім.

Әр жердің өз тағдыры болады. Жер тағдыры ел тағдырынан бөлінген емес.

Балқаш - менің бүгінгі қызығымның бастауы. Сенің ертеңгі нұрлы болашағыңның мызғымас кепілі, балам.

Балқаш - әр тілде сөйлейтін қала, бірақ бір ділмен түсініскен дене.

- Әке, осы Балқаш құрылысы қай кезде басталды,- деп енді Алмас кәдімгідей-ақ ынтыға қалды.

- 1932 жылы 29 июньде СССР Ауыр өнеркәсін халық комиссариатының коллегиясы «Балқаш мыс комбинатының құрылысы туралы» қаулысында негізгі өндірістік объектілердің, атап айтқанда: байыту фабрикасының, мыс балқыту заводының, жылу электр орталығының, қосымша жөндеу базасының және Бертіс түбегіндегі қаланың орындарын бекітіп берді. Сәт сапар айтылып, жаңа тағдырдың есігін ашты.

Осы жылы құрылыс жұмыстарына 100 миллион сом күрделі қаржы бөлінді. Орталық облыстардан әр түрлі мамандық иесі 450 жұмысшы кадрлері жиналды. Әр қилы тағдырлар солай тоқайласты. Балқаш төңірегінен сауылдап құйылып жатқан жергілікті адамдар бауырмал құшаққа кенеліп, сан алуан мамандыққа баулыған орыс жұмысшыларының қамқорлығына алынды. Кешегі жалшы майталман балташыға айналды, қалаушы да болды, ұста да болды, сылақшы да болды.

Балқаш - әр тілде сөйледі, бір тілекпен түсіністі. Бірақ көп ұзамай тілдік кедергі де жойылды. Аға халықтың өкілдері - орыс жұмысшылары Балқаш аудандық ВКП(б) комитетіне өтініш білдіріп, қазақ тілін үйрететін үйірмелер ашуын сұрады. Осындай 14 үйірмеде қазақ тілін үйренген құрылыс басшылары, прорабтар мен мастерлер, бригадир мен десятниктер ұйымшылдықтың үлгісін танытты. Қазақтар да орысшаға біршама жаттығып кетті.

Әкем айтатын:

«Нанның - хлеб, қардың - снег, жолдың - дорога, сүттің - молоко екенін білгенде, дүниенің төрт торабын шарлап шыққандай марқайғаным бар. Хлеб деп нан сұрай алсам, тарықпасымды білдім. Снег

деп тоңғанымды білдірсем, жаурамасымды ұғындым. Дорога деп өмір жолымды басқалармен тоқайластырып, сүрлеуімді даңғылға түсірген соң, артымнан ақ сүтін - молокосын елім — анам үстап тұрғанына көзім әбден жетті».

Әкем тағы айтатын:

«Бәрінен де біз «друг» деп, орыс достар «тамыр» деп бір-бірімізді арқадан қағысып, қабақпен түсініскен кездерді ұмытармын ба?! Менің ғұмырлық Черепан другымды табыстырған Балқашты әсте ұмытармын ба?! «Тамыр» қандай жақсы сөз еді! Достықпен байланысып, тірлігімізбен жалғасып, ортақ іс, ортақ мүдде арқылы тамырласып кетпедік пе. Сол кездегі тамыр жайған туыстық бүгінде тереңге бойлап, мына өзіңді, балам, Москваның өзінде оқытып жүрген жоқ па».

Балқаш - бүгінде ұрпақтар ұясы, аталар даңқы. аңыздар атасы. Ұрпақтар ұлылықты жалғастырып әкетті. Аталар даңқы көшелердің аттарында қалды. гранит тастардың қашалған бетінде қалды. Аңыз-естеліктерде жаңғырды.

Балқашқа қарай түске дейін ылди қуалап жел суылдайтын. Көлден түстен кейіп ызғырық есетін. Тосатын желегі, қалқалайтын бұдыры болмайтын.

Бүгінде Балқашта жел аз, шуақ мол.

Табиғат бұрынғысынан өзгерген емес. Ауа райы да, құрғақ климат та баяғысындай. Бірақ сол қытымыр табиғатты иітіп, қатаң климатты жуасытқан - адамдар, балқаштықтар.

Алмас жан-жағына ойлана көз жіберді. Санасына әңгімем түрткі салды ма, бір аттап қасындағы сида ағаштың дінін құшақтады. Сыбдырлаған жапырақтарына құлақ түрді.

Қасымызға шетен қалпақты қария жақындады. Қол беріп амандасты. Жөн сұрады. Мән-жайды айтып бердім. Баламды ертіп туған жердің ер-азаматы мен тарихын таныстырмақ ниетімді ықыластана құптады.

- Дұрыс. Жөн-ақ. Алмасжан, атамекеннің құпиясын білгің келгені өте жақсы,- деп еміреніп ұлымның маңдайынан иіскеді.

- Ағаштарыңыз жайқалып жақсы өсіпті, ата,- деді Алмас.

— О-о, оның тарихы көп, шырағым. Жаңалықтың ұйтқысы әманда жастар ғой.

Аудандың комсомол комитетінің мүшесі Шабленов деген жігіт комсомол-жастарға «Құрылысты көгалдандырамыз! Гүл-бақшаға бөлейміз!» деген ұран тастауға үндеген. Жастар батыл серпіліске, жаңа бастамаға қашанда дайын тұрады емес пе. Іле көтере жөнелдік.

Ол кезде шаршадым, қажыдым, дем алам дегенді білмейміз. Жылы құшағын ашқан жаңа өмірге зарығып жеткенде кімнің кежегесі кейін тартушы еді.

Жұмыстан қол босасымен күрек, қайламызды алып көшеге топ-топ боп шығамыз.

Алдымызда ту, төбемізде қызыл матаға керіп ұстап алған ұран. Аузымызда ән. Комсомол әні.

Бір дем, бір лекпен жүрген адам еш уақытта шаршамайды. Шаршауды ұмытып кетеді. Ол көптің, коллективтің құдіреті.

Лек басында - Шабленов. Отты, уытты жігіт болатын. Маңайдағы тал-шілік, қарағаш өскен өзен аңғарларына барып, түбімен қазып алып, түйелерге теңдейтінбіз. Теңдеп әкеліп поселкаға тамырымен егетінбіз.

Көк өскен жерде көңіл өседі.

Тал бар жерде тіршілік тұрақтайды. Жасыл желек тамыр жайып, бүфшік атқанда маңайымыз құстың әніне толып кететін.

Кішкене құстың сайрауың әнінде өмір жыры жататынын сонда ұғынғам.

Біздің бастамамызды райком қолдап: «Поселка тұрғындары құрылыс территориясына жүз мың түп ағаш отырғызуы керек!» деген үндеу тастады.

Сол кездегі құлшынысты, қарағым, айтып жеткізе алмаймын. Қай тұстан, қай шаруашылыққа көмек сұраған, жәрдем тілеген ұсыныс білінді ме, бүкіл қыбырлаған жұртшылық бала-шағасына дейін бірі қалмай жаппай жұмылатын.

Қаланы жасыл желекке айналдыруда да Балқаш тұрғынының қол ұшын бермеген бір адамы қалмады ғой. Бесіктегі баласын емізіп кеп, жер қазып жатқан ананы көресің. Қазылған жерге мойнындағы ал қызыл галстугы желбіреп шыбық қадап жатқан баланы көресің. Әне, ұйымшылдықтың көрінісі деп соны айт!

Балқаштағы ботаникалық бақ сол кезде орнаған. Ағаштың да әр түрі, әр парасы болатынын қыр қазағы сонда біліп едік. Бүгінде қала жасыл желекке оранып, ботаника бағы нағыз жаннатқа айналып кетті ғой...

Қарияның әңгімесі әрине аңыз емес. Бірақ аңыздан да кем емес. Аз ғана жылда шөлейт даладағы көл жағасында социалистік қала орнап, жасыл желегін желкен қып көтеріп, болашақтың ұлы жеңістеріне жүзіп бара жатты.

1934 жылдан бастап Балқаш құрылысы қарқынын одан сайын үдетті. Шығыс Қазақстан облысы 100 коммунисі мен 200 комсомолын, Алматы облысы 150 коммунисі мен 250 комсомолын, Оңтүстік Қазақстан облысы 75 коммунисі мен 125 комсомолын, Ақтөбе облысы 75 коммунисі мен 150 комсомолын, Батыс Қазақстан облысы 50 коммунисі мен 25 комсомолын жіберіп, бүкіл Қазақстанның түкпір-түкпірінің жәрдем-тілегін, ықылас-көңілін Көкше теңіздің жсағасына көшіріп келгендей болды. Жаңадан келгендер құрылыс мамандықтарын тез арада игеріп алып, еңбек қарқынын еселеуге жан аямай ат салысты.

Әрине қиыншылық болмады, бәрі дайын болып, сақадай сай тұрды деу қиын, балам. Жол қатынасы ауыр. Темір жол салынбаған кез. Азық-түлік жетіспейді.

Бір ғана мысал нан төңірегінде.

«Металл - өндіріс наны» дейміз.

Нанның құдіретін басқаша жеткізе алармыз ба?

Нан - диқанның қуанышы мен сүйініші, уайымы мен қапылысы.

Ағашта өсетін нан жоқ. Ол - еңбек өтеуі, маңдай тер - моншағы. Ол - жұмыла жегілген халықтың ұйқысыз таңы мен тынымсыз әрекетінің қарымтасы. Сондықтан да әлемде наннан қадірлі, наннан қымбат, наннан қасиетті ештеңе жоқ. Нан - қайырымдылықтың белгісі. Нан өткеннің қадірін бүгінге жеткізген. Бүгінгінің қасиетін ертеңге апарады. Нан - адамзат ойлап тапқан құдіреттің ішіндегі ең құдіреттісі. Нан - нәр. Нан - тірлік. Нан - дамылдауды білмейтін нағыз еңбекқор. Соғыстарда солдат боп айқасады. Бейбіт тірлікте ән боп жырланады.

— «Нансыз қарын тоймайды, тұзсыз ас таты-

майды». «Нан - ну, балық- су» дейтін орыс мақалдары бар ғой, әке! - деп Алмас қосарланды.

- Иә. Ол мақалдар тегін айтылмаған.

Ленинградтың тарихи музейінде әбден кеуіп, қарайып кеткен бір үзім нан сақтаулы тұр. Кепкен нан, қарайтап нан. Бұл үзім - бір адамның блокада кезіндегі бір күндік қорегі. Бұл нанда ұн аз. Бұл нанда әр түрлі қоспа бар.

Салмағы 125 грамм гапа.

1942 жылдың 24 январынан бастап жұмысшы паегі Ленинградта 400 грамга дейін өскен. Өзегі талса да өжеттігін шыңдаған ленинградтықтар ақыры жеңіп шыққан.

Тағы бір документке көз жүгіртейік.

1934 жылдың октябрінде Қазақстанның өлкелік ВКП(б) комитетінде комбинат құрылысы жайлы жасаған баяндамасында құрылыс бастығы В. И. Иванов тұрмыстық қиын жағдайларға назар аударды.

Күнделікті жұмысшы паегі 800 грамм, жұмысшы семьясының әр мүшесінің паегі - 400 грамм. Ленинград блокадасының паегімен шамалас емес пе, Өндірістік товар жетіспей, отын табылмай жатса, бір тілім қара нанның құнын қалай қадірлемессің!? Қалай құрметтемессің?!

Совет үкіметі Балқаш құрылысына қатты көмек көрсетті. Ұзамай нан да жетті.

Нан - тірлік. Нан - қосымша еселенген қажыр-қайрат.

Осындай қысылтаяң кезеңнің ауыртпалығын елетпей, шала құрсақ халін, суық бүрсеңдеткен күйін ұмыттырып, ілгері күннің жарқын нұрына жетелеген жастар - Балқаш құрылысының нағыз жалынды дем берушілеріне айналды. Сауатсыздықты жою үйірмелерін ашып, жұмысшы клубтарында әр түрлі тақырыптардағы кештерді ұйымдастырып, сембіліктер жасап, қиынды жеңілдетуге тырысты.

Балқаш -ән меп жырдың өлкесі. Балқаш дегенде алғашқы құрылысшылар, бүгінде қай жерде жүрмесін, қай қалада тұрақтамасын, өз жүрегінің аманатын, ықылас ынтығын, Көкше теңіз жағалауындағы жасыл желегі жайқалған жастық қаласына жолдап жатады. Сүйіспеншіліктерін сөзбен жеткізе алмаса да, сезіммен жырлай алатындықтарып тол-

ғанған көңіл күйлерінен көргем, кірпік ұшында дірілдеген шық тамшыдай жастарынан ұққам.

Ескі өлеңдер отызыншы жылдары жаңа жырлар мен жаңғырған. Сол жырлар сары даланың желімен ұласып, көк теңіздің толқынымен араласып, еңбек күйінің ырғағымен жалғасып, жұмысшының мықтап қаққан шегесіндей тапжылмай, завод құбырлары арқылы будақтаған түтінмеп заңғар көкке өрлеп ақ желкені керілген желқайықтармен теңіз төсін шарлап әлі күнге дейін тынбастан қалықтап тұр.

Жыр - көңіл тасқыны. Ән - жүрек тебіренісі Ән-жыр бар жерде күйбеңдік қалмайды, күйкілік жоғалады. Жігер тасиды, қайрат шыңдалады. Жан азық алады, рухани түлейді. Ән ойлантады, шамырқантады, еліттіреді.

Балқаш аудандық комсомол комитеті сол 193I жылы 20 комсомолын - жиырма мәдени шара ұйымдастырушыларын барақтарда тұратын жұмысшылардың арасына қоныстандырып, солар арқылы күнделікті тұрмыстың модениетін көркейтудің қамын ойластырған. Жастар жүрген орта - көңілділіктің тұрағы. Соны орната біл. Дұрыс бағытқа сала біл. Керек болса - қолыңа домбыра ұста. Сырнайдың жез түймесін саусақтарыңмен құдіреттендіріп жағалатып өт. Болмай бара жатса, ағаш қасықтарды алып, құйқылжытып тізеңе соқ, кеудеге соқ - ерікті алар ырғақ тап. Көкейден ән төгілсін, өкшең жер тепкілесін. Көпшілік жүрген жерде көңілсіздік жайламасын. Мекеніңді мерекеге толы күншуақ орасын. Жастарды жайраңдат. Жалынын шалқыт.

Барақтардағы жиырма жігіт, жиырма комсомол, жиырма мәдени шара ұйымдастырушылар сондай қуатты ұйтқыға айналып еді. Жыр көмейі ағытылып кетті. Ән тасқыны кернеп кетті. Күй сыңғыры қаулап кетті.

I934 жылдың 11 майы-балқаштықтар үшін ұлыстың ұлы күні. Сол күні орталық поселке барақтарының қасындағы жұмысшы клубында бұл өңірде бұрын болмаған алғашқы концерт берілді. Өнердің алғашқы отауы шаңырақ көтерді. Аспанда ән қалықтап, алаулаған жүздерге көңілді күлкі орнады.

Концерт қоюшылар - көркемөнерпаздар үйірмесіне қатысатын жергілікті талант иелері, он сауса-

ғынан өнері тамған күйішлер, күміс көмей әншілер еді. Қазақтың тума талант саңлақтары мен қазақ совет өнерінің болашақ жүйріктері еді.

Солардың бірі қазақ даласындағы цирк ойындарының өзіндік ерекшеліктерін әрі сақтап қалып, әрі жаңғырта дамытқан майталман ақын, зерек композитор Қошқарбай ұлы Шашубай болатын. Шакеңнің асқақ даусы «Аққайыңды» созғанда он саусағы боздаған гармоньнің тілдерін қуалай жүгіріп, қыдырып кететін. Ол өткенін өгейсіп, бүгінгі шат-шадыман өмірін жырлаған. Ақ қайыңдай жапанда жалғыз сарнаған әншілік ғұмырдың жаңадан қуат тауып, бүршік жарғанына қуанған. Халықтың кен қазынасымен қоса жүрек, көңіл қазынасын да қоса ашып, жаңа дәуірдің, жаңа заманның демей жететін, сүйеніш, медеу боп қолтықтап әкететін құдіретіне сүйсінген. Тақиясын бірде төбе құйқасын жыбырлатып қабағына төндіріп әкеп қондыра қойса, бірде желкесіне ылдилатып жіберіп, арынды әндерін аңыратқанда, ескі серік сырнайы сыңсып, сыңғырап, боздап, бебеулеп, арындап ағылып, тамылжып төгілген.

Солардың бірі - бүгінде Киік станциясында тұратын домбырашы, күйші Мұхамеджан Оспанов. Олар - скрипкашы Әшірбек Тілешов, жеті жасар күйші бала Мағауия Хамзин, он жасар күйші бала-Сыдық Мұхамеджанов. Өнер құдіреті - жүрек кілті, жемісті шабыттың куәсі. Мағауия Хамзин бүгінде атақты домбырашы. Сыдық Мұхамеджанов бүгінде даңқы туған даласынан қанаттанып самғап ұшып, Отан аспанында шарықтап, шет елдерге кең тарап кеткен аса көрнекті композитор. Екеуі де Қазақ ССР-інің халық артистері.

Балқаш - ана. Ана дейтінім, алғаш күннен жаңа тірлігінің қайырмасын әнмен бастаған. Жаңа туған баласына бесік жырын бағыштамайтын ана болмайды. Ана әлдиі - алғаш естір әнің, алғаш сусындар бұлағың, алғаш татар рухани қорегің. Ендеше, Ана-Балқаш өз ұлдарына, өз перзенттеріне, өз құрылысшыларына толқыған көлімен ән боп жеткен. Уілдеген желімен күй боп құйылған. Сол перзенттері - Сыдық Мұхамеджанов, Мағауия Хамзиндер.

Қазіргі Балқаш қалалық партия комитетінің үгіт-

насихат бөлімінің меңгерушісі Сақатай Аманжолов осы әңгімені ұлым екеумізге айтып отырып, сөз соңында қолқа салды.

- Сыдық Мұхамеджанов ағайды Балқашқа бір рет келіп кетуге біздің сәлемімізді жеткізсеңіздер. Туған жердің түлегін туған елі көрер еді. Бүгінгі көркейген қаланың тұрғындары ән-күйін, опера-симфониясының үзінділерін естіп, қуана қол соғар еді. Бәлкім, туған, өскен жерінің азаматтарының ыстық ықыласы қанаттандырып, шабытын шақырып, Балқаш қаласы туралы, қаланың жасампаз жұмысшылары туралы жаңа бір ән шығарар ма еді. Азамат ұлдарын аялауды білетін ағалары да, інілері де, жерлестері де көп мұнда. Жаңа Балқаштың шалқыған жаңа әнін жабыла қосылып шырқап қалар ма едік...

Кім білсін, Сыдық Мұхамеджанов ағамызды гүлденген Балқаштың бүгінгісі, жарқын болашағы тебірентпей жүрген де жоқ шығар. Толғантпай жүрген де жоқ шығар. Бәлкім, дарынды ұланы тұсау кескен туған жерге әнін де, симфонясын да арнап, жазып жатқан шығар. Бәлкім жазылып, орындалып та қояр. Әйтеуір, қарыздар жүректің қарымтасы ересен болары сөзсіз. Осы жолдар арқылы мен де балқаштықтардың композитор ағамызға сәлемін жеткізіп, қолқасын білдіріп, өз міндетімді атқарғанымды сезінем.

Жыр тебіренген жүректен, ән толғанған көңілден туады. Жастықтың әні де, жыры да ерекше. Ол - еңбегі. Еңбегінің жемісі.

..1935 жылы Балқаш құрылысы 70 миллион күрделі қаржыны игерді. Игілікті істің, ауыр жұмыстың басы-қасында комсомол-жастар жүрді. Бір ғана айдың ішінде құрылысқа кеңселер мен қосалқы мекемелерден 250 комсомол ауысты. Олар комсомол-жастар бригадаларын басқарды. Құрылысқа қажет мамандықтарды тез арада игеріп алып, социалистік жарыстың қарқынын үдетіп жіберді. Сол кезде бүкіл Балқаш өңіріне Н. Аюпов, Қ. Намазбаев, В. Адисин тәрізді бригадирлер мен С. Түндікбаев, А. Әукешев, Б. Тоқбергенов сынды еңбек екпінділерінің есімдері кең тарап кетті.

Еңбек жыры - үзілмейтін арқау. Ол жүректе туып, жүректе тұрақтайды. Базыл Тоқбергеновтың

жүрек әні ұзағынан сүйсіндірген.Он жасында бай-қозысын баңқан. Он жасында табанына даланың шөгерілген. Он жасында көзінен қан аралас жас тамған. Сондағы жылдың ақысы - жетім лақ болатын. Он жасында тауға мұң шағып, зарлы әуенді бұлыңғыр аспанға әуелеткен. Бірақ күлкі беретін, қуаныш әкелетін жүрек әні ол кезде туа қойған жоқ еді.

Октябрь революциясы Базылға да еркіндік берді. Жүрек әні булығып, кеуде керней бастады. Тоқбергеновты қамқор Отан қарауына алды. Қарсақпайдағы мектеп-интернатта тәрбиеледі. Қарсақпайдағы мыс қорытатын заводта оны электрдәнекерлеуші мамандығына баулыды. Жүрек әні бұлқынды. Комсомолдық жолдамамен Балқаш комбинатының құрылысына келіп, бригада басшысы болды. Жүрек әні - жүрек жырын тапты. Тынбай сайрап, толғанып кетті. Жүрек әні - еңбек жыры дегенім де сондықтан. Ана әлдиі - адамзат жырының бастауы болса, еңбек жыры - сол ана мейірімінен нәр алып, бүкіл өмірді қуаныш күлкісі мен жасампаздықтың нұрына бөлейтін толастамас ән. Базыл Тоқбергеновтың кеудесінде күмбірлеген еңбек күйі жанын жадыратып, ілгері жетеледі. Ол көп ұзамай аудандық комсомол комитетіне мүше боп кірді. Жүректе жаңғырған комсомолдың әуеннің жігерлі сазын Балқаш төңірегіндегі ауылдардың түкпір-түкпірінде жаңғырықтырды. Комсомол отрядына ілесіп, мәдени жорыққа қатынасты. Алыс ауылдағы жастарды жаңа тірлікке шақырып, Балқаш құрылысына жұмысқа келуге жар салды, жас жұмысшының, еңбек екпіндісінің үгіті - жүрек жалыны болды. Жүрек әні, еңбек жыры барлық сөзден де сиқырлы еді. Топ-топ боп жаңадан құйылған жастар осы комсомолдық мәдени жорықтың үлгілі нәтижесінің көрінісі еді.

Базыл бойындағы жүрек жыры ұлы симфонияға ұласты. Тоқбергенов Қазақстан комсомолының тарихының тірі бейнесі, жарқын айнасы болғандай-ақ еді. Ол СССР жаңа Конституциясының жобасын талқылауға қатысқан.

Сол туралы естелігінде Базыл Тоқбергенов былай дейді:

«Михаил Иванович Калининнің қабылдауында болған делегаттардың ең жасы - қазақ мен екем

де, ең жасы үлкені - дана ақын, дария ақын қазақ Жамбыл екен».

Жас делегат - Балқаш құрылысының озат екпіндісі, комсомол түлегі - кешегі батырақ Базыл Тоңбергенов.

Ең қария делегат - ақ басты Алатаудың қарт қыраны, дүлділ ақын, жаңа заманда қайта түлеген, кешегі жалғыз аттылы кедей Жамбыл Жабаев.

Өмір иірімдері қалай тоқайластырады.

Өмір иірімін осылай үйлестірген Ұлы Октябрь жеңісі, партия мен Совет үкіметінің жеңісі. Әйтпесе, он жасында жалаңаяң қозы баққан қойшы бала, жетпіс жасына дейін жоқшылықтың зардабын тартқан, кеудесі күңіренген ақын ата осындай құрмет пен теңдікке жетіп, Ұлы Отанның елдігі мен бірлігін, теңдігі мен бейбіт өмірін қорғауға арналған Алтын заңды бекітуге қатыса алар ма еді, ұлым.

Жаңа заманның жаңаша әні - жүрек әні, еңбек жыры дегенде мен осындай игіліктерді еске алам, балам. Осындай игілік әкелген Отан мен партиямызға шексіз риза болған көңілімді білдірем. Осы игілікке күн сайын кенеліп, күн сайын рақатын көріп жүрген саған, ұрпақтарға - жас жеткіншектерге: «Жаңалық бастауын ұмытпа! Отан алдындағы парызың мен қарызыңды ұмытпа. ‘Ел ырысын еселе, Отан мүддесін өз мүдденнен жоғары қой. Отанда болса, от басында мол болады. Халқыңның қабағында кірбең болмаса, сенің де қабағың қатуланбайды. Бейбіт тірліктің берекесі - еңбек. Еңбек ете біл. Сенің қазіргі еңбегің - оқуың. Оқуда озат болсаң, еңбекте де озық боласың. Пайдаңды елің мен жерің көреді. Тың далада егін жайқалтсаң, мыңғырған мал өсірсең, жаңа кен көзін тапсаң, жас қаланы - Жәйрем сияқты болашақ мекенін көркейтсең, Байқоңырдан ұшатын жаңа космонавт - тұңғыш қазақ космонавы сен болмағанда кім болады?! Туған жерден ұшып космосқа шығып, космостан туған далаңа қайта кеп қонсаң - бүкіл бірлігі табыстырған совет халқы аялап алаңанына көтермей ме?! Келешек қазақ космонавы болуға тырыс. Тырысыңдар!»-дер едім.

Бәрінің, бар жаңсылықтың, бар арманның кепілі - жүрек жыры. Жүрек жыры үзіле көрмесін. Базыл Тоңбергеновтың кеудесін кернеген комсомолдың

әуеніндей ұзағынан сүйіндірсін. Еңбек жырын бойынан бір сәт аластатпаған Базыл Тоқбергенов Қағанды облысы құрылғанда, облыстық комсомол комитетінің тұңғыш бірінші секретары болды. Облыс жастарының сүйікті басшысы болды. Қай жер--де, қай жауапты орындарда істемесін Базыл жүрек әнін жоғалтпады. Партия, совет мекемелерінде әр түрлі қызмет атқарған ол Жезқазған қаласына оралып, құю-механикалық заводта құрметті демалысқа шыққанша мастер боп елеулі еңбек етті. Ондаған ізбасарларын тәрбиеледі. Жүрек әнін жалынды жырға ұластырды.

Балқаштағы 336 бригаданың 50-і комсомол-жастар бригадасы еді. Соның екеуін қос қарлығаш - қазақ қыздары Айша Омарова мен Сара Мәмбетова басқарған. Екеуі де көп құрметіне бөленген. Қайрат күшпен қатар нәзік сұлулық, қайырымды ізгілік жүрген. Айша мен Сара апайлар нәзіктік пен ізгілікті бүгінгі Балқашқа өз жандарынан мәңгілікке сіңіріп кеткен. Аманат қып табыстап кеткен.

Әкем айтатын:

- 1933 жылы Қарағанды - Балқаш темір жолын салуға аттандым. «Темір жол - өмір жолы» деген ұғымның кең тараған кезі. Комсомолдарға үндеу таратып, жол құрылысына шақыру берілісімен көппен бірге келіп, скреперщик болып орналастым.

Әрине, қазіргідей техниканың мол кезі емес. Көп жұмысты қолмен атқарамыз.

Иә, әкелер еңбегі ұмытылмайды. Ұмытылмақ емес. Өйткені әкелер еңбегі тарих беттерінде қалған. Тарихи оқиғалардың ескерткішіндей болып, ұлы құрылыстарда қалған. Қарағанды - Балқаш темір жолындағы жолаушы поезына мінген сайын мен марқұм әкеммен қайтадан табысқандай болам. Қайтадан әңгімесін естіп, ақыл-өсиетін тыңдағандай болам. Өйткені темір жол - өмір жолына шын айналып, ұлы Отанның батысын шығысымен жалғап, теріскейін күнгейге жақындатып қоймады ма. Ал рельсті тоқпақтаған доңғалақ әуені әкемнің үзілмеген әні боп жаңғырып, отызыншы жылдар комсомолының өжет рухынан хабар бергендей жаныма шымырлап құйылады. Доңғалақтар дүрсілінде әке жүрегінің лүпілі бар. Доңғалақтар әуенінде әкелердің еңбек жырының мәңгі сақталып қалған өміршең әні

бар. Мен доңғалақ сазынан әкем әнін естимін. Әкем өсиетін ұғам. Әкеммен қайта кездесем. Сол шақтарда доңғалақ тарсылына, доңғалақ әуеніне іштей қосылып, сонау жас кезде әкеме арнап шығарған алғашқы сәби өлеңімді, сәби көңілдің ризалығымен тағы да әке рухына бағыштаймын:

Қолға алып кетпенді
Тұрғыздың көпірді,
Жасадың өткелді.
Даланың қинады жауыны,
Қинады дауылы,
Төздің сен бәріне
Жүректің жеңді де дабылы.
Асықтың ілгері,
Сырыңды білемін
Даланың қуанды гүлдері
Өмірдің сол жолын
Балқашқа әкеліп тіредің...

«Балқашқа әкеліп тіредің...» Айтуға оңай. Құрылысы 1932 жылы басталған 507 километрлік бұл жол 1935 жылдың күзінде бітпек болатын.

507 километр. Сондай ара қашықтыққа қол күрекпен жал үйіп, төстабан (насыпь) төсеп, қайламен тас қашап, тау тесу керек. Қанша көпір тұрғызып, өткел жасау қажет.

- Әке, сонда осы темір жолды қанша адам салған? Оған ол кездегі Қарағанды - Балқаш өңірінің халқының шамасы жетпес еді, ә?

- 1935 жылы Қарағанды - Балқаш темір жол құрылысында 15 мың жұмысшы істепті. Олар - Ақмола мен Қарағанды, Жамбыл мен Шымкент, Қызылорда мен Солтүстік Қазақстан облыстарынан келген колхозшылар, Түрксиб магистралін салған тәжірибелі теміржолшылар, Орта Азия мен Сибирьден, Ленинград пен Горькийден келген мамандар еді.

Әкем, сенің атаң айтатын:

— 1935 жылдың 2 декабрінде үскірік аяз буын берді дейсің. Түкірігің жерге түскенше дөңгеленіп мұз боп қатып қалады. Өмірімде сәл сондай қақаған аязды бұрын-соңды көрмеген шығармын. Тұла бойды мыңдаған инемен шабақтағандай шымырлата шаншып, бет қаратар емес. Бертіс станциясына небәрі 23-ақ шақырым жер қалған. Қалайда сол жылы бітіруіміз керек. Алдымызда - «Темір жолды қашан жеткізесіңдер?»- деп құрал-жабдық, азық-тү-

лік тосқан балқаштықтар, артымызда - біз салған темір жолмен ізбе-із келе жатқан жүк тиелген поездар. Екеуі де асықтырады. Асықпайық деген біз жоқ. Жұмысшы қауымы - уәдесіне берік қауым. Уәде бердің бе - өл-тіріл орында! Партия нұсқауы солай. Халық талабы солай. Жұмысты тоқтатқан жоқпыз. Күндіз-түні лапылдатып, лаулатып әр жерден от жағып қойып, соның жылуы мен жарығында еңбек қарқынын үдетіп жібердік. 21 декабрьде Қарағанды - Балқаш темір жолы құрылысының бас инжепері Чудовцев соңғы күміс костыльді қаққызып, нөмірі ЭМ-4880 паровозын ілгері өткізді...

№ ЭМ - 4880 ші паровоз.

Былайша қарапайым ғана жағдай, қарабайыр ғана паровоз сияқты.

Ал ойлап қарасаң, балам,- аңызға бергісіз тарих. Сол паровоз Балқаш қаласына, Бертіс станциясына Москва, Алматы, Қарағанды қалаларының өкілдері мінген вагонды ғана жеткізген жоқ. Сол паровоз Көкше теңіз жағасына совет адамдарының құдіретінің куәсін, уәдесіне берік жұмысшының еңбек нәтижесін, партия мен Совет үкіметінің қамқорлығын және бүкіл Отанның балқаштықтарға деген жәрдем-көмегін жеткізген.

Темір жол келді де, Балқаш алып Отанмен жалғасты. Қарағанды көмірін берді. Сибирь ағашын берді. Орта Азия жемісін берді. Туысқандық алақанын созды. Бауырмалдық құшағын айқара ашты.

Бар болса, № ЭМ-4880 паровозының Балқаштағы Бертіс станциясының қасындағы тұғырда ескерткіш боп тұрғанын қалар едім. Өйткені еңбек жеңісін қадірлеуден өзгелерді қадірлеу туындайды. Отызыншы жылдар құрылысшылары - бүгінгі жастардың, сендердің аталарың. Өнегемен тәрбиелеу - өткенді ұмытпай, жаңғыртып отыру болса керек.

Қарағанды - Балқаш жол құрылысы сондай өнегелі істің ең жарқын көріністерінің бірі. Себебі ендігі Балқаш құрылысы бұрынғыдан бірнеше еселенген қарқынмен дамыды.

1936 жылы жылу - электр орталығын іске қосуға барлық күш салынды. Бұл кезде Балқашта 22 мың, Қоңыратта 8 мың адам тұрған,

Осы жылдың 6 январында стахановшылардың бірінші слеті болып өтті.

Слет - озық тәжірибе алмасу, еңбек ңарңынын одан әрі удету мектебіне ұласты.

1935 жылы Донбасс шахтері Стаханов ұлыбастама көтерін, содиалистік жарыстың тарихтағы жаңа бетін ашса, балқаштықтар сол көтермені қызу қолдап кеткен еді. Қазақстанның 15-жылдығына арналған еңбек вахтасына тұрған құрылысшылардың стахановшылар қимылына үлес қосқаны сондай, құрылыста жыл аяғында 240 стахановшының есімі құрметке бөленді.

Таңғажайып ерліктің мысалдарын келтіре кетейін.

900 кірпіш. Бұл - әрбір тас қалаушының бір сменадағы орта есеппен қалайтын жұмыс жоспары.

Осынша кірпішті қабырғаға қалау үшін 900 рет кірпішке, 900 рет лайға еңкейіп, 900 рет қалап, 900 рет сылау керек. Ал Фролов, Гусев және Мартыновтар сменасына 1400-1500 кірпіш қалап, рекорд жасаған. Ол ол ма, 1935 жылдың 31 декабрінде, тас қалаушы Мальцев өз сменасында 8826 кірпіш қалап, үздік еңбек өнімділігін танытып, бүкілодақтық рекорд жасапты.

Рекорд! Бұл алып құрылыстың шежіресіне алтын әріппен жазылған мақтаныш, құдірет, жасампаздық емес пе?!

Бұрын желі ызғырып, долданған толқыны жартасты ғана ұрып, жартасты ғана жаңғыртып, жағасындағы жұртының өксігін ғана тыңдаған Көкше теңіздің даңқы енді Қазақстанға ғана естілмей, ұлан-байтақ Отанға қалықтап, шарықтап тарап кетті.

Рекорд! Ол өздігінен жасалмайды. Рекордты рухы жаңа, ары таза, ел мүддесін жоғары ұстаған жаңа дәуірдің жаңа азаматы - совет адамы тудырған.

Олар - Мальцев пен Тоқбергенов.

Олар - электрші Ахметов, балға соғушы Бекеев, ұста Рыбаков, арматуршы Әділбековтер.

Балқаш құрылысының көлемі күн санап ұлғая түсті. Тәжірибе байыту фабрикасында Қоңыраттың тотыққан кенін байытудың технологиясын қалыптастыру ойдағыдай жүзеге асты. Бұл техноягияны байырғы коммунист И. А. Кочнев, инженер комсомол Қамал Қадыржанов, Жармұхамбет Төленов жә-

не техниктер Л. В. Александров пен Н. Н. Семеновтар дайындаған еді.

Ендігі ән басқаша шырқалды. Ендігі жыр басқаша толғанды. Ән жеңісті мадақтады. Жыр еңбек жемісімен қанаттанды.

Ал әннің толғағы қиын, жырдың тууы қиямет екенін білмейтін жан аз. Әйтпесе ән шығармас адам қалмас еді, жыр жазбас адам болмас еді.

Ендеше шыққан әнді үзіп алмауға тырысайық. Өз жүрегіміздің дүрсілін ән қайырмасыпа жалғап, қан тынысының бүлкілін еңбек жырымен ұластыра алсақ, бейбіт тірлікті зеңбірек үні, бомба гүрсілі, оқ бораны бұзбайтынына әлемдегі азаттық сүйгіш адамдардың тілек-талабы куә.

Балқаштықтар өмір әнін, еңбек жырын бір сәт толастатып көрген жоқ. 1936 жыл құрылысшылар ерлігінің тағы бір арай нұрына бөленді. Бұл кезде Қоңырат руднигінде 60-тан астам бұрғылау станогы, 10 бу және электр экскаваторы, 16 паровоз бен мотовоздар жұмыс істейтін. Экскаватор машинистері Дудин меп Гончаров, Вергунов пен И. Литьяковтар жергілікті ұлт кадрларын даярлауда үлкен туысқандың, достық қамқорлық танытты. Кешегі көшпелі елдің малшы, жалшыларын өз мамандықтарына баулып, тез арада Қоғабаев пен Иманбаевтың, Ниязов пен Қаламбаевтың, Әлижанов пен Нұрбаевтың машинистің көмекшісі мен кочегарлық мамандықтарды меңгеріп шығуына жәрдемдерін аямады. Осындай білгір мамандардың арқасында 1936 жылы руднikте тау жынысына 517 тонна қопарғыш дәрі қойылып, бір ғана сәтте таудай төбені төңкеріп тастады. Осынау өндіріс жаңалығының бүкіл дайындығы мен есебін рудішкке жаңадан келген жас инжеперлер - Дінмұхамед Ахметұлы Қонаев, Александр Михайлович Богатиков және Александр Яковлевич Лукьяновтар жүргізген еді.

- 517 тонна қопарғыш... Нағыз ертегідегідей...- Алмас таңдай қақты.

- Иә! Ертегінің алыптары ғана бұрын тау төңкеріп, көл сапыратын. Ертегінің ғана алыптары адам қиялының өмірде болса екен дейтін алыс арманын, жеткізбес үмітін, ұстатпас мақсатын орындайтын Ертегіде орындайтын, үмітпен жетелейтін.

Қиялдағы сол ғажайып көрініс енді өмірдің өзінде жүзеге асты. Ертегіден де артық құдіретімен, қиялдағыдан да артық кереметімен көзді ашып-жұмғандай сәтте, бауырына ғасырлар бойы басып жатқан қазынасын жұрт көзінен қызғанған төбені төңкеріп тастап, болашақ ашық карьерлердің қақпасын ашты. Сөйтіп құрылысшыларды еңбек ерлігінің тағы бір арай нұрына бөледі.

Арай нұр.

Ол жұмысшы жүзіндегі күлкіде. Ой қуатын бой қайратына жеңіп беріп, жүздеген, мыңдаған адамның қолмен атқарар ісін бірер сәттік қопарылысымен тындырған жігерлі инженерлердің ырза болған пішінінде.

Ол жаңа дәуірдің тұс-тұстан ентелеген, кеуделеген өзгеше тірлігінде, туысқандық қасиетінде. Бүкіл Отанның бір мүддеге ұйысқан ғаламаттығында. Берік тұтастығында. Мызғымас достығында.

«Қадіріңді білмек болсаң, балам, қонақ шақыр»,- деуші еді әкем. Осы сөзінің қасиетін енді-енді ұғынғандаймын.

Қазір жаюлы дастарқаныңа есігіңді тықырлатпай-ақ келетін достар аз ба? Бірақ дос қуанышыңа жиналмаса, қайғыңа ортақтаспаса, дос болып жарыта ма?

Балқашқа қонақ шақырылмаған. Балқашқа ниеті бір, тірлігі табысқан, тілегі қабысқан ұлттардың өкілдері келмеп пе еді? Иә, келген. Қонақ емес, қожа болу үшін, ортақ дастарқанның ырысын қосыла шалқыту үшін, ортақ байлықтың көзін бірлесе ашу үшін келген. Келген де, халықтар достығы деп аталатын қадірін тапқан. Отан мүддесі деп аталатын қасиетін ел мен жерге айғақтаған.

1938 жылдың мартында байыту фабрикасының барлық механизмдерін сынап жүргізіп көру басталса, бір айдан кейін-ақ, 23 апрельде алғашқы мыс концентраты алынды. Алғашқы мыс концентраты! Байқап отырсың ба, Алмас. Балқашта сол кезде алғашқы, тұңғыш деген атаулар күн сайын туындаған. Алғашқы коммунистік сенбілік, алғашқы стахановшы. Тұңғыш комсомолдың үйлену тойы...

Алғашқы қопарылыс...

Тұңғыш коммунист - қазақ әйелі...

Алғашқы инженер-байытушы қазақ...

Алғашқы мыс концентраты!

Тұңғыш мыс, қара мыс алатын күн де алыс емес-ті. Осы тұңғыштар мен алғашқылар алыптың өзі, алыптың көзі болатын.

Алғашқы мыс концентратын берген сменаның адамдарын бүкіл Балқаш білген. Әлі де білетіндіктеріне сенем.

Сол күнгі сменадағы аға классификаторщик Серікбай Талпақовтың, флотатор Әубәкір Әлімжановтың, қойылтушы Ақаш Әубәкіровтың, байытушылар Қабдырахман Құрышевтің, Айтқан Арымқановтың, Әділбай Әділбековтың, Құлымжан Ершойыновтың қуаныштарында шек болды ма екен?! Осы азаматтардың сол күнгі жүрек тебіренісін, көңіл толқуын шамалап болса да сезе алсам керек.

Меңіреу даланың кешегі жалшы, батырақтары комбинат басшылары мен партия комитетінің ұйғарымымен еңбек вахтасына тұрып, алғашқы мыс концентратын алу құрметіне ие болған ғой. Халқының ғасырлар бойы армандап, ертегі мен қиялында ғана ұрпағынан ұрпағына табыстап келген өсиетін орындап, қара жердің қыртысында көктас пен топырақ боп жатқан тау жынысынан алғашқы байлықтың көзі - концентратты қолдарына ұстағанда кеуделерін кернеген қуанышты қағаз бетіне ақындар ғана түсіре алар.

Сол кезде Балқаш туралы ағытылған Қазақстан ақын-жазушыларының өлең-жыры соның куәсі емес пе? Кештеу болса да, Балқаш құрылысшыларының ерлігін жырлаған жыр-дастандардың әлі десоғылып жатқаи әсем күмбезіне осы кітапшаммен мен де бір кірпішін қаладым деп есептеймін.

Ал бірақ Балқашта сол кезде-ақ жиырма мыңнан астам ақын тұрған. 1937 жылы апрельде Балқаш қала атанған. Қаладағы барлық тұрғын, менің ойымда сол кезде-ақ ақын болған. Өз қаласына деген сүйіспеншілік, өз ісіне деген ынтықтық ортақ мүддеге деген ықылас қаланың бар-бар жанын шабытқа бөлеп, кеудесін ән мен жырға күмбірлетіп қойған. Өйткені асқақ әуенді оларға күні-түні тынбаған еңбек жыры үйреткен. Құрылыстағы әр объектінің жанында лапылдаған оттар жалыны,

әр үйдің қабырға, маңдайшасында жарқыраған электр шамының нұрымен көз тартқан ұрандар үйреткен. «А» кварталындағы төрт қабатты 16 үйдің әр пәтерінен шыққан той жыры, бесік жыры үйреткен.

Көрдіңіздер ме, Балқаштың өз перзенттері туып жатыр. Тұңғыш балқаштық сәби ол. Тұңғыштардың тұңғышы. Алыптардың құрдасы. Тал бесік сықырына ана әлдиі жалғасты. Өмір құдіреті тағы да ұлылық тапты. Бесік жырымен тапты. Ендігі бесік жырын завод гудогі, рудник техникасының үні, құрылыс ырғағы, көлдің кең тынысы қосыла жырлайды. Балқаш алғашқы мыс концентратын туғызды. Балқаш тұңғыш сәбилерін дүниеге әкелді. Ол елімізбен бірге адымдай аттап, Отанымызбен бірге қарыштап қадамдады.

Балқаш - жастық қаласы. Өнер мен білім отауы. Спорт пен мәдениет ошағы. Жастар өнерге ұмтылды, білімге талпынды. Спортпен шұғылданып, мәдени-көпшілік жұмыстарға араласты. Кейін бәрін жинап-теріп игеріп аламыз дейтін керенаулықтан аулақ болды. Алып заводтың ғимараттарымен қабаттаса тұрғын үйлердің кең көшелері сап түзеді. Кең көшелерде есігін айқара ашқан 300 кереуеттік аурухана, 17 дәрігерлік пункт, емхана, жедел жәрдем көрсететін станциялар орын тепті.

12 асхана, бірнеше дүкен, екі почта үйі тұрғындарды түрлі тұрмыстық қажеттермен қамтамасыз етті.

Қоғамдық жұмыстардың және бос уақытты мәдени ұйымдастырудың орталығына айналған жұмысшы клубы мен әр түрлі спорт базалары сол кезде-ақ үлгілі істерімен мақтауға ілінген.

Орталық клубта қазақ жастарының театры, домбыра оркестрі, төрт драма үйірмесі, үш хор үйірмесі жұмыс істен, мәдениет ұйтқысы болды.

Қазақ жастарының театры.

«Театр» деген сөз сол бір қарбалас кезеңде-ақ екі-үш жыл төңірегінде Балқаш атырабына кең тарады да кетті. Меңіреуліктің түкпірінен шырқау заңғарда шарықтаған елдің көңіл күйі емес пе «Қазақ жастарының театры». Ол үлкен сахнаға шықпай-ақ қойсын, бірақ «режиссер», «спектакль».

«рампа», «репертуар», «премьера» деген сиқырлы сыңғырлаған сөздерімен-ақ ауылдан келген қараңғы жастарды мәдениеттің асқарына қолынан іліп алып, жетектей жөнелді емес пе. Мәдениет, өнер, өсу, кемелдену басқыштары емес пе бұл.

Мен Совет үкіметінің кемеңгерлігін осы жан-жақты қамқорлығынан, адамға, әсіресе патша заманы тұсында бұратана халық аталған алыс өлкедегі көшпелі қазаққа жасаған ізгілігінен анық көрем. Анық көрем де, алқымыма тығылған ризалық жасыммен, кеудемде толқындаған шексіз алғысыммен басымды иіп, тағзым етем.

Әр халықтың әр түрлі әдет-салты бар, балам. Әр түрлі мінез, табиғаты бар. Ол ғасырлар бойы қалыптасқан. Сол салт-дәстүрлердің жақсысын жаңғыртып, жаңасын туғызған да өмір, тірлік заңы. Оны дүниеге әкелген, Балқаш өңірінде тірілткен халықтың тарих ортақтығы, тағдыр ортақтығы, қуаныш ортақтығы, керек десеңіз, қам-қарекет ортақтығы.

Ат жалында ойнамаған қазақ жоқ. Бәйгеге шауып, көкпар тартып, күреске түсу - қанына сіңген. Бұның бәрі спорт деп аталатын дене шынықтыру мектебінің қарапайым түрлері.

Балқаш өз тұрғындарына спорттың мәдени түрлерін де кең ұсынды. 1935 жылы спорт базасында 300 жұп шаңғы, 600 жұп коньки болған. Бұл қала көк мұз айдынынан кенде емес. Көлдің бетіндегі қарын жалтырата тазаласа - жетіп жатыр. Аяғыңа коньки байла да, сырғанай бер.

Аэродромдағы 8 оқу-үйрену самолеті мен 15 планерлік үйірме жастарды парашютпен секіруге жаттықтырды. Әсіресе қыздар арасынан ең алғаш парашютпен секірген Қапиза Қадіржанова мен М. Жүнісованы, олардың ізінше көк төсінен қалықтап түскен сылақшылар бригадирі Сара Мәмбетованы көз көргендер әлі күнге айтып отырады.

Парашют... Қазақ қыздары.

Бұл екі ұғымды содан 10-20 жыл бұрын бір тіркеске сыйғызу түгіл, ойға алудың өзі қиын еді ғой. Парашютпен секіру дегенді айтпағанның өзінде, самолетпен ұшудың не екенін білмейтін қыр еліне Октябрь шапағатымен бірге келген әйел теңдігінің құдіретін түсінесің бе?

Қазақ қыздарын теңсіздікте ұстаған бай, молда-

лардың жауыздығын кітаптан оқып білдің ғой, балам. Әжеңнің әңгімесінен де естідің.

Естісең, қалыңмал дейтін еріксіздік қамытын, теңсіздік бұғауын түсінесің.

«Қызға қырық үйден тыю» дейтін аңдығыш көз, қозғалтпас бұйрықты және білесің.

Енді ше. Азат қыз теңдіктің арқасында еңбек етіп, ел құрметіне бөленді. Бригада басқарды. Самғап көкке ұшты. Ержүректік танытып, тұнық аспаннан тұңғиық тереңге атылды. Қанат бітіп, парашютпен қалықтады. Сол Қапиза, Сараларды биікке самғатқан, туған даланың көгіне көтерген Отан құдіретіне тағы да бас июлеріңді өтінер едім. Мейірімді көңілдің кеңдігіне құлшыныңдар дер едім.

Балқаш өз төсінде толықсыған ұландарын көгіне ұшырып, төбесіне көтерді.

Соның бірі - Әубәкір Әлімжанов. Алғашқы мыс концентратын алушы бірінші флотатор. Ұлы Отан соғысы жылдарында ол комсомол-жастар сменасын басқарды. Қатардағы жұмысшыдан комбинат цехының басшысына дейін өсті.

Балқаш өзінде түлеп ұшқан перзентін ардақтап, мәртебесін көкке жеткізді. Ерлік еңбегі үшін, елгезектігі мен сергектігі үшін қала жұртшылығы оны 1946 жылы СССР Жоғарғы Советіне депутат етіп сайлады. Комбинатта қазір Әлімжанов Әубәкірдің балалары істейді. Олар әке даңқын өздерінің жемісті еңбегімен жалғастырып жүр.

1938 жылдың 13 июлінде бірінші шарпу пеші іске қосылып, металлургиялық өндірістің алғашқы алауын тұтатты. Көп ұзамай бірінші конвертер өз жұмысын бастады.

24 ноябрь. Кешкі сағат жеті. Бұл сәт балқаштықтар үшін мәңгі ұмытылмас қуаныш. Дәл осы сағатта Балқаш комбинатының бірінші конвертеріне оттегі беру тоқтатылып, оған астау-ожау жақындатылды.

1938 жыл. Ноябрьдің 24-і. Кешкі сағат жеті.

Балқаш тарихының ең жарқын беті. .

Комбинаттың алтын әріппен жазылған шежіресі. Конвертер астау-ожауға алғашқы балқыған мысын төңкерді. Қызыл металл қызыл ожауға құйылып, қызарып терлеген жүздерде қуаныш, бақыт нұры ойнады.

Дүниеге ең алғашқы балқаш мысы келді! Конвертердің өңешінен сол сәт күн туғандай, таң шұғыласы тарағандай болып еді.

Болып еді емес! Күн туғаны да рас. Таң шұғыласы тарағаны да ақиқат.

Партия мен Совет үкіметінің кемеңгер басшылығымен, бүкіл Отанның жәрдем-көмегімен Көкше теңіздің жағасындағы жас қаланың өмір үшін, бейбітшілік үшін, болашақ үшін қолдан жасаған ғажайып ерлігі еді ол.

Балқаш мысы!

Айналасы он-ақ жылдың ішінде, 1928 жылдың август айында М. П. Русаков тұңғыш рет Балқашқа геологтар экспедициясына аттанған күннен бері он-ақ жыл өткенде, болашақтың әсем қаласы орнап, болашақ күндердің игілігіне бағышталған балқаш мысы таң нұрындай алаулап туды.

Британдық финанс олигархиясының ірі жетекшісі Қазақстанда корпорация ұйымдастырған Лесли Уркуарттың Совет өкіметіне: «Балқаш маңындағы қазақ даласын шұқылауыма рұқсат беріңдер. Сіздер ол маңайға берісі елу, арысы 100 жылдың ішінде маңайлай алмайсыздар»,- деген сандырағы да, буржуазия баспасөз бетінде Қазақстандағы мыс алыбы құрылысына тағылған: «Большевиктердің Балқаш көліндегі бос ертегісі», «Балқаш комбинаты құрылысының күйреуі»,- тәрізді неше түрлі өсек, лақаптары да адыра қалды.

Біздің халықта «Ит үреді, керуен көшеді» дейтін данышпандық мақал бар. Шәуілдеп үрген капиталистік елдердің кейбір сәуегейлері біздің социалистік ұлы керуеннің шаңына да ілесе алмай, құм қауып қала берген.

Балқаш мысы - алғашқы мысы қызарып балқып, ырыс дариясындай бірінші конвертерден астау-ожауға ғана құйылып қоймаған, ол мыс мың градустан астам ыстығымен қомағай өңештер мен сәуегей көмейлерге де құйылған.

Балқаш мысы шын мәнінде ақ таң боп атқан. Кең әлемге Отан құдіретінің жаңа бір айғағын көрсетіп, шашыраған алау ұшқынын таң шуағындай жамыратқан.

Жеңісті бағалай білу керек. Қадірлей, қастерлей

білу қажет. Ол - өткенге құрмет, бүгінге үлгі, келешекке өсиет.

Балқаш мысы туған күн балқаш мысына ойылып жазылып, Балқаш комбинатының металлургия цехы үйінің босағасында мемориал тақта боп жапсырулы тұр.

Ол кезде қазіргідей, автоматты құю машинасы жоқ еді. Металлургтер қарадүрсің қалыптарды дайындайды. Сосын 50 тонналық көпір кран астауожаумен балқыған мысты мың сан ұшқынын жамырата құяды.

Арнайы қалыпқа штык түрінде алғашқы мыс құйылып, оның бетінде «БМЗ 24-XI-1938 г. черновая медь» деген жазу жарқырады.

Байқап отырсың ба, балам, құйылған мыстың штык түріндегі символдық мәнін. Балқаш мыс заводының 24 ноябрьде туған қара мысы ә дегенде-ақ Отанды қорғау, оның құдіретін өсіру, қайратын асыру жұмысына арналды.

Тағы да дерекке жүгінейік. Алмас, мә, мынаны оқышы, - деп «Правда» газетінің 1938 жылғы 25 ноябрьдегі санын ұсындым.- Мына белгі қойылған жерінен бастайын ба...- Ұлым даусын қырнады:

«Балқаш көлінің жанындағы Қоңырат даласынан болышевиктер мыс кенін ашты. Міне, енді төбенің етегінде әлемдегі ең үлкен мыс рудниктерінің бірі жұмыс істей бастады. Рудниктің жанында 6 мың халқы бар қала бой көтерді. Зәулім үйлер, клубтар, мектептер салынды. Кешкілік электр оттары самаладай жарқырайды.

Қоңыраттан 18 километр жердегі Бертіс түбегіндегі Балқаштың шөлейт жағалауында Совет Одағының түсті металлургиясының мақтанышы - Балқаш комбинаты салынып жатыр. Қазірдің өзінде-ақ осынау алып социалистік индустрияның ең озық техникамен жабдықталған көптеген цехтары мен агрегаттары өндірістік эксплуатацияға берілді. Кеше ғана ағызылған 45 тонна қара мыс - комбииаттың ақтық дайын өнімі - бастама ғана» - деп жазылған...

- Иә, бұл бастама ғана, ұлым.

Комбинаттың даңқын аспанға шығарған еңбек жеңістерінің бастамасы. Даңқ тұғырының іргетасы еді ол.

Балқаш мысы үшін ерлік күресіне қазақтар мен

орыстар, украиндар мен белорустар, татарлар мен өзбекбектер, грузиндер мен армяндар т. б. ұлы Отанымыздың ондаған ұлт өкілдері қатысқан.

Ондаған ұлт өкілдері.

Сан түрлі, әр тілді адамдарды біріктірген Балқаш. Комбинат құрылысы. Соған шақырған партиямыздың үндеуі. «Бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығару» дегеннін на5ыз ақиқаты да осы. Жұмылған жұдырықты ашу қиын. Жұмылған жұдырық тас илейді, тау үгітеді. Бес саусақ біріксе - жаға жырта алады, жамау сала алады, су көсіп ішеді. Бірімен бірі тұтасып алақан құрайды. Бірі сыздаса, басқасы ауырады. Біздің халықтар достығы одан да берік. Өз тауын сүйген ұлан басқаның қаласын да ұнатады. Шөлін ардақтаған азамат өзгенің көлін де қадірлей біледі. Өйткені туған жер - ана. Анасын сыйламаған, басқаны жарылқай алмайды.

1940 жылы декабрьде молибден байыту тәжірибе фабрикасы Қоңырат мыс кенінен қосалқы өнім - молибден алу технологиясының өндірістік сынағын өткізді.

Молибден - халықшаруашылық және қорғаныстық мәні зор металл. Отан сақшысының қатарына енді Балқаш молибдені келіп қосылды.

Бейбіт өмірге соғыс өрті араласты. Еңбек жырының қайырмасына зеңбірек дүмпуі қосылды.

Отанымыздыц шебіне тұтқиылдан басып кірген гитлершіл Германияның шабуылы балқаштықтардың да кеудесін кекке, жанын ашу-ызаға толтырды. Ендігі жырға намыс қажыры құйылды.

Бізге ұзақ жылдар бойы Балқаш комбинатының кәсіподақ ұйымы комитетінің председателі болып істейтін Рахман Кенбаев жолықты. Әңгімешіл екен. Сапар мақсатымызды естіп білген соң бір әңгіме бастады Ракең.

— Алмасжан, өткенді естіп, ұғынып өскендерің өте жақсы. Соғыс кезі... Ол кез ұмытылар ма...

Соғыс басталғаннан-ақ қоңыраттықтар мен балқаштықтар еңбек қарқынын күрт еселеді. Ендігі қайрат-жігер еңбек майданындағы тасқындаған өн-

діріс өнімділігімен есептелмек. 23 июнь күні экскаваторшы Д. И. Кожин сменалық жоспарын 204 процентке орындады. Металлург цехы бұл күні қара мысты әдеттегіден едәуір артық ағызды.

Соғыс Балқаш тұрғындарының қалыптасқан тірлігін шайқап кетті. Азаматтар Отан қорғауға аттанды. Станция маңы шығарып салушыларға толды.

Заводтағы ерлерінің орнына әйелдер келіп, жұмыс қарқынын тоқтатпай жалғастырып әкетті. Алғашқы аптаның ішінде-ақ станоктар мен агрегаттардың тұтқасы 400-ден астам әйелдің қолына өтті.

Кеше ғана олар бірі жарын, бірі бауырын, бірі баласын Қызыл Армия қатарына аттандырып, амансау жеңіспен оралуын тілеп, батысқа мұңлы көзін қадаған еді. Ал бүгін шарпу пешін қыздырып, металл ағызып, кен байытып, қолдарынан келгенше майданға жәрдемдесіп жатты.

Олар - смена бастықтары болған А. И. Климова мен И. А. Стародубцевалар. Олар- партня ұйымының секретарлары боп сайланған Н. М. Мурзина мен А. И. Арнаутовалар. Олар - паровоз машинистері Е. И. Ширимова мен Е. И. Козловалар...

Көкше теңіздің көбікті толқынында тағы да еңбек пен жауынгерлік даңқтың құдіретті шұғыласы жарқырады. Балқаш заводының өнімі майданға аса қажет нәрсе - оғы мен снаряды еді. Соны жүрегімен сезінген, жанымен түйсінген кеншілер мен металлургтер жанқиярлың еңбектің үлгісін көрсетті.

Тағы да дерекке сүйенелік.

1941-жылдың сентябрінде бірінші шарпу пеші тоқтап қалды. Жай уақытта мұндай аварияны жөндеу үшін 30 сағат уақыт кететін. Ал бұл жылы металлургтер пештің сууын тоспай-ақ, оның әлденеше жүз градустық ыстығына қарамастан агрегатты 10 сағат 30 минутта-ақ жөндеп, іске қосты.

Міне, мұның жауынгерлік ерліктен несі кем, балам.

Ерлік оқ бораны астында ғана тумайды. Ол - қажеттілік салдарынан кілт өршіген сана сезімнің, Отан сүйгіштіктің, неғұрлым мол пайда тигізсем дейтін жауапкершіліктің шырыққан сәті. Ерлік - елін сүюдің жарқын көрінісі. Азаматтығын ақтаудың нұсқасы. Жауына деген тұла бойда бұлқынған

кектің, долданған ашудың, буырқанған жігердің шарпуы. Жарқ-жұрқ атылуы.

Екінші конвертер күрделі жөндеуден өту үшін тоқтатылды. Оны жөндеуге А. Омарқұлов, Н. Бұқаев, А. Әбдіғалиев сияқты коммунистерден құрылған бригада күніне 18 сағаттан жұмыс істеп, цехта түнеді. Жанқиярлық еңбек ету осы емес пе?! Отансүйгіштіктің үлгісіне бұдан артық мысал таба алар ма едік?! Смена басшылары Ж. Тілеуқабылов, М. Крупин және Ф. Бундиндер пеш жөндеудің десятниктері бон сайланып, жоспардағы 300 сағаттың орнына конвертерді 94 сағатта күрделі жөндеуден өткізіп, қайтадан іске қосты.

Балқаш мысы қайтадан оқ боп құйылды. Снаряд боп зуылдады. Солдат боп соғысты. Жеңіс күнін сәт сайын жақындата түсті.

1942 жылы май айының басында коммунист Қалибековтың сменасы молибден беруді бастады.

— Молибден не үшін аса қажет еді? — деп сұрақ қойды Алмас осы тұста.

— Молибденді болатқа қосса - ғаламат берік темір қоспасы жасалынады. Молибденді болат — бронь деген сөз. Яғни танк жасау үшін табылмайтын берік қоспа.

Балқаш молибдені бронь боп оққа кеудесін төсеп, снарядқа төтеп беріп, совет танкистерін мызғымас берік қалқан, мойымас мықты сауытпен қамтамасыз етті.

Егер 1942 жылы Балқашта өндірілген молибденнің жылдық мөлшерін 100 процент деп есептесек, балқаштықтар Отан қорғау мүддесіне келесі жылы 170 процент молибден жөнелткен. 1944 жылы 188 процент беріп, 1945 жылы молибденнің мөлшерін 230 процентке жеткізген.

Балқаш сол отты жылдары елімізде ендірілетін бүкіл молибденнің едәуір бөлегін артығын жалғыз өзі өндіріп, жердо танкілерді жүйткітіп, көкте самолеттерді самғатып, суда катерлерді сумаңдатқан.

Балқаш молибдені беріктіктің символы болып, талай ғұмырды сақтап қалған. Жеңіс күнін — бейбіт өмір шуағын Отан көгінде жарқыратуга үлкен үлес қосқан.

Европаның бүкіл байлығын соғыс ісіне арнаған

гитлершіл Германия осал жау емес еді. Сондай жан-жақты қаруланған басқыншыларды жеңу үшін, туған жерден түре қуып шығу үшін совет адамдары ештеңесін аяған жоқ. Асыл білезік, алтын сырға, айлық пен жалақысын жинап беріп, Қызыл Армияның жауынгерлерін әскери техника, жылы киім, азық-түлікпен мақтамасыз етуге барып салған бүкіл елдің бастамасын балқаштықтар да жалғастырып әкетті. 1942 жыдың январында Балқаш қаласының тұрғындары шүйілгіш самолет жасату үшін 40 мың сом қаржы жинап, майданға үш мың жылы киім жөнелтіп жіберген еді.

Тағы да дерек:

«Балқаштық жолдастар, мен сіздерді еңбек қарқындарыңызды он еселеп арттырып, майданның алдыңғы шебінде жүрген біздерге жауға күйрете соққы беруге жәрдемдесуге шақырамын. Сіздер қорытқан мыс жаудың ажалын әкеледі, әрбір артық берген бір килограмм металдарыңыз бізге ондаған, жүздеген гитлершілерді құртуға көмектеседі, олардың күйреу сағатын жылдамдатады»,- деп 43 фашисті өлтіріп, жаудың бір танкісі меп бронемашинасын жойған Жауынгерлік Қызыл Ту орденінің кавалері балқаштық солдат, бұрынғы теміржол цехының диспетчері К.Қазымбетовтың майданнан жазылған хаты мыс заводында жоспардан тыс өнім алудың ұйтқысы болды.

Металлургтер жыл аяғына дейіп 200 мың киловатт-сағат электроэнергия, 200 тонна отын үнемдеуді ұйғарды. Шығыс Қоңырат кеншілері жоспардан тыс молибден рудасын өндіріп, екі демалыс күнінде ақысыз еңбек етуге уәде етті. Олар уәделерін артығымен орындап та шықты.

Өлім алқымнан алғанда, елім өмір үшін соғысқан. Өмірдің болашағы үшін, мен үшін, балам, сен үшін, алдағы келер ұрпақтар үшін соғысқан. Майданда солдаттар, қала мен далада еңбекшілер бел шешпей, тізе бүкпей алысып, арпалысып, жеңіс кілтін екі жақтап жасап жатты.

Аналар шұлық тоқыды - ұлдарының аяғы жылы жүрсе, бойын суық алмайды, күш-қуаты еселенеді.

Арулар қолғап тоқыды, кисет, орамал кестеледі - жан жарының қолы жаурамаса, көңілі тоғайса, жау-

ға жасын боп тиерін, белін сындырып, омыртқасын опырарын білді.

Кәрі-жас барын, тапқанын майданға жөнелтті.

Балқаштыңтардың партиоттық ерлігінің куәсін тағы бір сарғайған қағазды алдарыңызға тосып, тебіренген көңіл күйімді өздеріңізбен бірге бөліскім келеді,— деп Рахман газет қиындысын балама ұсынды. Алмас оны дауыстап оқыды:

«Қазақстан гүлзары» атты танк колоннасы мен «Балхашеп» самолеттер эскадрильясын жасау үшін 600 мың сом қаржы жинаған Қоңырат кеншілеріне менің туысқандық сәлемім мен Қызыл Армияның алғысын жеткізуді өтінем. И. Сталин».

- Бұндай телеграмманы мыс заводының коллективі де алған. Алған да мыс пен молибденді жоспардан артық өндіру үшін жұмысшы уәдесін берген,- деп Рекең әңгімені қайта жалғады. Шұмысшы уәдесі - жоспардан тыс өндірілген металл болып, жау кеудесіне түйрелген.

Балқаш мысының жауынгерлік құдіретін, Алмасжан, енді мысал арқылы түсіндіре кетейін.

Алмас шапшаңдық танытты:

— Бір тонна мыс 72 миллиметрлік зеңбіректен атылатын 225 снаряд жасауға жететінін оқығам.

— Металлургия цехы жоспардан тыс әр ай сайын 22 тонна мыс беріп отырған. Енді есептей бер, балам. Қаншама снаряд қосымша өнімнен алынып, қаншама снаряд гүлденген Отанымызды темір нәлімен таптаған басқыншыны жер жастандырғанын құрбыларынмен бірге есептеп көр.

Алмас ойланыңқырап қалды... Сәлден соң Рекең әңгімесін жалғап әкетті.

— 1945 жылдың 9 майы. Жеңіс күні. Зарыға күткен күн. Болжаған күн. Сенім күні.

Сағат 12-де үлкен бақта қалалық салтанатты митинг ашылды. Балқаштықтардың мерекесінде ал қызыл тулар желбіреп, Көкше теңіздің айдынында жыбырлаған толқында қуаныш күлкілері, өксік демдері жаңғырды.

Соғыс жылдарында Балқаш қаласының 6 мың азаматы майданға аттанды. Еңбекте сыналған құрыш білек жұмысшылар жауынгерлік ерліктің даңқына бөленді.

Қайтпай қалған қаншама солдаттың ошағына қа-

ра қағаздар келіп, қасірет жасын селдетті?! Қаншама боздақ қыршыныньшан қиылды?! Қаншама үйдің оты сөнді?! Қаншама ошақ қаңырап қалды?! Бірақ олар жас ғұмырын жарқын өмір үшін соғыс атты кесепаттың жолына қалқан қып тосып, қаншама ғұмырды аман сақтап қалды?!

Үлкен бақтағы митингіге жиналған балқаштықтар қаза тапқан ұлдарын азалады. Балқаштықтар арасынан шыққан ұшқыштарып, теңізшілерін, танкистерін, партизандарын, барлаушыларын, артиллеристерін мақтан етті.

Балқаштық Вера Хоружая, Петр Миллер, Николай Посадник Совет Одағының Батыры деген құрметті атаққа ие болып, осынау салтанатты митингіге қатысқандардың көз алдына елестеп, өтті. 3 мыңнан астам Балқаш тұрғыны жауынгерлік ерлік көрсетіп, орден, медальдармен наградталғандығы митингідегілердің мерейін тасытты.

Ерлік - елдік қасиеттен туындайды. Ел қасиеті ерін туғызады. Ел-ана ұлы мен қызын ерлікке тәрбиелейді. Ел-ана ұл-қызын нағыз батырлыққа баулиды. Балқаштықтар арасынан үш бірдей батырдың шығуы да содан. Балқаштың солдаттардың омырауында жарқыраған Отан наградасының көптігі де содан.

Тылдағы балқаштықтар да неміс фашизмін жеңуге елеулі үлес қосты. Қала кәсіпорындары соғыс жылдарында жалпы өнім өндіруді төрт есе арттырды. Қала тұрғындары өз қаражатынан майдан қажетіне 60 миллион сом қаржы жинап берді.

Көкше теңіздің жағасында ал қызыл тулар желбірейді. Тұрғындардың жүздерінде алаулап нұр ойнайды. Нұр ойнаған жүздер қызыл жалаулармен жараса қалған. Жеңіс күйі жүректерді дүрсілдетіп, кеуделерде күмбірлейді...

Рекең әңгімелеген балқаштықтардың сондағы қуанышын мен көре алмап едім. Есейіп барып бәрін ұқтым. Бәрін ұғындым. Ерлік жасаған ел еміренуде де алдында жан салмайды екен. Екі көзден баяу жылжыған қос тамшы - бірі соңғы қайғы-қасіреттің ақтық өксігінің айғағы болса, бірі ұлы қуаныштың, жеңіс салтанатының, болашақтағы бейбіт те жарқын күндердің шапағатына арналған ыстық ыңылас жасы еді. Ол партия мен үкіметіміздің ал-

ғысына мерейленген көңілдердің үнсіз ғана іштей марқайып, ризалық танытқан сәті еді. Мемлекеттік Қорғаныс Комитетінің ауыспалы Қызыл туын 22 рет алған, ВЦСПС пен СССР Түсті металлургия халық комиссариатының ауыспалы Қызыл туын 25 рет алған мыс заводы коллективінің еміренуі еді. Арада қырық жыл өткізіп барып мен жерлестерімнің сол күнгі қуанышына өзімнің перзенттік мақтанышымды қосып отырмын.

Елдің елдігі ерлігін құрметтеу арқылы алысқа тарайды. Құдіретін жер-жерге жеткізеді. Еңбектегі құлшынысы, жауынгерлік қаһармандығы ұрпақтан ұрпаққа жалғасып, жұрт жадында жаңғырып отыруы тиіс.

Балқаш қаласындағы еңбек даңқы, жауынгерлік даңқ мемориалы осы ұлы дәстүрдің ардақталуының үлгісі.

Отан үшін от кешкендердің рухына, Отан даңқы үшін от жағып, мыс ағызған жұмысшылардың құрметіне тағы да бас ием.

* * *

Енді әңгіме тізгінін қайтадан өзім алдым. Білгенімнің бәрін перзентіме айтып бергім келеді. Алмасымның әңгімеқұмар, тыңдампаз болғаны, атамекен жайында көп естіп, көп білуге құштар болғаны қаншалық менің мейірімді тасытты десеңізші. Мен Алмасыма әңгіме айта отырып, көз алдыма осы балам тұрғылас жастарды елестеттім, өзімді бейне солардың алдында сыр ақтарын отырғандай сезіндім...

- Балқаш - өз тұрмысымен де, өзіндік тұрғысымен де үлкен әлемнің тынысымен тыныстап, тыныштығын күйттеген өзіндік бір кішкене әлем ғой. 1946 жылдың қарсаңында-ақ металлургтер төртінші бесжылдықты мерзімінен бұрын орындауға Қазақстанның барлық еңбекшілерін социалистік жарысты кеңінен өрістетуге үндеу тастаған.

1952 жылдың 3 майында заводтың катод бөлімшесінде таза мыс - катод мысы алынып, тағы бір еңбек табысына қол жетті.

Балқаштықтар соғыстан кейінгі бейбіт өмір жылдарының әр күнін, әр айын еңбек жемісі мен еңбек

жөңісіне бөлеп отырды. Оның бәрін тізе берсек, әлденеше том кітапқа да сыймас еді. Отызыншы жылдардың өршіл рухы, қырқыншы жылдардың жанқиярлық патриотизмі, елуінші жылдардың елеулі табыстары алпысыншы жылдардың асқар белесіне ұласты. Түсті металдар мен күкірт қышқылын өндіруді арттырып, жаңа техниканы игерудегі қол жеткен табыстары үшін 1966 жылы комбинат Ленин орденімен наградталды.

Ленин ордені - қалаға берілген награда. Бұл-комбинат жеңісінің айғағы. Балқаштықтар еңбегінің нәтижесі.

Ленин орденінің нұры 70 мың тұрғынның омырауына тағылған, жүрегін жылытқан, кеудесін қуанышқа кернеген. Бұл ел алғысына кенелген, партия сеніміне ие болған балқаштықтардың үлкен жеңісі еді.

Еңбек Ерлері қаншама! Олар - Елизавета Федоровна Иванова, Юрий Кенсоринович Победоносцев, Нина Григорьевна Чекушина, Жылқыбай Бейісов, Александр Григорьевич Самоновтар.

Олар - 1973 жылы алғашқы Балқаш мысының алынуының 35 жылдығына сәйкес Ленин және Октябрь революциясы ордендерімен наградталған К. Шәйкенов, Ж. Ә. Әбуғалиев, В. Д. Нагибин, Б. Ф. Манаенков және Я. Д. Пахаренколар.

Балқаш - алғашқы бесжылдықта өз құрылысын бастан, содан кейінгі бесжылдықтар баспалдағымен қарыштай қадамдаған ауыр индустрия мен жеңіл өнеркәсіптің, мәдениет пен өнердің шолейт далада мәңгі сөнбес алауын тұтатқан алтын ошағы.

Балқаш - ұлы достықтың бесігін тербеткен бауырмалдық ұясы. Қаланы отыздан астам ұлттың өкілдері бірлесіп салып, отыздан астам халықтың ұл-қызы интернационализмнің құдіретті туын аспандата көтерген.

Бүгінгі Балқаш он бір бесжылдықтың он бір белесіне өз шежіресінің жарқын беттерін еңбектегі үлгілі табыстарымен қашап жазып, алдағы әсем болашағына самғап барады.

Балқаш - ежелден қонақжай мекен. Досқа пейілі кең, мейманға жаны дарқан балқаштықтар алыстан аңсап келетін дос, туыс, бауырларын қуана тосып алатын екі үлкен қақпасын - темір жол вон-

залы мен аэропорт үйін қандай сүйіспеншілікпен салған! Темір жол вокзалы өзінің жеңіл де әсем, үлкен де ауқымды архитектурасымен көз тартып, Балқаш өңіріне алғаш табан басқан жолаушыны еріктен тыс сүйсіндірсе, аэропорт үйі салмақты сұлулығымен, байсалды әдемілігімен таң қалдырады. Екеуі де: «Көрікті қаланың, құт мекеннің, достық отауының берік қақпаларымыз, қуанышымызға ортақтас, шаттығымызды бөліс, табысымызға қуан, қадірлі мейман, құрметті қонақ, мейірбанды дос!» -деп ілтипат білдіріп тұрғандай.

Бүгінгі Балқаш - келешек табалдырығынан аттап кеткен жастық қаласы. Ол «Орбита» қабылдау станциясы боп көңіл көнштеді. Пионер сарайы болып, жеткіншектер күлкісінің әсем сыңғырын жаңғыртады. Жаңа аурухана корпусы боп еңсе көтеріп, тұрғындарға жасалып отырған қамқорлықтың белгісін айғақтайды. «Строитель» атты спорт комплексін алдыңнан тосып, сұлулық пен денсаулықтың куәсін танытады. Жабық жүзу бассейні болып, есігін айқара ашады.

Мәдени-тұрмыстық қызмет көрсету орындары да көптің көңілінен шығып, құрметіне бөленген. Қаншама универмаг - дүкендер, асханалар, тұрмыстық мекемелер, ет комбинаты, балық және сүт комбинаттары, құс фабрикасы, егін мен мал өнімін шығаратын кәсіпорындар бар.

Балқаш - мәдени орталық. Қарағанды политехникалық институтының филиалы мен тау-кен-металлургиялық техникумы комбинатқа керек мамандар мен инженерлерді өздері даярлайды. Педагогикалық және медицина училищелерінде оқитын жастар қала мен оның төңірегіне қаншама мұғалімдер мен медсестралар жөнелтіп жатыр.

Қай жерден, қай арадан «Балқаш» деген сөзді естісем, көз алдыма Бертіс түбегіндегі жұмысшылар тұрағы ынтық көркімен елестей қалады. Сол сәтте металлургтер мен кеншілерді сақадай сай даярлап жатқан бес кәсіптік-техникалық училищесі, отызға тарта мектебі, екі музыкалық және екі спорт мектебіндегі бүлдіршіндерді көрем. Бір кезде Киік станциясындағы - Киік руднигіндегі біздерге ай сайын жолдайтын бір көк дәптер бүгінде көп дәптерге ұласқан. Тегін берілетін оқулықтармен алмасқан.

Күн сайын Балқаш қаласының мектеп табалдырығынан аттайтын 20 мыңға тақау оқушыларды мыңнан астам мұғалімдер оқытады. Жаңа заманның өскелең тілегін жеткіншектер бойына құяды. Аталар даңқын сүюге тәрбиелейді.

Балқаштықтардың мәдениет сарайын көру керек. Іші-сыртын аралау керек. Сонда ғана партия мен үкіметіміздің жұмысшыға деген әкелік қамқорлығының шексіздігіне көз жеткізе аласың. Балқаш мәдениет сарайы - әдеміліктің, сұлулықтың символы болып қаладағы екі мәдениет үйі мен он екі клубтың, отыз киноқондырғының, 40 кітапхананың атасындай сезіледі.

Мәдениеті гүлденген Көкше теңіздің жағасындағы жасыл желекті қала өнері де шарықтап биікке өрлеумен келеді. Мен болсам, балқаш халық театрының сахнасында қойылар пьесамның премьерасында болып, жерлестерімнің алдында перзенттік көңілдің ықыласын білдіріп, бас иіп тұрар күнге жетуден әлі де үміт үзбеймін.

300-ге жуық дәрігері, 900-ден астам фельдшері мен медициналық сестралары бар қала - өз тұрғындары денсаулығының берік сақшысы. Балқаштықтар тымау-сымауға онша мойымайды. 4 стадион, 25 спорт залда шынығатын металлургтер мен кеншілердің арасынан шыққан жеңімпаздар есімі республика түгіл Одаққа да белгілі.

Балқаш - мен үшін бала көңілімнің ынтығы. Сәби жүрегімнің лүпілімен асыққан құштары еді. Балқаш атын ауыз толтыра айтып, сыбырлап қайталап, жүрек қуысына қондырып алғам.

Мен Балқашты алғаш рет 1956 жылы күзде көргем. Оны қалалық комсомол комитетінен комсомолдық билетімді аларда көргем. Сонда өмірімде алғаш көрген үлкен қалам - Балқаш маған жаңсылықтың мекені, берекенің тұрағы, шапағаттың шуағы боп сезіліп, кең көшелеріне бастап, скверлеріне жетелеп, комсомол билеті кеудемді жылытқан құдіретімен болашаққа жолымды көрсетіп берген.

Содан бері Балқашпен тағдырым жалғасқан. Мақтанышымды қалдырып, сүйіспеншілігімді арнағам.

Алғашқы өлеңімді сол кездерде қазақша шыға-

тын «Балқаш жұмысшысы» жариялап, өз перзентінің қаламгерлік жолының тұсаукесерін жасаған.

Бүгінде Балқашта ағайын, туыс, дос-жолдастарым тұрады. Олар - инженерлер Саржан Қарымсақов, Әнуар Мүсірбековтар. Олар - әдебиетші Сайлаубек Байымбетов, Абзал Бөкеновтер. Олар - дәрігер Көбен Бекмағанбетов пен Рафахаттар. Олар - әр кітабымды іздеп жүріп оқып, көрген сайын пікір айтып, бірде құптап, бірде қызу таласып қалатын, бірақ жерлес - достың қаламгерлік қадамына үнемі көңіл қойып жүретін Хасенжан, Совет, Әшімбек, Марат, Саралар.

Бүгінде менен әлдекім:

— Сен қайдансың? - деп сұраса.

— Балқаштанмын,-деп жауап қайтарам.

Мен Киікте тусам да, арманыммен, қиялыммен Балқашта өскем. Балқаш десе жүрегім дірілдеп, кеудем күмбірлеп, қуанышым тасып тұратыны содан, Алмас балам.

Балқаш түсі - қызыл түс.

Ол - жеңіс шапағатының нұры. Табысқа жетіп жатқан жерлестерімнің жүзінде ойнаған шуақ.

Ол - балқыған мыстың таң шапағы.

ӨМІР АТЫ - ҚОҢЫРАТ

— Әке, осы мыс, жез, қалайы, қола дегендерді көп атаймыз. Олар қалай пайда болған, қалай қалыптасқан? Адамзат осы кендерді ертеден пайдаланған ба?- деді Алмас Гүлшат руднигінің ескі карьеріне ұзақ қарап тұрып. Қамшылар тұста қалып бара жатқан қаңыраған жұртқа балалы көңілдің әлде бір іңкәр сағынышын жолдағандай сәл күрсініп қалды.

Бір кездегі жұмысшы қауымының дуылдаған өмір қазанының бүгінгі жым-жырттығына өзім де өгейсіп келе жатыр едім. Ұлымның кәдімгідей жүдеу тартқан жүзін жақсылыққа жорыдым. Туған жердің әр сай, әр жыра, әр бұтасына деген перзенттік іңкәрліктің сол сай мен жыраның, бұта мен тобылғыны ел игілігіне нәр құяр, қуат берер құдіретіне исініп, пайдаға асуын жан жүрегімен қалайтынын сезгендей болдым.

- Кенсіз, металсыз өмір жоқ, балам. Әр түрлі металл

ішінен әсіресе көп пайдаланатынымыз - темір, алюминий, марганец, мыс никель, қорғасын қалайы, мырыш. Металсыз өндірістің өркендеуі өте қиын.

Деректерге қарағанда, адам металды осыдан 20 мың жыл бұрын қолданған көрінеді. Әрине, күрделі металлургиялық процестерді қажет ететін технологияның ол кезде туа қоюы мүмкін де емес. Бірақ ақыл-ойдың, сана мен түйсіктің даму жолына көз жүгіртсек, біздің дәуірімізге дейін тірлік еткен адамдардың еңбектегі дәстүрлік танымына бас июіміз қажет. Бүгінгі зымырап дамыған қоғамымыз өткен ұрпақтар алдында үлкен борышкер екенін ұмытпағаны жөп.

Мыс пен қалайы табиғатта саф таза құйма күйінде жиі кездеседі. Сен Ғабеңнің «Ояиған өлкесін» оқып па едің?

— Иә.

— Сол романда айтылатын Нілдіден кесек күйінде табылған самородок мыстың салмағы қанша еді?

Алмас ойлы кейіппен көзін сәл жұмып, сосын оң бүйірде қалып бара жатқан Тарғыл тауына назарын ұзатты. Күрсініп бас шайқады.

«Успенский самородок - 53 пуда. Рязанок - Ушаков. «К». На парижскую выставку» деп қашап жазған жазулары ай сәулесіне шағылысып, саф алтындай жарқырайды» дегенді ұмытып қалғаның ба?

— Сонда... - Ұлым біраз бөгеліңкіреп барып, еңсеріле бұрылды.- Сонда 848 килограмм салмақ тартқан ғой. Бір тоннаға таяу кесек мыс.

— Қалайы да таза күйінде көптеп табылса керек. Мыс пен қалайының қоспасынан беріктігі басым қола жасап, тұрмыстық бұйымдар меп қару-жарақты дайындаған ғой.

— Тарихтағы қола дәуірі деген ұғым содан шыққан екен-ау.

— Иә. Ғасырлардың белгілі үштік жүйесі - тас дәуірі, қола дәуірі, темір дәуірі - адамзаттық өмір жолының шежіресі.

Асфальт жолдың кедір-бұдыры көбейіп, машина біраз мөңкіп алды. Тарғыл тауының баурайынан еңіске маңдай түзеген соң қайта жүйткіді.

— Мысырды білемісің?

— Египет қой. Фараондар пирамидалары мен сфинкстерді білем, әке.

— Сол Мысырды мекендетен халықтардан да ертерек осы өңірдің тұрғындары мысты біздің жыл санауымыздан 4 мың жыл бұрын кеңінен қолданған. Сол кезде жасалған алтындай жарқыраған ыдыстар, шамдалдар, әсемдік бұйымдар, қару-жарақ пен еңбек құралдары күні бүгінге дейін сақталып келіп, тамаша ою-өрнектерімен көздің жауын алатын көрінеді.

— Мыс, сым...- Алмас осы екі сөзді күбірлей қайталады.- Мыс... Теріс оқыса, сым. Сонда сым «мыс» деген сөзден шықпады ма екен, әке.

— Кім білсін оны. Техника мен тұрмыста мыстың пайдаланылмайтын жері жоқ. Мәдениет дамыған сайын бұл металдың маңызы арта түседі-ау. Мыс сымыңның керексіз жері болсайшы. Электротехника мен машина жасау өнеркәсібінде мыс - таптырмайтын металл.

Дәлел айтайын. Елімізде өндірілетін барлық мыстың 35 проценті электр энергетикасына, 32 проценті түсті металдардың қоспасына, 25 проценті прокатқа, қалғаны басқа қажеттерді өтеуге кетеді екен.

— Ракеталар мен корабльдердің, реактивтік самолеттердің, экскаваторлардың ірі бөлшектерінен бастап, радиоаппаратуралардың ең нәзік қылына дейін мыс қолданылатынын оқығам. Электр тогін жеткізетің желілердің, электровозға, трамвай, троллейбусқа ток беретін троллейлердің, электроаппаратуралардың, электромоторлардың мыссыз жасалмайтынын білем.

Ұлым әдетте сұрақ-сауал қоярда үнсіз жымиып отырып, «Неге, неліктен, қалай?» дегендерді қардай борататын. Бұл жолы сол машығын кілт бұзды.

- Әке, машинаның суы қызып кетіпті!

Жолдап біраз шығып, аулақтап тоқтадық. Алмас капотты шалқайта ашып тастады да, колецкеге тосепіш жайды. Ас-ауқат салынған қоржынды әкеліп, асжаулыққа дайын тағамдарды қоя бастады. Бір сәтте қолына іліккен шанышқыны көзінің алдына біраз тосып тұрып, сыртындағы жазуын оқыды.

— Мельхиор... Осыпда да мыс бар ма, әке?

— Иә! Бар. Қай металмен қосылғанын білесің бе?

— Есіме түспей тұрғаны... Никель емес пе?

— Иә. Никель мен мыс қоспаларынан мельхиор және неизильбер деп аталатын тоттанбайтын, күмістей аппақ, ұзақ сақталатын, жалтыратып өндеуге оңай қорытпаларын алады. Олардан хирургиялық аспаптар, оптикалық приборлар, түрлі бұйымдар жасайды. Никель мен мыстың әр түрлі қатынаста қосылатын константин, никелин, манганин деп аталатын қоспалары электротехникада кедергісі күшті материалдар ретінде жиі пайдаланылады.

— Мысымыз мыс, ал жез деген не? Ол да мыс па?

- Жоқ. Жез - мыс пен мырыштың қоспасы. Жезден әр түрлі қалыңдықтағы жалпақ металл табақтар, трубалар, патрон ғильзалары, сағат пен дәл механизмдер бөлшектері жасалады.

Әлгінде айтып кеттім, мыс пен қалайының қоспасы - қола машина жасау үшін, қатты құрыш құймалар өндіру үшін, арматура мен подшипник дайындау үшін аса қажет. Мыс пен алюминийден де металлургтер алюминий қоласын шығарды. Алюминий қоласы (алюминиевая бронза) жез бен қалайы қоласына қарағанда әр түрлі химиялық әрекеттерге өте төзімді болады. Сондықтан да ол машина жасау өндірісіне, физикалық дәл приборлар, тісті дөңгелектер, қышқылды сұйық айдайтын насостар дайындауға, сонымен бірге автомобиль, корабль, сағат бөлшектерін, зергерлік бұйымдар жасауда өте қат қоспа...

Айтпақшы, сен мыстың ең негізгі қасиеттерін атап берші.

Алмас марқая күліп қойды. Жезқазған өңіріне аттанар алдында мысқа байланысты біраз кітаптар оқып жүрген сияқты еді, қазір солардан түйгендерін тезірек айтуға асық.

- Мыс электр тогін өте жақсы өткізеді. Бұл - оның ең негізгі қасиеті. Сондықтан мысты электр машиналарын, жоғарғы вольтты ток жүретін желілер мен байланыс жүйесінің сымдарын жасауға пайдаланады.

Екіншіден, таза мыс жылуды да жақсы өткізеді және химиялық әрекеттерге төзімді. Сол себепті де оны органикалық заттар технологиясында - вакуум аппараттар, органикалық заттарды айдайтын насос-

тар, сыра қайнататын қазандар, тоңазытқыш, жылытқыш құралдар және құбырлар жасауға көп қолданады.

Үшіншіден, әлгінде өзіңіз айтқандай алуан түрлі қоспалар алуға болады.

— Дұрыс. Енді мыстың табиғатта қандай минерал түрінде кездесетінін санап шыға аламысың?

- Қазір, әке, қазір,- деді Алмас басын шалқайта ақшыл аспанның мұнартқан заңғарына сығалай қалып,- борнит, малахит...- деп кібіртіктеп тоқтады.

- Табиғатта құрамында мыс кездесетін минералдың 170 түрі бар. Олардың негізгілері борнит, малахит, халькопирит, халькозин, азурит, куприттер. Бұлар сульфидтер, карбонаттар, тотыққан рудалар, силикаттар сияқты бірнеше топқа бөлінеді. Осылардың арасынан өндірістік маңызы зоры - сульфидтер. Отанымыздағы барлық мыс қорының 90 проценті сульфидтердің құрамында кездесетін көрінеді.

- Әке, сонда мыс рудасы дегеніміз не?

- Әлгі минералдар әр түрлі тау жыныстарымен бірігіп мыс рудасын құрайды.

- Руданың құрамында мыс көп бола ма? Жартысына жете ме?

- Қайдан. Руданың құрамында мыс 2 процент не одан көп болса, ол мысқа бай руда деп есептелінеді де, бір процентке дейінгісі орташа аталынып, 0,5- 0,7 процентке дейінгісі - кедей руда қатарына жатқызылынып, 0,5 проценттен аздары бос тау жынысы болып саналады.

— Сонда руданың қалған бөлігінде не бар?

— Мыс рудаларында темір, күкірт, күміс, алтын, қорғасын, мырыш, молибден, никель т. б. металдар қабаттасып, қаумаласып жүреді. Кейде әлгі аталған металдардың кейбірінің мөлшері өндірістік дәрежеге дейін жетеді де, ондай мыс кені полиметалл (кон металл) деп аталады. Мысалы, Жәйремде сол полиметалл шығады.

— Әке, осы қара мыс дейтін не? Мыстың қара болмайтыны белгілі ғой.

— Ә-ә, ол мысты өндірістік алудың нәтижесіпе қарай берілген атаулар ғой. 100 процент тап-таза мыс алу өте қиын. Құрамында мыс 99,0 процент болса, оны қара мыс (черновая медь), 99,6 процент

болса - таза мыс, ал 99,96 проценттен жоғары болса - электролиттық мыс деп технологиясына байланысты үшке бөледі. Балқаш металлургия комбинатында өндірілетін электролиттық мыс дүниежүзіндегі ең таза мыстың эталоны ретінде Лондонда сақтаулы тұр.

- Әке, морфогенетика дегенді онша түсінбедім. Генетика - тек нәсіл ұғымдарын берсе керек. Сонда морфогенетика кеннің тегін анықтайтын сөз бе?

- Жалпы жобаң дұрыс. Морфогенетика - кендердің шығу тегіне байланысты қойылған атау. Ол мыс рудаларының дүние жүзіне белгілі барлық түрлерін қамтиды. Олардың негізгілерін ғана атап өтейін.

Жер қойнауындағы қоры өте мол және құрамында мыстың мөлшері айрықша жоғары бір парасы - мысты құм. Мысты құм СССР-да алдыңғы орындардың бірін алады. Мұндай кең орындарына Жезқазған, Кенқазған, Өспен, Ақшоқыларды жатқызуға болады. Өйткені бұл арадағы кендердің құрамында қорғасын, күкірт, күміс, мырыш, кадмий, кобальт, селен, теллур, висмут, молибден, рений т. б. қосылыстар бар.

Ашық әдіспен өндіруге болатын мыспорфир (сеппе мыс) кендері, әсіресе Америка жерінде Верхнее Озеро маңайында шоғырланған. Мыспорфир кендегі мыстан бөлек молибден, күміс, рений, серицит, андалузит сияқты пайдалы металдар алуға өте ыңғайлы. Мыс кенінің бұл түрі Балқаш комбинатының кен базасы - Қоңырат, Бозшакөл, Көктасжал, Бесшоқыларда кездеседі.

Мыс кенінің тағы бір саласы - колчедан Оралда, Алтайдағы Николаевкіде, Майқайыңда мол. Уралдағыдай емес, Қазақстандағы колчеданды ашық әдіспен - карьерден өндіруге тиімді, себебі, бұл мыс кендері жер бетіне тым жақын жатады. Колчеданда мыспен бірге алтын, мырыш, күміс, кадмий, күкірт тәрізді металдар да бар.

«Скарп» типтес кендерде мыс және темірдің, кобальттың компоненттері араласа жүреді. Бұл кеннің қоры Саяқ пен Ешкіөлместің кен орындарынан табылды.

- Осылардың ішінен ең көбі қайсысы? - деп Алмас ептелей түсті.

- Әлемдегі мыстың 80 проценті мысты құмдар мен мыспорфир кендерінен өндірілетінін бір кітаптан оқып ем. Мүмкін қазіргі кезде ол арақатынас өзгерген де болар...

Машинаның моторы біраз суыған шығар. Күн еңкейіп қалыпты. Кідірмейік.

Далада көгілдір сағым сусиды. Бұлдырап көз ұшында артта қалған Тарғыл тауы сол көк мұнарда баяу ғана жүзіп бара жатқандай.

— Әке, әлгі кен орнын неге Гүлшат деп атаған? - деп Алмас тағы бір сұрақ берді.

- «Оянған өлке» кітабындағы самородок мыс жайында айта келіп, Ғабең: «Қабат-қабат жамылып, темір белбеулермен тас бекініп алып, енді міне, ағасы да (кесек мысты айтады) жүріп кетті... Бар даусымен айғай салып, бар көркімен сиқырлап, қазақ даласына дүние жүзінің обырларын шақыруға кетті»,— деп жазады ғой. Мол байлық, ен байлық көз қызықтырып, делебе қоздырып, пайда көздетіп дүние жүзінің шар тарапынан мынау ұлан даланның тұла бойы тұнған қазынасына ашқарақ көздерді құзғындай қаптатқаны рас. Тер төкпес тегінге еміngендер тіленіп келіп, талапайлап олжаға шаш етектен батпақ та болған. Солардың бірі - 1884 жылы Қазан қаласынан асығыс жеткен Бекметова Гүлшат деген әйел. Осы Тарғыл тауының баурайында қорғасын - күміс заводын ашып, осы өлкеге иелік еткен. Кейіннен бұл өңір әлгі әйелдің есімімен Гүлшат атанған.

— Әке, бүгін Қоңыратқа қонамыз ба?

— Иә.

— Қоңырат деген аты қызық екен.

— Ертеректе Қоңырат руы осы өңірде жайлап тұрған ғой, Оның үстіне сол аттас төбеде баяғыда бір ат қалған деседі.

— Қалай қалған?

Тұтқыннан қашып келе жатқан батыр жігіттің астындағы көлігі ұзақ жүрісті көтере алмай, төбенің үстіне шығып, қуғыншы көрінбес пе екен деп қарауыл қараған жігіт қайтадан ылдиға түсе берем дегенде, қалжыраған қоңыр аты құлай кетіпті. Содан бері әлгі төңірек те, төбе де Қоңырат аталып кеткен болар.

* * *

Қоңырат.

Қазақстан түсті металлургиясының көшбастаушысы ол.

Совет өкіметі 1928 жылы М. П. Русаков басқарған алғашқы геологиялық экспедицияны Балқаш көлі төңірегін зерттеуге жіберген.

Экспедиция көп ұзамай-ақ мыс кенінің бай қорын тапты.

Ғасырлар бойы жер қойнауында жатқан байлық көп ұзамай халық игілігіне айналар күн алыс емес еді. Айтқандай-ақ, 1929 жылдың 2 августында Еңбек және Қорғаныс Советі Қазақстан түсті металлургиясын дамыту жөнінде арнайы қаулы алып, Қоңырат кенінен мыс қорытатын Балқаш мыс заводын салуға ұйғарым жасады.

Бірақ Қоңырат жол қатынасынан алыс, шалғай түкпірде жатқан еді. Салыстырып көрші.

Балқаш пен Қоңыратқа ең жақын темір жол станциялары - теріскейде Қарағанды 430 километр қашықтықта, ал шығыстағы Түрксиб разъезі - Арғанаты 350 километр алыста жатты.

Қоңырат - елсіз, мекенсіз шөлейт даладағы жапырайған бірнеше киіз үй мен жеркепелерін түтіндеткен геологтар мекені болатын.

Қоңырат - көп ұзамай үлкен құрылыс орнына айналды.

Қоңырат мысы жер бетінен онша терең емес. Үстіңгі бос тау жынысын 20-30 метр тереңдікке дейін аршыса, мыс кеніне жетуге болады.

Кен шығарудың екі әдісі ежелден белгілі. Бірі - жер асты тәсілі, яғни кенді шахтадан қазып шығару. Екіншісі - ашық әдіс, яғни карьерден ашып алу. Қоңырат кенін осы екінші тәсіл, карьерден алу өте тиімді. Совет мамандары Қоңырат кенін механикалық ашық әдіспен алудың әлдеқайда пайдалы екенін сол кездерде-ақ анықтап, карьерден қазып алатын руданың бір тоннасының өзіндік құны жер асты (шахта) әдісімен салыстырғанда 4-5 есе арзан болатынын дәлелдеп берген-ді.

1934 жылы Қоңырат карьерін қазу жұмысы басталып кетті...

Міне, ұлым екеуміз Қоңырат карьеріне қызыға қарап тұрмыз.

Еңбек құдіреті, техника ғаламаты тағы да ертегіден де өтер ғаламатты көз алдымызға тоса қойды.

Спутник арқылы түсірілген Айдың суретін көрдің ғой. Сол Айдың бетіндегі ірілі-ұсақты кратерлерді елестетіп байқашы.

Мынау алдымыздағы карьер - дәл сол.

Шоғарыдан төмен еңістеп спираль бойымен жар тастан құлдилай барып, сонау кіндік тұсқа жетіп тоқтайды.

Мынау ернеу мен сонау төмендегі табанның ара биіктігі 180 метр. Дөңгеленген карьердің диаметрі бір шақырымнан астам, ауданы екі шаршы километрден көп.

Карьерді көз алдыңа анық елестету үшін өте үлкен аумақты стадионды ойша жобалашы. Дөңгеленген стадионда жоғарыдан төмен, не төменнен жоғары сатылана тізілген орындықтарды әрине білесің. Қоңырат карьерінде де осы орындықтардай карьер қабырғаларын жанамалай төмен құлдырайтын қабаттар бар. Оларды горизонттар деп атайды. Әр горизонттың қалыңдығы 10 метрмен 20 метрге дейін жетеді. Рудалар осы горизонттардан қазылып алынады. Горизонттар ,жер бетіндегі құрылыстармен екі көлбеу траншея арқылы жалғасқан. Бұл траншеялар карьерден бір шақырым тысқары жерден басталып, бірі шығыстан, екіншісі оңтүстіктен карьерге сұғына кіреді,

Алмас кенет оқыс сұрақ қойды.

— Траншея неге керек?

— Траншея үстіне төселгеп темір жолды көремісің? Осы жолдармен кен мен бос тау жынысын (порода) тасыған поездар ерсілі-қарсылы өтіп жатады.

Горизонт саны он екі ғой. Әр горизонтта бірден үшке дейін экскаватор істейді. Алып экскаваторлардың шөмішінің сыйымдылығы -20-30 тонналық.

Карьердің қуатты техникамен жабдықталғаны сондай, сменасына 15 мың тонна тау жынысын 200-дей-ақ жұмысшы сыртқа шығарады.

Қоңырат жылына 40 миллион тонна тау жынысып өндіреді.

Егер соншама кенді мапхинасыз шыгарар болса, қыбырлағаи 80 мың адамнан ?кер ңайысын кетер еді.

Советтік заманның құдіреті ден осыиы айтар едім, балам.

* *

- Әке, ашың әдіспен кен өндіру жеңіл, арзанға түседі дейсіз. Мен дәл осы арадан неше түрлі техника мен машиналарды көріп тұрмын...

- Дұрыс айтасың, Алмас. Сұрағаның жақсы,- деп әңгімеге инженер Тілеутай Рымбеков араласты.- Мен білетін карьерде жүргізілетін тау-кен жұмыстарының негізінен бес түрі бар.

Бірінші түрі - кен бұрғылау. Оның не үшін қажет екенін шамалай аламысың?

- Ол тау жынысыи ңопару үшін керек шығар...

- Иә. Жарғыш заттарды орналастыру үшін алдымен тау жынысының ішіне қуыс жасайды. Ол қуыстардың көлемі де, түрі де әр түрлі болады. Соған қарай оларды шпур, скважина, камера деп жіктеп, бөлектеп атайды.

- Шпур - інге ұқсас тік, кейде көлбеу кететін ұзынша қуыс. Оның тереңдігі 50 метрдей болса, диаметрі 70 миллиметрден аспайды. Шпурды перфоратормен - ауаның қысымымен іске қосылатын бұрғымен теседі.

Скважина - шпурға ұқсас қуыс. Бірақ оның тереңдігі де, диаметрі де шпурдан гөрі көп болады.

Камера - бөлмеге немесе погребке ұқсайтын тау жынысын үңгірлеп ендеген кеңістік. Қопарғыш заттарды камераға жәшікпен немесе қаппен тасып толтырады.

Айтпақшы, сен Медеу су тоспасын қопарылыс арқылы жасағанын білесің ғой. Сонда қопарғыш заттарды туннель арқылы кіретін камераларға толтырып, содан кейін қопарылыс жасаған.

Қоңырат карьерінде камера мен шпур І937 жылдарға шейін қолданылып келген-ді. Карьер жұмысына ол екеуі қолайсыз болғандықтан, бүгінде мұнда скважиналар кеңінен пайдаланылады. Бізде скважина жасайтын арнаулы станоктар бар. «Металлист», «БУ-2» станоктары Қоңырат руднигінде отызын-

шы жылдардан бастап істеген. Кейін «БС-1» станоктары көбейді.

Тау жынысы неғұрлым қатты болса, бұрғылау жұмысының бағасы да соғұрлым қымбаттай түседі. Сол себепті де Қоңырат руднигіндегі кен бұрғылау жұмысының құны кен тасымалдаудан кейінгі екінші орынды алады.

— Бұрғылау жұмысын арзандатуға бола ма?

— Неге болмасын. Қоңыраттық өнертапқыштардың бұл салада табыстары жеткілікті. Мәселен, екінші кен участогының механигі болып ұзақ жылдар бойы істеген М. В. Сабельников станоктардың бұрғы ауыстыру процесін механикаландырып, бұл жұмыстың мерзімін 20 минуттан 5 минутқа дейін қысқартты. Қаншама уақыт үнемделгенін есептей бер.

Бұрғы снарядының салмағын арттырып, соғу жиілігін реттеу де біраз пайда келтіріп отыр.

Бұрғының диаметрін үлкейтіп, шапқы жүзін тұяқ тәріздендіріп өзгертіп, сапасын күшейтіп, еңбек өнімділігін еселеген қоңыраттықтар тәсілін еліміздің талай кеншілері кеңінен пайдалапып жүр.

Қоңырат карьері - қазақ жұмысшыларының өндірістік мектебіне айналды.

Таңның атысы, күннің батысы мал соңында жүрген кедейлердің күні туған соң, жан-жақтан жаңа тірлікке ағылған қазақ жігіттері Қоңыратқа келіп, өмір жолын жаңаша бастап кеткен ғой. Солардың бірі - осы Қоңыратта ширек ғасыр үздіксіз жұмыс істеген Мешітбай Сыздықов. Ол сонау 1938 жылдан бастап жұмысшы боп орналасып, бұрғылау станогында машинист-бұрғышы мамандығына дейін көтерілген. Өндірістік тапсырмасын үнемі бір жарым, екі есе орындап отырған Мешітбай атаңа 1956 жылы «Бұрғы станогының таңдаулы машинисі» деген құрметті атақ беріліп, есімі Қоңырат руднигінің Құрмет кітабына жазылған.

1947 жылдан бұрғышы-машинист болып істеген Секербековтің де еңбек жолы тамаша табыстарға толы. «БС-1» станогын алғашқылардың бірі боп меңгерген ол қазір ел алғысына бөленген қадірлі азамат.

Бұл күндері Қоңырат руднигі кен бұрғылаудың жаңа тәсілдерін қолдануда үлкен жетістіктерге же-

тіп отыр. Бұрынғы ұрғылап соғатын станоктардың орнына СБШ -250 тәрізді агрегаттар келіп, бір өзі 50 станоктың жұмысын атқарады. Осының арқасында скважина тесудің жұмыс қарқыны екі есе артып, экскаваторлардың тоқтауы азайды.

Тау-кен жұмысының екінші негізгі түрі - кен қопару. Ол жарғыш заттардың көмегімен атқарылады.

Қопарғыш заттардың негізгілері мыналар: динамит, тротил (тол), аммонит, игданит, түтінді дәрі.

Енді осылардың неден тұратынын таратып берейін.

Динамит - нитроглицерин мен калийдің, не натрийдің, кейде аммиак селитраларының қосындысынан түзіледі.

Тротил (тол)-толуолды нитрациялау (ягни азот және күкірт қышқыл қосындыларымен өңдеуі) арқылы алынады.

Аммонит - аммиак селитрасының (80 процент) тротилмен (20процент) араластырылған қосындысы.

Игданит - аммиак селитрасына (95-96 процент) соляр майын (4-5 процент) қосу арқылы алынады.

Түтінді дәрі - селитра, күкірт, көмір үшеуінің қосылуынан жасалады.

Осылардың ішінен ең бірінші жасалғаны (XIV ғ.)- түтінді дәрі. Ол мылтық ату үшін пайдаланылған.

1866 жылы орыс ғалымдары Н. Н. Зинин мен В. Ф. Петрушевский нитроглицериннің негізінде динамитты ойлап тапса, 1863 жылы француз инженері Вильбрандт тротилды ашты. Ал швед химиктері Ольсен мен Норбин 1867 жылы аммопитты жасауға натент алған.

— Ағай, қопарылыс қалай болады?

— Химиядан жану дегеннің не екенін өтпедіңдер ме?

— Өткенбіз. Жану - жанғыш заттың ауадағы оттегімен қосылуы ғой.

— Иә. Жану үшін оттегі өте қажет. Ал химиялық қосылыс әрқашанда жылу мен жарық беретінін білесің. Оттегі тоқтап қалса, жану процесі үзіледі. Жанып тұрған шырақты стақанмен төңкеріп жауып қойсаң, бірден сөніп қалады.

Түтін дәрі де - жанатын зат. Бірақ ол секундтің әлденеше бөлігінде бірден жанып, газға айналады. күшті қызу береді. Түтін дәрінің құрамында селитра, күкірт, көмір бар дедім ғой. Осы үшеуінен басқа түтін дәрінің жануы үшін оның құрамында жеткілікті оттегі де бар. Сондықтап да жарғыш заттар ауасыз жерде де жана береді. Және жарғыш заттар бірден газға айналып көлемін он мың есе үлкейтсе, қызуын бириеше мың градусқа жеткізеді.

Жарылғыш заттардың осы қасиеттерін соғыс кезінде снаряд, бомбаларда пайдаланса, бейбіт тірлікте тау-кен өндірісінде жер қабаттарын қопарып, тас ұсақтау үшін қолданады. Жарғыш заттардың қуатын мол пайдалану үшін оларды әдейі тар қуысқа - шпур, скважиналарға салады.

Соңғы жылдары руднике кен қопарудың жаңа әдісі - скважинаны аз тығындап қопару әдісі кең өріс алды. Бұрын скважинаның жартысы аммонитпен толтырылып, жартысы тығындық материалдармен бітелетін. Скважинаны тығындау - әрі ауыр, әрі уақытты көп алатын процесс. Қоңыраттықтар бұл ауыр процесті жеңілдетудің жолын жақсы тапқан. Скважинадағы негізгі аммонит зарядтың үтстінен бір метрдей тығындық материалдарды салып, оның үстінен аз мөлшерде заряд төгіп, ал төртінші қабатқа тағы да онша қаңыңдатпай тығындық материал салады.

Пайдасы - шаш етектен. Скважинаны тығындау жұмысының көлемі екі еседей қысқарып, уақыт 30 процент үнемделеді.

Үшінші негізгі жұмыс түрі - кен тиеу.

Қоңырат кеиі - қатты рудалы кен. Оған электр қуатымен жұмыс істейтін, шөмішінің сыйымдылығы 6-8 текше метрлік «ЭКГ-8» тәрізді экскаваторлар қажет. Сонда әр экскаватордың жылдық өнімділігі 4 млн. текше метрден асып түседі...

Қоңырат карьерінде осындай экскаваторлардың тоқтаусыз жұмыс істегеніне қарап тұрып, екеуміз риза болғандықтан таңдана бергенімізді де байқамаппыз.

— Төртінші тау-кен жұмысы — кенді заводқа тасын жеткізу.

Қоңырат кені 19 шақырым тұратын Балқаш қа-

ласына, ал бос тау жынысы 5-7 шақырым жердегі үйіндіге (отвалга) тасылады.

Бұл араның қысы қатаң және ұзақ болады. Сондықтап кенді тасымалдау үшін автотрапспорт та, конвейер де тиімсіз. Сол себепті Қоңырат карьерінде электр қуатымен жүретін кең табанды темір жол транспорты жұмыс істейді.

Қоңырат руднигіндегі темір жолдың жалпы ұзындығы 90 километрдей. Карьердегі ирелеңдеген 12 горизонттап экскаваторлар тұрған забойларға тарау-тарау темір жол шығады. Содан олар шығыс траншеяда тоғысып, жер бетіндегі «Развязка» станциясына бет алады. Ал одан карьерге, Балқашқа, отвалға баратын жолдар салаланып бөлінеді.

Шоғарыдан төмен кететін темір жол карьер ішін бұранда сияқты орап жатыр. Ол сағат тілі бағдарымен екі оралып барып төмендегі төс табанға жетеді.

Кен таситын составта әрқайсысы 100 тонналық. 5 вагон бар. Осы ауыр составты бөгеусіз жер бетіне алып шығып жатқан электровоз машинистерінің еңбегіне еріксіз сүйсінесің.

Енді, Алмасжан, сондай атақты жерлес ағаларыңды таныстыра кетейін. Мысалы, Кәрмен Оспанов рудникте істеген 25 жылының тура жиырма жылын электровоз машинистігіне арнады. Қажырлы азамат өндірістік тапсырмасын үнемі асыра орындап отырғаны үшін 8 рет СССР Түсті металлургия миинстрлігінің Құрмет грамотасымен наградталып, әлденеше рет еңбекшілер депутаттарының Балқаш қалалық Советінің депутаты болып сайланды.

Кәрмен Оспановты өсірген, баулыған Ұлы Отан советтік заман. Бәрінен де бұрын халықтар достығы, туысқандық құшақ,

Оспанов Россия Федерациясында машинист даярлайтын курста оқыды. Ол сол сапарында орыс достарынан көп үйреніп, маманданып қайтты.

Бізде «досқа достық - қарызың» деген мақал бар. Осы мақал әр азаматтың жүрегін жылытатын достық құдіретінің негізін танытпай ма? Білмегеніңді досыңнан үйренсең, қуаныш-қызығыңды досыңмен бөліссең, қам-қарекетіне ортақтассаң - өмірдің мәні мен сәні өзгеріп, құлпырып сала бермей ме? Дүниедегі алақан біткендер бір-бірімен аймаласып, тілеулес көңілмен мерейлендіре арқаға қағып тұра-

тын болса ғой! Алақан зұлымдың ойлаған жұдырыққа айналмаса ғой!

Кәрмен Оспанов атамыз да дос қарызын өтей білген азамат. Үздіксіз үйреніп, ізденіп отыру арқасында үлкен абыройға ие болған тарлан машинист өз білгенін басқаларға үйретуден де аянған емес. Оспановтың шәкірттері - машинистер Деров, Егоровтар бұл күндері өндіріс озаттарының қатарында келеді.

Тау-кен жұмысының соңғы түрі - бос тау жыныстарын (породаны) үйіндіге (отвалға) төгу.

Қоңырат карьерінің кен ашу коэффиценті -1,9. Түсіндіре кетейін. Ягни карьерден бір тонна руда қазып алу үшін 1,9 текше метр бос тау жынысын үйіндіге шығару қажет. Қазіргі карьер төңірегіндегі әлденеше төбелер осы порода төгілген үйінділер,- деп Тілеутай Рымбеков әңгімесін аяқтады.

Қоңырат - еліміздегі ең ірі мыс руднигі. Қоңырат аты алғашқы бесжылдықпен бірге аталады. Ол Қазақстан индустриясының көшбастаушыларының бірі.

Қоңырат туралы жыр көп, аңыз көп. Бірақ сол жыр мен аңызды туғызып жатқан кеншілердің еңбегі аңызды ақиқатқа айналдырған.

ҰЛЫ ҰЛЫТАУ, ҮЛКЕН ЖЕЗҚАЗҒАН

- Әке, Ұлытау Алатаудай биік емес қой. Сонда неліктен Ұлытау деп аталған?
- Ұлытау... Ұлытау өңірі.

Осы сөз айтылғанда елең етпес қазақ болмас, балам. Ұлытау - ерте кезден-ақ бірліктің, тұтастықтың темірқазығы болған. Қазақ даласында Ұлытаудан әлдеқайда үлкен, әлдеқайда биік таулар көп. Бірақ ұлы деген атауға ие болғаны біреу-ақ. Себебі Ұлытау - Сарыарқаның кіндігі. Елдіктің тұтқасы. Бірліктің түп қазығы. Ұлытау өңіріндегі «Таңбалы таста» ұлдарының ізгілік үшін, татулық үшін, тоитасу үшін, бірігу үшін ұлы мәжілісте бекіткен жүрек шешімінің шежіресі қашалып жазылған. Ондағы ру таңбалары әр тайпа, әр рудың қол жалғасқандығының куәсі болып әлі күнге дейін таң нұрымен боялып, жаңбыр тамшысымен жуылып, өшпей, жоғалмай жарқырап тұр.

Ұлытау - қазақ елінің дербес тауы. Қысылғанда соған

келіп, жан шақырған. Тарылғанда Ұлытауға келіп кеңшілік тапқан. «Ұлытау» аталуы да содан болса керек. Ұлылық - біріккен тілекте, өмір көксеген жүректе, тыныштық аңсаған арманда, азаттық іздеген жүректе. Сол ұлылық халқыңның меймандос жомарт қанына сіңген, жауға деген өшпенділігіне дарыған, досқа деген мейіріміне араласқап. Ұлылық - үлкенді сыйлағыш ата салтында, кішіге ізетшіл халық дәстүрінде, торыққан көңілін әнмен жұбатып, күймен емдеген халықтың қанағатшыл қарапайымдылығында, қажет кезінде ханға да басын имеген қайсар тәкаппарлығында! Ана сыйлаған әдебінде! Қарындас құрметтеген кеңшілігінде! Ұлан тәрбиелеген өміршеңдігінде!

Ұлытау - тарих шежіресінің қоймасы. Әр тасы сайрап кетсе, халқының сан жүздеген ғұмыр жолындағы қуанышы мен сүйінішін, қайғысы мен қасіретін, тапқаны мен жоғалтқанын жайып салар еді. Әр төбесі, әр қырқасына тіл бітсе, еркіндік үшін арпалысқан ұлдарының, азаттық пен тәуелсіздік үшін алысқан азаматтарының талай дастанға жүк болар хикаясын ашып салар еді, ұлым.

Ұлытау төңірегі түтел естелік, тұнған байлық.

Табысы сайрап жатыр. Төбе, қырқасы үндемесе де, дабыры талай елге жетіп жатыр.

Ол - бүгінгі Ұлытаудың ұлылығы. Бүгінгі Ұлытаудың құдіреті. Оны ұлы қылған да, құдіреттендірген де жаңа заман, советтік дәуір, совет халқы.

Ұлытау. Ұлытау төңірегі дегенде асыл қазынасын бауырына басып жатқан Жезқазған оралады. Қарсақпай қыраттары көк мұнарда дірілдеп қалқып шығып, Байқоңыр белестері көз тартады.

Ұлытау тоңірегі дегенде Кеңгір саласы, Апақай - Ақши, Жиделі - Баршын құмдары тізіле қалады.

Ұлытау - Жезқазған өңірі ежелден-ақ бай кенімен, қазба қорымен белгілі болған.

Топонимика - жер атауын зерттейтін ғылым. Жезді, Жезқазған, Қорғасын дейтін атаулар ертеден қойылып, мал баққан халқымыздың жер қазғанын да, жез қазғанын да тарихқа шегелеп кеткен.

Ұлытау даңқы Россия мемлекетіне XVIII ғасырда-ақ Николай Рычковтың 1772 жылы Санкт-Петербург баспаханасында басылын шыққан «1771 жылы

Қырғыз-Қайсақ даласына жасаған саяхатының күнделік жазбалары» атты еңбегімен жеткен.

Орынбор генерал-губернаторы князь Григорий Семенович Волконский 1814 жылы Троицк коменданты подполковник Феофилатов пен кеңесіні Чкалов басқарған әскери экспедицияны жасақтап, Ұлытау бойын зерттеуге жібереді.

Экспедиция Троицк қаласынан 689 шақырым жердегі Ұлытау өңірінен бұрынғы кен орнын тауып, 100 пұт руда алады. Кенді қорытқанда оның 60 проценті қорғасын болып шығады.

Ұлытау байлығы бірақ игерілген жоқ еді. «Халықтар түрмесіне» айналған патшалық самодержавие Жезқазған байлығын игеруге онша құштарлық білдіре қоймады. «Халықтар достығы» дейтін құдірет келу үшін Октябрь революциясының жеңісін әлі де бір ғасырдан астам уақыт күту қажет болатын.

Бірақ Ұлытау - Жезқазған өңірінің тұнып жатқан қазына байлығы - сары мысы, қоңыр қорғасыны Россияның пайда іздеген талай көпесі мен чиновниктерінің көз құртына айналып, қазақ даласына ашқарақтанған алпауыттардың легін көбейтті.

Ұлытау қыранының үнін күшіген мен қарға-құзғынның қарқылы басып кетті. Солардың бірі - Екатеринбург көпесі - Никон Ушаков. Ушаков 1840 жылдары Ұлытау өңіріне жиі келгіштеп, Нілді, Спасск, Қарағандыға жалақтаған приказчиктерін үсті-үстіне жөнелтіп жатты. Солар арқылы топырағы түгел асыл тас, қызыл қазынаға тұнған Нілдіден, Спасскіден, Ұлытаудан 18 кен орнының барын анықтап, қазақ даласына қапшығын арқалап, лап қойды.

Ұлытау аймагы ұры-қарының талапайына түсті. Ұлытау аймағындағы мыс кені орналасқан төңіректі Никон Ушаков Шияқ Тоқбергенұлы деген би мен Бақаншы батырдан бар-жоғы 400 сомға сатып алды.

Ұлытау үндеген жоқ. Безерді де, бедірейіп жатты. Қойнын аша қоймады, құшағына енгізе қоймады.

Ушаковтың Ұлытау өңіріндегі мыс кенін тиісті орынға тіркету жылы -1847 жыл - Жезқазған кенінің туу жылы ретінде есептеліп, 1972 жылы халқымыз кен орны ашылуының 125 жылдығын атап өтті.

Бір жамандықтың бір жақсылығы бар деген осы.

Бірақ Ушаков кен көзін пайдалана алмады.

Патша үкіметі қиян шеттегі кенді алуға қаржы бөлмеді. Бөлгісі де келмеді. Бұратана халық деп есептеген қазақ үшін жанашырлық жасау патшалық самодержавиенің саясатына сыймайтын да.

1850 жылы Екатеринбургтің төрт кәсіпкері бірігіп компания құрғанда, Ұлытау өңірі қалталы Рязановтың түгелдей дерлік иелігіне өткен еді.

Оның бер жағында Рязанов та саф алтын, сары мысты игере алған жоқ. Ұлытаудың ұлылығын әлемге жария ете алған жоқ. Ұлытау ұлы достықты күтіп, ұлдары мен ұландарын тосып, мелшиіп жата берген.

Ақыры Рязановтар 1904 жылы бұл өңірді тегінге емініп ұмтылатын шетелдік жыртқыштар - ағылшын капиталистеріне 260 мың сомға сатып, пайдаға шаш етектен күмп еткен.

- Байқайсың ба, балам. Сонда Рязановтар қанша пайда тапқан?

Алмас тез есептеді:

- Ушаков қазақтардан небәрі 400 сомға сатып алса, Рязанов, Ушаковтар ағылшындарға 650 есе қымбаттатып сатқан екен.- Ұлым күрсініп қалды. Күрсінгені жанымды жайландырды.

- Ұйымшылдықтың ұйтқысы болған, бірліктің туын көтерген, қазақ халқының әлденеше ғасыр тұтастығының темір қазықтай кіндігіне айналған ұлы тауы - Ұлытау ондаған жылдар бойы Россия көпестері мен ағылшын капиталистерінің сауда-саттыққа айналдырған мүлкіндей қолдан қолға өткен ғой.

Ағылшын концессионерлерінің жалдамалы агенттері жергілікті жерден елдің жігіттерін топ-топ қып айдап келіп, табиғат байлығын ысырап ете қазғызып алып, ең бай, мол тұсын жыртқыштықпен пайдалана бастады.

Англия кәсіпкері жырақ далаға өндіріс ошағын орнатайын дегенді ойламаған. Бірақ өндіріссіз тегін байлықты көсіп алудың жолы да жоқ еді. Сондықтан алыс түкпірге құрал-жабдық жеткізіп, алыс түкпірдің күреп алатын қазынасын тасып әкету үшін, сол маңайдағы қазақтардың түйелерін пайдаланды.

Түйе... Қазақ үшін төрт түліктің қасиеттілерінің бірі еді ол. Дала кемесі, шөл пырағы дейтін жануар-

лар үстіне теңдеген әрбір пұт жүкке 2-4 тиындай иесіне үнем келтіріп, қырдың төсін шарлап, тауды бауырлап, шөлді шиырлап «Атбасардың азапты жолы», «Жосалының шөлді жолы», «Нілдінің желді жолы» деген жаңа соқпақтарды Арқа жотасына таспалай тартқан еді. Ұбап-шұбап шұбаған түйе керуені Жезқазған кенінің ең жоғары сапалы кесектерін 400 шақырым жердегі Жосалы станциясына үздіксіз тасып, темір жол арқылы Европаға жөнелтіп жатты. Көз алдындағы ырысы, даласының берекесі өзіне бұйырмай, өзгеге байлық боп құйылғанда қысқы қызыл шұнақ аязда жүздеген қазақ түйекештері суыққа ұрынып, үсікке шалынып, мүгедек болып қалған.

«Үсіген сол аяғым мұжық болды,
Сол қолым жаны кетіп, о да солды.
Құмандай домаланған мен бір бейбақ,
Табармын күн көрерлік қайдан жолды»-

деп зарлаған олар. Қазақ кірешілерінің үсінгені де рас. Қатып өліп қалғаны да ақиқат. Күн көрерлік жол таппай, күнелтерлік ыңғайлы кәсіп таппай атқан таң мен батқан күнге мұң шаңқаң кедей-кепшік еріксіз ағылшын капиталистеріне жалданып, маңдай терін көл қылып төккен. Көз жасын сел қылып ағызған. Аққан тер мен жосыған жасты даласының желі ғана сипаған, даласының топырағы ғана сіңіріп, сіміріп алған.

Өз елінде өгей ұлдай көзін сатып, қаймаң түгіл қаспағы бұйырмаған ырзығын басқаға өз қолымен қазып беріп, түйесіне теңдеп тасып, алыс елдерге ұзатқан қазақтың күрсінгенде көкірегі қарс айрылатын. Шерленгенде кеудесіне шемен үйірілетін. Ұлытауды ұлтарақтай ұйпалап, бірі тауын, бірі шоқысын, бірі төбесін, бірі обасын тіміскілеп, кен барлау жұмыстарын жүргізетін ағылшын, француз, итальян, американ инженерлері жергілікті апай төс, атпал азаматтарға құрал-сайманын ғана көтертіп қоятын. Жерді қайла-шотпен қаздыратын. Отын тасытып, су әкелгізіп, тамағын пісіртетін. Ауыр жұмысты, қара жұмысты жотасының тұзын шығартып, маңдайына таспалап таңып берген. Мамандыққа үйрету, болашақ өндіріске баулу ойларында да болмаған. Қара жұмысқа күш-көлік қандай қажет бол-

са, қазақ жігіттері де солай пайдаланылған. Қимылдаса болды. Тындырса жетті. Неге қимылдап, не тындырғанын түйе сұрай ма, балам? Ат біле ме, ұлым? Ендеше қазақ шаруаларына да ұғынудың, түсінудің, білудің қажеті шамалы. Шетел инженерлері солай ойлады. Мамандары соны бұлжытпай орындады.

Бір-бірімен бәсекелесе жарысып, тімiскiлеп жортуылдаған әр елдің инженерлері ақыры Жезқазғанның есепсіз қазба байлығының үстінен түсті.

Соның нәтижесінде жылына 5 мың тонна қызыл мыс өндіретін завод пен тәулігіне 250 тонна кен ұсататын байыту фабрикасыиың жобасы 1912 жылдың декабрінде Лондонда бекітіледі.

Завод пен фабриканың қолайлы болашақ орны - Ұлытаудың оңтүстік сілеміндегі тұщы суы жеткілікті құрылыстық материалдарға бай Қарсақпай ашасы белгіленеді. Қарсақпайды таңдаудың екінші бір тиімділігі - көмір шығатын Байқоңыр мен кен өндірілетін Жезқазғанның дәл ортасында жатуы еді. Екі жағы да 60 шақырымның шамасында. Қарсақпайда суы мөлдір, дәмі балдай Қумола өзені бар. Қумоланы сай қыспасында бөгеп, су тоспасын жасаса айдынына шағала үйірілер, төсінде толқыны тулар көл жасауға болады. Сөйтіп өндіріске аса қажет су мәселесін шешіп алса, 30 шақырым жердегі Найзатастан мыс қорытуға қажетті - темір мен әкті тасымалдау түк емес еді.

Табиғат-ананың дала мен тауын паналаған перзентіне әдейілеп дайындағандай кені мен суы, «өмірі мен темірі, әгі мен сөлі басқаның еншісіне бұйырды. Шығыны аз, шығымы мол тұздықты өлкенің ортасынан ойып алып, ағылшын капиталистері Қарсақпай аймағын жергілікті ру басыларына аз-маз ғана жем тастап, 30 жылға жалдап алды. Ел ырысы елден кетті. Еншіден бөлінді. Жер бетіне тақау жатқан кенді алу - көп қаражатты қажет етпейтіндіктен, 1904-1915 жылдар аралығында 234 скважина бұрғылап, 17 шахта салған капиталистер Байқоңыр - Қарсақпай - Жезқазған арасын қосатын тар табанды темір жол салып, шикізат тасудың арзан да жеңіл тәсілін жеделдетуге шұғыл кірісіп кетеді.

5 паровоз, 248 вагон, 32 платформа, 9 теплушка мен бірнеше вагонетка 1914 жылдың жазында Жо-

салы станциясына жеткізіліп, 10 ноябрьде жолға шығады.

Бұл - бірін-біріне тіркегенде ұзындығы екі жарым километрге созылатын паровоздар мен вагондар тізбегін Қарсақпайға жеткізу үшін 12 шақырымдық темір жол салынып, сол жолға ұзын состав өтіп отырған. Енді әлгі 12 шақырымға созылған рельстер қайта алынып, ілгері теселген. Осылай 12 шақырымнан қайта-қайта төселген жол 400 шақырым жердегі Қарсақпайға жетуге тиіс болған.

Таспалап жал үйіп, топырақ төккендердің дені қазақ, орыс жұмысшылары еді. Елсіздің шөлі қинап, желі азынап, бейнеті титықтатып шарасыздықтың азабын тартқызған. Қиянаты көп, қайырымы жоқ тұлдыр жоқшылық атты қамытын мойнына салғызып, аязда шытынаған темір рельске алақанын қарытқан. Ауыр балғамен арпалыстырып, жуан темір қазықты қаққызған. Жасымен бірге жігері сорғалап жерге сіңген. Жалыны кеміп, жылуы жоғалып, сүйіретілген құр сұлдер ілби отырып, бала-шағасының қара қазанда қайнар ыстық суын үзбеуді ғана күйттеген.

Осындай аса қиын ауыр еңбек жұмсап, арқалап тасыған темір жол керуеніп жалдамалы жұмысшылар 2 жыл 11 ай өткенде 1917 жылдың 8 октябрінде, Ұлы Октябрь революциясына ай қалғанда Қарсақпайға жеткізеді.

Ұлытау бірақ ұлтарақ болуға көнбеген. Ұлдарына сіңірген ұлылықты қанаушылыққа қарсы өжет қимылдарымен сыртқа шығартқан. Өжеттік пен қайсарлыққа толы талаптарымен айтқызған. Құлдық пен қорлыққа қарсы тұрғызып, тұсаулы аттай тепіректеген ұйқылы-ояу күйінен сергітіп, қазақ шаруаларын орыс жұмысшыларымен табыстырған. Азаттық таңының қараңғы қапастан леп беріп, жаңадан туып келе жатқан шапағы Ұлытау - Жезқазған өңіріне де сәулесін түсірген. Россия пролетариатының қанаушыларға қарсы күрес жолына қазақ еңбекшілерінің сүрлеуі жалғасты. Қарсақпайға бет алған «азап керуені» деп аталған темір жолшылар арасында 1915 жылы екі рет ереуіл жасалған.

— Е, бәсе! Ереуіл жасамаса, әбден асқынар еді,— деп Алмас қызынды.

— Әрине, бағыт-бағдары, мақсат-тілегі айқында-

ла қоймаған стихиялық ереуілдер еді ол. Өкінішті күйіне, қайғылы халіне жеңілдік іздеп, бақытсыздыққа душар боп мүгедекке айналған жолдастарына жәрдем беруді сұраған. Азық-түліктің жеткілікті болуын талап еткен.

Еркіндік жоқ жерде серпіліс болмайды. Ереуілді патша стражниктері мен қарулы ағылшындар тез басып тастаған. Ондаған орыс жұмысшыларын сол жерде тұтқындап, бірінші дүние жүзілік соғысқа еріксіз солдат қылып аттандырып жіберген.

Бірақ күн көзін алақанмен жабу оңай емес еді. Долданған дауылды қылышпен жайқап тоқтату мүмкін емес еді.

Ұлытау өңіріне келешек теңдік, бостандық күні мен болашақ революция дауылының алғашқы жаршылары келе бастады. Солардың бірі - он екі жасынан он алты жасына дейін помещикте жұмыс істеген, сол күйбең тірлігіне алатын күндік ақысы он тиыннан аспайтын Иван Васильевич Деев еді. Ол өмір қазанында қайнап, тұрмыс тауқыметінде шыңдалған жалынды большевик болатын.

Шыңдалу жолы - ұзақ жол. Ол - адамдығын әр кезде сақтай білу, сын сағатта ерлік құдіретін таба білу, халықтың азаттық сүйгіш қасиетін қадірлеу.

Деев он жеті жасында фабрикада істеп, жұмысшы табының қажырлылыққа баулитын мектебінен өткен. Орыс-жапон соғысына қатынасып, революциялық күрес туын көтерген.

Деев өмірі - сын сағаттар тізбегі. Талай соққы төбесінен төмпештеген - майысса да қайыспады. Талай тауқымет жотасын басқан, күйінсе де иілмеді. Тік тұрып қалып, әділетке бастар жолын туралап тарта берді. Ол жолы -1905 жылғы Москвадағы қарулы көтерілісті ұйымдастырған азаматтық шамырқануы. Ол жолы- Қызыл Преснядағы баррикада үстіндегі қызыл жалау көтерген жұмысшылардың бірнеше күнге созылған жан аямас қарсылығы. Ақыры осы әділет жолы И. Деевті 1913 жылы Дазақстанға, Байқоңырға әкелді.

Иван Василъевич Деев.

Аманкелді Иманов.

Осы екі есімді бүгінде ел біледі, жұрт жадында жаңғырады. Жалынды орыс революционері мен қай-

сар қазақты өмір иірімдері жолығыстырған. Замана толқыны табыстырған.

Аманкелді Иманов бастаған қазақ шаруаларының көтерілісіне дем берген Деев кейінде Атбасар уезінде жасырын большевиктік үгіт таратып жүрген Сабыр Шәріпов және Әділбек Майкотовтармен астыртын байланысады. Солар арқылы Лениннің «Біздің ұйымдық міндеттеріміз туралы жолдасқа хат» мақаласын, үндеулерін алып, Жезқазған жұмысшыларына кеңінен таратады.

1915 жылы Байқоңырда алғашқы ереуіл бұрқ ете түсті. Ол Ұлытау ұлдарының орыс жұмысшыларымен бірігіп, езгіге қарсы, қорлауға қарсы, ауыр тұрмысқа қарсы ширыққан асау жүректің, адал көкіректің, арман аңсаған сергек тілектің бас көтеруі еді. Аспанды теңсіздік бұлты торлаған қатыгез заманда қарусыз жұмысшыларды патша жандармдары оқ астына алып, ереуілді тез басып тастайды. Қызыл шүберек - қызыл ту оқ тесіп шұрқ-шұрқ болды. Кеудесін оқ тесіп өткен жұмыскер Ержан азаттық үшін құрбандыққа шалынды. Азаттықтың арайлап атар алау таңы үшін қызыл ту түстес қызыл қанын туған топырағына сіңірді. Бақытты жырақтан емес, үйінен, елінен табар үміт үшін көз жұмды.

Ән әнді табады. Ән әнді таниды. Үйткені ол - жүрек үні, көңіл тілі. Қазақ әні «Елім-айынан» бастап еркіндікті аңсаған. Орыстың «Ей, ухнемы» кіріптарлыққа лағынет атқан. Әнмен табысқан екі халық өкілдері енді бір мұңды кеуделеріне құйып алып, бір әнді - бір таңды - азаттық таңын қосыла іздеудің, бірігіп атқызудың арманды жолына, асқар мақсатына қатарласа, иық түйістіре бет түзеген.

Байқоңыр ереуілі соның айғағы еді, ұлым, Қазақ даласының көгінде халық кегінің найзағайы жарқ-жұрқ ойнады. Ұлытау өңірінде қайсар рухтың алғашқы дүмпуі леп берді. Түнекті түруге болады екен. Тұманды ыдыратуға болады екен. Ол үшін тізе қосып, тілек біріктіріп орыс-қазақ еңбекшілері ортақ қанаушыға қарсы күресу қажет екен. Арқа атырабы осындай өмір мектебінің бірінші сатысынан өтті.

- Кейін ше? Октябрь келген соң Ұлытау бірден дүрілдеді ме, әке?

- Көне Ұлытау - жаңарған, жаңғырған Ұлытау аталар ұлы кезеңінің табалдырығында тұр еді.

Жаңа заводтың іргесін енді көтереміз, шаш етектен кенелеміз деп жүрген шетел концессионерлерінің көкірегіне нан піскен пайдақор есебін Октябрь революциясының жеңісі болдырмай тастады.

Ұлытауға азаттық таңы жетті. Ұлытаудың қар басқан шыңында теңдік, еркіндік күнінің шұғыласы жарқырады. Ұлылықтың қақпасы ашылды.

Жауыздық жағаласпай жүре алмайды. Ол қатыгездікпен ауызданып, зұлымдықпен коректенген. Сондықтан да көз алдындағы байлықтан қол үзуге еріксіз мәжбүр болған ағылшын капиталистері болашақ заводқа жеткізген құрал-саймандарды қиратып, Байқоңыр мен Жезқазған шахтыларын суға толтырып кетті. Машиналар мен агрегаттар ашық аспан астында қалып, сумен шайылып, тот-басып, ұрланып, тоналып құруға айналды.

Жалданып келген қалаушылар, балташылар, құрылысшылар тұс-тұсқа ыдырап қашып, Қарсақпай өндірісінің аз ғана мезгіл түтінін бойлата көкке созған кірпіш заводы жұмысын тоқтатты. Қарсақпай қаңырап, құлазып қалды.

Бірақ ел мүлкін, халық қазынасын сақтауды ойлаған революциялық комитет мүшелері ендігі болашақ советтік заманның заводының құрал-жабдықтарын бүлінуден, талан-таражға түсуден аман алып қалуды коммунистер Александр Комиссаров пен Шенеу Далабаевтарға тапсырды.

1920-1924 жылдар Қарсақпай, Жазқазған, Байқоңыр тұрғындары үшін ауыр кезең болған еді. Жұмыс тоқтап, завод салу мәселесі шешілмей, күнкөріс қиындады. Тұрғындардың хаты мен өтініштері бойынша Ұлытау өңірімен танысқан орталық өкілдері: «Қиыр шеттегі темір жолсыз шөлейт далаға завод салудың пайдасы шамалы. Сондықтан Қарсақпайдағы құрал-жабдықты Оралға жеткізіп, ондағы ескі заводтарды қайта жөндеп, мыс алуға болады»,— дейтін теріс пікірге де барды.

Бірақ бұл шет аймақтарды жедел игеріп, артта қалған халықтарды мәдени-өндірістік өмірге тарту керек дейтін партиямыздың саясатына қарсы пікір еді. Сол себепті Ленин Дзержинскийден «Қарсақпай өңіріне революция ісіне шексіз берілген, сенім-

ді, білікті адамдардан арнаулы комиссия жіберуін» өтінеді.

І924 жылы С. Дыбец бастаған үкімет комиссиясы Қарсақпайда завод салуға толық мүмкіндік барын, және бұл кәсіпорын екі-үш жылда елімізге мыс бере алатынын дәлелдейді.

Еңбек және Қорғаныс Советі (СТО) 1925 жылдың 10 июнінде Атбасар түсті маталдар тресін құрып, бұл треске Қарсақпай комбинатын салуды міндеттейді.

«Қарсақпай кәсіпорны қайтадан жүргізілетін болыпты» деген хабар маңайдағы елге тез тарап кетті. Енді Қарсақпайға қарай кешкен ел тұс-тұстан жолға түсті.

Бұл болашақ көші еді.

Бұл совет өкіметі мен партия ұранына ілесе үн қосқан азат елдің арман қуған азаматтары еді.

Бұл ұлылығын тағы да танытқан көне Ұлытаудың ілгері күндерде қойнындағы асылы мен байлығын ашуға жар салған қуанышы еді.

Бұрын нөпір жұрт не асқа, не ұлы мәслихатқа, не жәрмеңкеге осылай жиналатын.

Ал мынау Құмола өзенінің жағасына таяқ тастам жер қалдырмай иін тіресе қоныстанған ауылдар болашақ өмірдің мәңгі тарқамас жәрмеңкесін жасау үшін, еңбек пен ерліктің ертең-ақ басталар ұлы мәслихаты үшін қаптап келіп, тұтастығы мен құлшынуының құдіретін танытты.

Бірақ үміт бар да, үміттің жүзеге асуы бар. Ол үшін мамандар қажет еді, мыңдаған жұмысшылар керек еді. Мәселен, 1926 жылы Қарсақпайда 4-ақ инженер, 6 техник, 500 жұмысшы істесе, заводты тезірек іске қосу үшін одан да көп, одан да артық мамандар керек болды. Қазақстан өлкелік партия комитетінің басшылығы арқасында сол жылы-ақ Қызылорда мен Қазалыдан, Қазақстанның басқа облыстарынан, Орталық Россиядан көмекке келушілер легі көбейді.

Олар - тас қалаушылар еді.

Олар - балташылар мен сылақшылар еді.

Олар - құрылыс мамандары мен инженер-техниктер еді.

Ұлытау енді ұлы достық аймағына айналды.

Ұлылығының жемісін татты. Ұландарының қуанышына ортақтасты.

1926 жылдың май - октябрь айларында Қарсақпайға 349 орыс, 227 қазақ, 240 татар жұмысшылары келіп, завод құрылысын бұрынғыдан да гөрі жандандырып әкетті.

Қарсақпай тағдыры - совет халқының тағдырына айналды. Ортақ мүдде орасан серпіліс туғызды. Ұлытау өңіріне алуан бұтақты бәйтерек тамыр бойлатты. Ол - халықтар достығы еді.

Ұлытау ұландарының қауырсыны қатайып, топшысы бекіді. Қиырға қанаттанып ұшты. Қазақстан өлкелік партия Орталық Комитетінің тікелей нұсқауымен Оралдағы түсті металлургия кәсіпорындарының жанынан ашылған курстарға болашақ кәсіпорындарға мамандар даярлау үшіп құрылыс жұмысында жігер көрсеткен, аздап орысша сөйлей алатын 60 жігіт жөнелтілді.

Олар - Рахымбек Байтасов, Біләл Әбиев, Жәкен Шаханов, Бодық Сәрсенов, Балықбай Байжановтар.

Алты айдан кейін Қарсақпай өзінің металлургтерін, байытушыларын, бұрғышыларын тосып алды. Жаңа, жас мамандар жүздеген жұмысшыларды үйретудің, мамандандырудың ұйтқысы болды.

1926 жылы Қарсақпайда электр станциясы іске қосылды. Сарыарқаның құба жолындағы кішкене қалада электр шамдары жарқырады. Қараңғы түнек қойнындағы далаға шын мәнінде шамшырақ тұтанды. Өмір шырағы, индустрия шырағы, советтік дәуір нұры сәуле шашты.

Ағылшындардан қалған тар табанды темір жолды енді совет құрылысшылары қолға алып, қысқа мерзімде 120 километрлік Байқоңыр - Қарсақпай - Жезқазған темір жолын дүниеге әкелді.

Енді жезқазғандықтар мен ұлытаулықтар арасынан машинист, кочегар, кондуктор, диспетчер тәрізді ұлы мәртебелі лауазымы бар жұмысшы табының жаңа өкілдері шығып, қалыптаса бастады.

1926 жылдың күзінде Доссор мен Риддерде және Қарсақпайда жаңа аудандар құрылды. Осыған сәйкес 10 октябрьде Қарсақпай аудандық бірінші партия конференциясы ашылды. Конференцияда Қарсақпай комбинатының директоры И. В. Деевтың құ-

рылысты тез бітіріп, кәсіпорынды белгіленген мерзімде іске қосу туралы баяндамасы талқыланды.

Еңбек қарқыны енді жаңа серпінмен дамыды. 1926-1927 жылдың қатты қысына, жол қатынасының күрт ауырлағанына қарамастан, комбинат құрылысындағы жұмысшылар жанқиярлықтың үлгісін танытты. Соның арқасында Ұлытау өңірі ұлы жеңіске жетті. Ұлылықты ұлан даласына паш етті.

1928 жылғы 19 октябрьде түнгі сағат 11-де Октябрь революциясының 11 жылдығы құрметіне Қарсақпай заводының шарпу пешінен тұңғыш мыс - қара мыс ағызылды.

Бұл - шын мәнінде Қазақстан индустриясының ең алғашқы, ең тұңғыш перзенті еді, балам. Алғашқы мыс - Ұлытау аймағының бай қазынасының тұсаукесері еді. Өйткені Балқаш мысын алуға әлі де он жыл керек болатын.

Трубасын көкке кеуделей созып, қою түтінін бұрқ-бұрқ ытқытқан Қарсақпай заводы өзінің осынау мысымен қазақ даласындағы алаулап жанған үлкен кәсіпорын шуағымен қазақ пролетариатын дүниеге әкелді.

Дүниеге алыптардың, советтік Қазақстан индустриясы алыптарының алғашқы көшбастаушысы, бірінші флагманы келді. Мешеу өлкені дүр сілкіндірген гудогімен, алау атқан жалынымен, қызара балқыған тұңғыш мысымен жар сала келді.

Дүниедегі ең әдемі сөз - махаббат сөзі, сүйіспеншілік тілі. Ол жүрек түкпірінде туып, жүрек лүпілімен мерейленген жүзден төгіледі. Өйткені сүйіспеншілік - бүкіл сезіміңнің буырқанған сәті, бүкіл қуанышыңның тоғысқан шуағы, барлық арманыңның орындалған кезеңі. Ұлытау ұландарының алғашқы мысты ағызып, алғашқы еңбек жемісіне қаншалық марқайғаны, аппақ қардан шыңдарына сәлде ораған, қыранын саңқылдатқан, тау мен даланың сол бір елжіреген мейірімі алғашқы мыс балқымасының алынуына байланысты ашылған салтанатты митингіде сөйлеген аудандық партия комитетінің бірінші секретары Қайырбек Дәулетбековтың сөзінен де, Алматыдан арнайы келген Қазақ Автономиялық Советтік Социалистік Республикасы Орталық Атқару Комитеті Председателінің орынбасары Әліби Жангелдиннің құттықтауынан да көрінген. Тұңғыш бал-

қыманы қорытқан балқытушы Батырбек Дәуітбаевтың тебіренген сөзі мен жұмыскерлік уәдесінен танылған.

Ұлы достықтың құдіретін, советтік өмірдің қасиетін байқайсың ба, балам. Ағылшын капиталистері қазақ шаруаларын тек қана қара жұмысқа жегіп, мамандық алуларына көңіл бөлмеген ғой. Енді ше? Коммунистік партия мен Совет үкіметі қазақ кедейлеріне кең жол ашып, оларды мамандандырып, жаңа балқыманы ағызуға лайықтап, сенім білдірді. Халықтар достығының жемісін танытты. Б. Дәуітбаевты үйреткен, баулыған орыс жолдастары еді. Қарсақпайдың алғашқы мысын сонау жиырмасыншы жылдары орыс жұмысшыларымен тізе қоса бірлесіп балқытқан қазақ металлургі Батырбектің мақтанышын сезіну қажет. Өз жүрегіңнен өткізіп барып, ұғынуың қажет. Сонда аталар үшін, отандастар үшін, еңбектегі ерлік бастауы үшін кеудеңді сүйіспепшілік толқыны кернемей ме. Ал дүниедегі ең әдемі сөз, ең құрметті сөз - махаббат сөзі, сүйіспеншілік тілі. Ол айтылмай-ақ бәрін жеткізеді. Ол - риза болған ұрпақтарының бүгінгі мерейі. Бүтінгі алғыс-рақметі. Мысын ағызып, Қазақстан металлургиясының шаңырағын көтерген қарсақпайлықтар даңқына түгел жаныңмен исініп, басыңды ій, жас дос, дер едім мен сен сияқты жастарға. 1928 жылдың 19 октябрін мәңгі жадыңда тұт. Бұл күн - елімізді индустрияландыру саясатының Қазақстанда алғашқы қадамы жүзеге асып, жұмысшының желбіреген ал қызыл туының Арқа төріне тігілген күні!

Бұл күн - кешегі теңдігін армандап, арпалысып жеңіп алған батырақтың қазақстандық пролетариатқа - айбынды жұмысшы табына айналған күні!

Ұлытау - ұлылық отауы еді. Енді шын ұлылық ордасына айналды. Халықты ағарту, хат тану жұмыстарын жүзеге асыру үшін Қарсақпай комбинатының қызыл мүйістері мен кеңселері жұмыстан бос уақыттарда мектеп класына айналын, сауатсыздық пен қараңғылықтың құрсауындағы жергілікті тұрғындарға оң-солын танытып, жазу-сызуға үйрете бастады.

Ересектерді оқытып, сауатын ашқан ардагер ұстаздар - Арыс Сақабаев, Сейітжан Смайылов, Мағ-

зұм Достауров, Қамаш Кәрібаевалардың есімі күні бүгінге дейін ел есінде құрметпен аталады.

Ұлытау - Жезқазған аймағы кадр даярлаудың үлгілі ордасы да болды. Талай көрнекті партия жетекшілері осы өлкеден самғап ұшқан.

Солардыд бірі - Қайсар Тәштитов.

Қайсар Тәштитов Қарсақпайда аудан құрылғанда аудандық партия комитетінің бірінші секретары болып істеп, комбинат құрылысына жан-жақты көмек көрсеткен іскер басшы еді. Кейіннен ол Қазақстан өлкелік комсомол комитетінің бірінші секретары болып қызмет атқарған.

1931 жылдың 7 ноябрінде қазақ және орыс тілінде шығатын аудандық «Қызыл кенші» және «За медь» газеттерінің тұңғыш сандары жарық көрді.

«Қызыл кеншінің» тұңғыш редакторы - бүгінгі көрнекті ақып ағамыз Әбділда Тәжібаев болатын.

«Қызыл кепші» - әдебиет пен өнерге талпынған талантты жастардың өсу, үйрену, кемелдену мектебіне айналды.

Кейіннен бүкіл отанымызға ат-есімі белгілі болған ақын Жұмағали Саин, көрнекті жазушы Мұқан Иманжанов, Отан соғысында қаза тапқан Баубек Бұлқышев, ақын Тәшібай Әлмұхамедовтар осы «Қызыл кеншіден» қанаттанып ұшып, туған даласынын көгінен тамаша туындыларын халқының игілігіне жүрек қазынасы етіп таратты. Жүрек жылуына ораған сүйіспеншілігімен ұлы өзгерістерді шабыттана жырлады.

* * *

Партиямыздың XVI съезінде елімізде түрлі түсті металдарды шапшаң өндірудің қажеттілігіне баса назар аударылып, соған байланысты Қарсақпай комбинатының өндірістік қуатын еселеп арттыру жайлы арнайы қаулы қабылданды. Ендігі міндет - Қарсақпай мысын өндіруді бұрынғысынан екі есе көбейту.

Қарсақпайлықтар бұл міндетті қызу қолдап, еңбек өнімділігін еселеуге құлшына кірісіп те кетті. Күрделі қаржы мен жаңа техникадан комбинат ешқандай тапшылық көрген емес.

Деректерді келтіре кетейін, балам.

1933 жылы 12 миллион күрделі қаржы бөлінсе, 1934 жылы -23,4 миллион, 1935 жылы -31,3 миллион сомға дейін өскен.

Комбинат та, Жезқазған руднигі мен Байқоңыр шахталары да жаңа техникамен жабдықталып, еңбек қарқынын еселеуге көп мүмкіндіктер туғызылды.

Тағы да салыстырайық.

1930 жылы Жезқазған шахталарында бұрғышылар қайламен 700-800 килограмм кен қопарса, енді перфоратормен бір сменада 8-10 тонна руда өндіретін болды. Еңбек қарқынының еселеп тасуы осы емес пе?! Партия мен үкіметіміздің жұмысшыларға деген әкелік қамқорлығының көрінісі ғой бұл!

Қарсақпай кәсіпорнын бүкіл совет елі салды. Халықтар достығының арнасы осы арада түйісті.

Олар Орал металлургтері мен кеншілері еді.

Олар ленинградтық инженерлер мен Татариядан келген тас қалаушылар, балташылар еді. Олар Атбасар шаруалары мен Қызылорда диқандары еді. Олар - Спасскінің темір шеберлері мен Арқаның малшылары мен батырақтары болатын.

Ұлытау өңірінің ұлылығын танытқан Қарсақпай ырыс бұлағын осылай ағызған. Қазақстан индустриясының ал қызыл туын аспандата көтерген. Қазақ жұмысшы табының қалыптасуына ұйтқы болып, ерлік пен еңбектің алтын шежіресіне өз атын мәңгі өшпестей, жоғалмастай қашап жазған.

«Мыс толғатып, жез туған Қарсақпайдың» даңқына бас иіп, перзенттік жүрегімнің алғысын сендермен бірге бөліскім келеді, жас достар, дер едім сенің замандастарыңа, балам!

* * *

Жезқазған... Жез қоңыраудай сыңғыраған қандай әуезді сөз! Ауыз толтырып айтқан сайын көз алдыңа бүгінгі алып комбинаты бар, үлкен қала, мәдениет пен өнер ошағы, облыс орталыты - жаңарған, гүлденген, көркейген Жезқазған тұра қалып, алып шахталарымен, жасанды көлімен, зәулім үйлерімен, қуатты завод, ТЭЦ-терімен, мәдениет сарайларымен, стадиондарымен кеудеңді лүпілдеткен қуанышқа бөлейді.

Жезқазған... Бабаларымыздың мал ғана бақпай жез қазып, кен өндіріп, металл балқытқан кәсіпкерлігінің әдемі айғағы. Тарих беттеріне алыс күндердің әрекетін халық атынан шегелеп, бекітіп кеткен кеншілігінің куәсі.

Жезқазған... Тұрмыстық қажетін өтеп, еліп қорғауда садағының жебесін, найзасының ұшын берік қылған айбыны, құдіреті.

Жезқазған аты аталған жерде Қаныш Сәтбаевтың есімі қабат айтылады кейде. Қатар тұруы лəзім. Өйткепі 40 ншлға жуық өмірін Ұлытау - Жезқазған өңірінің байлығын зерттеп, аса мол қазына кенін ашып, сол есепсіз байлықты ел игілігіне айналдырудың ұтымды тәсілдерін көрсетіп берген академик Қаныш Сәтбаевтың еңбегі - ұрпаққа үлгі.

1926 жылы Томск политехникалық институтын бітірісімен Атбасар түсті металдар тресіне қарайтын Жезқазған өңіріне келген жас инженер кен барлау ісіне бел сыбана кірісіп кетеді.

1928 жылы Қарсақпай комбинаты жанынан құрылған геологиялық кен барлау бөлімін енді Қаныш Сотбаев басқарады. Зерделі жас ғалым содан бір жыл бұрын Жезқазғанның зор болашағын бағдарлап, аса бай кені барын ғылыми тұрғыда тұжырымдап беріп еді. Сонда-ақ ол «Қарсақпай - Үлкен Жезқазғанға баратын даңғыл жолдың алғашқы сатысы ғана. Ұзамай-ақ бұл өлкеде үлкен индустриялық орталық орнайды»,- деп кесіп айтқан-ды.

Үлкен Жезқазған... Екі сөзден ғана құралған ғажайып тіркес. Ол - Қаныш Имантайұлы Сәтбаевтың көрегендігінен туған, ғылыми болжамынан жаратылған, кен барлау жұмысындағы жанқиярлық еңбегімен дәлелденген.

Үлкен Жезқазған үшін күрескен геологтар бөлімі осы өңірдің тауын шарлап, қырын кезіп, сайын жағалап, еңісіне ылдилап тыным тапқан жоқ. Шағын ғана топ жеткіліксіз құрал-жабдыққа қарамастан маңайдағы ауылдардан жергілікті жігіттерді кен барлау жұмыстарына тартып, еліктіріп, ертіп әкете де білді.

Бірақ қиындықтар мен кедергілер көп болды. Кен барлау саласындағы маманданған кадрлар жетіспеді. Оған мойыған Сәтбаев жоқ - ауыл арасынан іріктеп алған ондаған қазақ жігітін Ленинград

пен Москваға, орталық облыстардағы қысқа мерзімді курстарға жөнелтті.

Өндірістікі құрал- саймандар табылмайтын - одан-бұдан құрастырып, бұрғылау станоктарын бір тоқтатқан жоқ.

Ол ол ма, жанар май да, жағар май да тым тапшы еді, оларды таситын транспорт та жоқ болатын - оған да қажыған жоқ, жергілікті жердегі ауыл азаматтарымен келісіп, үгіттеп, үміттендіріп, сенімімен сендіре біліп, солардың күш-көлігі - ат, түйемен тасытып алғызды.

Инженер мен техниктерді айтпағанда, бұрғылау станогын басқаратын мастерлер, алынған кен рудасының құрамын тексеретін коллекторлар, лаборанттар жоққа тән еді,- оның да амалын тапты. Өз шәкірттеріне ауыл жастарына қамқорлық жасауды тапсырып, оларды әлгі мамандықтарға тез арада баулып, үйретіп шығаруларын тапсырды. Үлкен Жезқазған үшін осындай үлкен де маңызды әрекеттерге бару қажет болған еді.

Ұлына ат қоя білген әкеден бақытты жан болмайды. Ал болашақтың алып комбинатының құдіретін болжап біліп, зеректікпен «Үлкен Жезқазған» атаған Сәтбаевтың перзенттік бақытын жүрекпен ғана сезіну қажет шығар. Қаныш Имантайұлының патриоттығын құптаған, аса ауыр барлау жұмысының қиындығын қоса көтерісіп, қол ұшын созған жолдас, дос, әріптестері инженер-геологтар - Таисия Алексеевна Кошкина, Иосиф Николаевич Богданчиков, Саид Сейфуллиндер - сол бақытты бірге бөліскен жандар.

Төрт-бес жылдың ішінде осынау шағын барлаушылар тобы 80-ге жуық инженер-техиик қызметкері мен 400-ге тарта жұмысшысы бар үлкн коллективке айналған еді.

«Көл - бұлақтан басталады» дейтін нақылдың дұрыстығы осы емес пе. Жұмыла кірісіп, ұйымдаса қимылдап, тас түйін боп бірауыздылық танытқан кен барлаушылар экспедициясы төрт жыл ішінде 554 скважина бұрғылап, Жезқазғандағы шексіз мыс қорының көлемін нақты цифрмен дәлелдеп берді.

Еңбек қуанышынан өтер қуаныш болар ма!? «Еңбегің жансын!» дейтін аталар батасы осындай қуаныштан түйінделген ғой.

Үлкен Жезқазғанның тағдыры мен болашағына үлкен сеніммен қарап, баса назар аударған республикалық жоспарлау органдарының серпілісі экспедиция адамдарын тағы да бір көтеріп тастады.

Жұмыс қарқыны толастаған жоқ. Енді бұрғылау станоктары бұрынғыдай қыста тоқтап қалмай, жыл бойы жұмыс істейтін болды.

Оның да амалын Қ.Сәтбаев тапқан-ды. Бұрғылау станоктарын қазақтың киіз үйімен қысқы ызғырық желден қорғап, ішіне темір пеш қойып жұмысты қыста да жалғап әкетті. Сол киіз үйлерді маңайдағы ауыл ақсақалдары өздері жинап берген еді.

Ел үмітін ері ақтайды. Ол үшін елінің сеніміне кіре білетін ілгері тартар қажыр-қайратың, тәуекелің және дәлелің мол болсын.

Бірақ жұмысшылар қуанышы көпке бармады. Москвадан кен барлау экспедициясына жайсыз телеграмма келеді. Мырзабек Тұңғышбаев, бұрынғы бұрғышы-мастер былай дейді:

«Бас мыс басқармасы (Главцветмет) 1933 жылцың сметасыида Жезқазған - Ұлытау ауданында кен барлау жұмысына бөлінетін күрделі қаржының мөлшерін бұрынғысынан елу еседей кемітіп бекітіпті» деген телеграмманың хабары бүкіл кеншілер арасына лезде тарап кетті. Күндіз-түні істейтін 27 станокты жүргізетіндер бар, басқалары бар, жеті жүзге жуық жұмысшылар мен инженердің бұл қаржы бір айлық жалақысын төлеуге де жетпейтін еді. Бәрінен де бұрын Жезқазғандағы барлау жұмысын ұзақ мерзімге тоқтатып қою қаупі төнді. Жаңадан ғана ұйымдасқан іскер коллективті таратып жіберуге мәжбүр ететін шешім еді бұл.

Сол жылдың қысы сондай қатаң болды. Ысқырып желі, азынап бораны, жаланып үскірігі күннен күнге ұласып, айдан айға созылып берді дейсің. Мұндай қыстың аяғы бұрындары жұтқа айналатын. Малымыз да, күнкөріс беріп, ырзығымызды айыратын барымыз да бұрғылау станогы болған біздерге бұл қыс жұттан кем тимеді. Себебі күні-түні басы-қасынан шықпай тетігін бұрап, бөлшегін майлап, бұрғысын сақылдатып қойтан станогымыз үй-ішімізді асырап, сақтайтын жалғыз ғана жебеушіміз еді. Бізді станоктан ажыратса, жұт емей немене.

Әлі есімде. Бәрімізді бір күні Қарсақпайға ша-

қырды. Жайдан жай шақыртпайтыны белгілі. Ә дегенде үрпиісіп қалдық. Дегенмен тегін шақырыс еместігін ұғамыз ба, әрқайсымызда ішті билеген ауыр күдік бар. Жұмыстың тоқтамауын қатты қадағалайтын Қанекең (Қаныш Сәтбаев) қауырт кезеңде станоктарды тоқтатқызбайтын.

Амал не, келдік. Көрдік. Анау Байқоңырдан да, сонау Қияқтыдан да түгел жиналыпты.

Қанекең еш нәрсені бүкпестен барлық сырды жайып салды.

«Өздеріңіз де біліп келдіңіздер, барлық барлау жұмыстары тоқтайтын болды. Неге тоқтатқаны маған мәлімсіз. Бірақ үлкен Жезқазғанның бай қазынасын ешбір бұйрықпен жасыруға болмас».

Қанекеңнің қиналғанын да, біздерге сенгенін де, үмітін үзгісі келмегенін де айтып жеткізу қиын. Қолдан келгенше көмек-жәрдемімізді беруге тырыстық. Сенімін ақтауға ұмтылдық. Үмітінің үдесінен табылуын тіледік.

Бірлесіп бастап, ұйымдаса жалғастырып Үлкен Жезқазғанның бай болашағына көздері жеткен серіктері Қаныш Сәтбаевқа сол кезде үлкен медеу болғаны бүгінде коллективтік ұйымшылдықтың, ынталы жігердің, өз істеріне деген сенімінің ақиқат үлгісіңдей көрінеді. Ақысыз-пұлсыз барлау жұмысын жалғастыра беруге келіскен жетпіс шақты бұрғышылар мен геологтар Сәтбаевты Москваға шығарып салады.

Жан- жақтан келіп, жұмысшы боп орналасқандар айлығы тоқтаған соң кете бастайды. Ал жергілікті жігіттер болашақ үлкен өндіріс орны болар кенді Жезқазған үшін қолынан келгенін аямауға уәдесін берді. Және сол уәделерінде тұра да білді. Төртбес ай бойы еш жалақысыз барлау жұмысын жүргізіп, бұрғылау станоктарын тоқтатқан жоқ. Ликбезде сауатын ашып, жай жұмыскерден бастап бұрғышымастер мамандығын игеріп алған жігіттер жанқиярлық отаншылдық танытты.

«Қаныш Москваға жүрер алдында,- дейді бұрғылау станогы тұңғыш мастерлерінің бірі, Ахмедия Төлекбаев қария,- Жезқазған, Байқоңыр төңірегіндегі бұрғылау станогын аралап келіп, мен кен мастері болып істейтін станок жанына біраз аялдады. Ол өзінің ежелгі кішіпейіл, инабатты әдеті бойынша

үлкенмен де, кішімен де атын атап, қол алысып амандасқаннан кейін:

- Ал, жігіттер, еңбекақысыз үш-төрт ай станок-та істеп, скважина бұрғылауға шыдамдарың жете ме, жоқ, ұшқан ұяларыңды тастап, бөгде кәсіп іздей-сіңдер ме? Ондай ойларың болса, ертерек ашып ай-тыңдар,- деді әзіл-шыны аралас.

- Істейміз, өзімізді өсірген станоктан өмір бойы кетпейміз,- жұмысшылардың тоқтамы осы болды».

Қаныш Сәтбаев Москвадан біраз қаржы бөлгізіп оралды. Сөйтіп Жезқазған - Ұлытау өңірінде мыс қорын зерттеу жұмыстары одан әрі жүргізіле берді.

1934 жылы партиямыздың XVIII съезі болды. Съезд еліміздің өміріне әсер ететін саяси-экономи-калық маңызы бар мәселелерді көтерді. ВКГІ (б) Орталық Комитетінің есепті баяндамасында еліміз-де түсті металлургияны жедел өрге бастыру қажет-тілігі баса айтылды. Партия халық шаруашылығы-ның осы маңызды саласына айрықша назар аудар-ған еді. Сол съезде «Келесі бесжылдықтың басында Жезқазған металлургия комбинаты құрылысын бас-тау керек» деген мәселе де қойылды.

Осы 1934 жылдың күзінде СССР Ғылым акаде-миясының жанындағы қазақстандық базасының ғы-лыми кеңесі өтіп, атақты ғалымдар, инженерлер мен геологтар кенді Жезқазғанның бүгінгісі мен ертең-гісін сарапқа салады.

Сол кеңесте ғалымдар төмендегідей қорытынды-ға келеді:

Біріншіден, Жезқазған кен қоймасы - байлығы-мен, ғажайып мол қорымен табиғатта аса сирек кез-десетін құбылыс.

Екіншіден, Жезқазған кенін өндіру онша қиын-ға түспейді. Себебі кенді алу үшін қымбат тіреу қо-йып, бекітудің қажеті шамалы.

Үшіншіден, кен жылғаларының кей тұстарда жер бетіне өте жақын жатуы ашық әдіспен - карь-ермен алуға өте қолайлы.

Төртіншіден, жер асты суы болмағандықтан, шахтадан су шығаратын құрылыс салуды қажет ет-пейді.

Бесіншіден, мыспен бірге жүретін қорғасын мен күмісті, молибден мен күкіртті, тағы басқа сирек

металдарды қосымша шығынсыз өндіруге және тиімді.

Осындай пайдалы жақтарымен қоса Жезқазған кенін өндірудің ең бір қиындығы - жол қатынасынан алыста, қиян түкпірде жатуы еді. Осы қиындықты жеңудің негізгі шарты - Жарық - Жезқазған темір жолын салуды тез арада қолға алу.

Ғылыми кеңес Үлкен Жезқазған құрылысын кешіктірмей бастау керек деп бірауыздан шешім қабылдап, болашақтағы алып комбинаттың тұсауын кескен еді.

Осы жылдың 31 декабрінде Қаныш Сәтбаев СССР Ауыр өнеркәсіп халық комиссары Серго Орджоникидзенің қабылдауында болып Жезқазған кен орнының мол қорын дәлелдеп, осы өңірдің мысын өндірудің экономикалық тиімділігіне көзін жеткізді.

Серго Орджоникидзенің 1935 жылдың басындағы ВКП (б) Орталық Комитетіне жазған хатына сәйкес СССР Халық Комиссарлар Советі Жезқазған - Нілді темір жолын салу туралы арнайы қаулы қабылдады.

Тың даланы еңбек дабылы дүбірлетіп оятты. Ұшқан құстың қанаты талатын, жүгірген аңның тұяғы тозатын алыстықты жақындататын темір жол - өмір жолы басталып та кетті. Еңбек жарысын күнделікті тірліктің мерекесіне айналдырған теміржолшылар алғашқы күннен бастап-ақ жұмыс қарқынын еселеп үдетті. Соның арқасында қысқа мерзімнің ішінде 440 километрлік Жарық - Жезқазған темір жолы салынып бітті. 1937 жылдың 11 ноябрінде Жезқазғанға алғашқы паровоз арқыраған гудогімен еніп, болат магистральдің есігін ашты. Орталық Қазақстанның үш өнеркәсіп алыбы - Қарағанды, Балқаш және Жезқазған темір жол арқылы жалғасып, темір жол арқылы бір-бірімен құшақ айқастырды.

1936 жылдың 25 марты - Жезқазған үшін, жалпы Арқа өңірі үшін аса маңызды күн. Өйткені бұл күні Серго Орджоникидзе жолдас Үлкен Жезқазған комбинатының құрылысын бастауға рұқсат етілген қағазға қол қойған. Көне Ұлытаудың қазынасын қойнына көмген баурайына бүгінде әлемдегі ең ірі мыс алыптарының бірінен саналатын Қаныш Имантайұлы Сәтбаев атындағы Жезқазған мыс қомбина-

ты солай орнап, социалистік дамудың өскелеңдігі өрістілігінің ақиқат шындығына айналды. Коммунистік партияның Орталық Комитеті мен Совет үкіметінің көрегендік саясатының арқасында кешегі иен далада көрікті қала орнап, жер қойнында жатқан асыл қазына ел игілігіне асып, отанымыздың түкпір-түкпірінен келген бауырлас халықтардың өкілдері ортақ мүдде үшін туыстық пен ынтымақтастықтың туын көтеріп, ерлік еңбектің адамзатты бақытқа, теңдікке, бірлікке, қуанышқа, жеңіске бастай беретін құдіретін айғақтады.

Кенді, қазыналы Жезқазғанның алып комбинаты үшін мол су қоры қажет еді. 1934 жылы 13 ноябрьде өткен СССР Ғылым академиясының ғылыми кеңесінде су мәселесі де жан-жақты қаралды. Кеңесті Днепрогэстің бас құрылысшысы, академик Веденев басқарды.

Осы ғылыми кеңесте: «Жобаланып отырғап Үлкен Жезқазған мыс комбинатын техникалық және ішетін сумен қамтамасыз ету үшін Кеңгір өзеніне тоған салу қажет» - деген ұсыныс қабылданды. Содан кейін «Водоканалпроект» қызметкерлері зерттеу жұмысына қызу кірісіп кетіп, ақыры жаңадан жасалар су қоймасын Досмырза сайында жасауды лайық деп табады. Өйткені бұл ара - ойпаңды, терең тұс. Табиғаттың өзі әдейі икемдегендей екі төбенің арасына сұғына кіріп, астауланып жатыр. Ұзындығы 622 метр, биіктігі 26 метр болатын плотинаны тұрғызғанда бұл өңірге 245 миллион текше метр су сыятын бөгет пайда болады екен. Сонда айдынның аумағы 37,5 шаршы километр аймақты қамтып, жағасында салынатын қала мен комбинатты ауыз су мен техникалық судан тарықтыра қоймайды.

1936 жылдың жазында Наушабайдағы Бекболат аулына машинасының шаңын көш жерден шұбатып бір топ қонақ сау ете қалды.

Қонақ келмесе қоңылтақсып отыратын қазақ машиналы меймандарды сыртқа шығып қарсы алып, дабырласып амандасып жатыр. Әсіресе ауыл иесі Әбдірахман Қаныш Сәтбаевты бұрыннан танитынына насаттанып, үйіне қарай бастай жөнелді.

Қонақтар ас үстінде өздерінің не жұмыспен жүргендерін - осы Наушабайдағы жазыққа тез арада

қала салынатынын, ол қаланың Қарсақпайдан он есе үлкен, әрі сәулетті, әрі биік, көшелері оқтаудай түзу социалистік жаңа қала болатынын айтқанда Бекболат аулының бар-жоғы жеті үйінің жеті азаматының - Әбдірахманның, Сәметтің, Әлімнің, Балғымбайдың, Байсымақтың, Жанділданың, Әубәкірдің көздері кең ашылып кетті. Алғаш нанар-нанбас күйде үнсіз қалғанмен, Қаныштың өздерімен ойнамайтынын да, алдамайтынан да ұғынып, бастарын шұлғысты.

Иен далаға, кең жазыққа Қарсақпайдан да он есе үлкен қала орнайды дегенге иланар-иланбас күйде бірі насыбай атып, бірі тіс шұқып ойланыңқырап қалғанмен, көңіл төрінде болашаққа деген құмарту да, қызығу да, асығу да бар. Өйткені көз алдында қыбырсыз жатқап сахараға жан бітіріп, Байқоңырды қайта ашып, Қарсақпайдағы заводтан мыс ағызып, Жезқазған руднигінде барлау-бұрғылау жұмыстарын жүргізіп, машина, станок үндерімен ескі өңірдің өмір күйін жаңғыртып жіберген социалистік құрылыс Ұлытау - Жезқазғн аймағына кеуделеп еніп келе жатыр. Бір жұттық байдың, бір оқтық батырдың талайын керген туған жер, бүгінде қайта түлеп, исініп, еміреніп сала берсе - ол құдірет пен сиқырдың, ғажайып тылсымның әсері емес, құдіретті жұмысшы табының, сол жұмысшы табының, шаруа адамының қамқорын жеген партия мен Совет үкіметінің арқасы. Ендеше, таңданатын несі бар. Ғаламат қала орнар. Шалқыған кол жасалынар. Қараайғыры түтінін будақтатып, буын атқылап темір жолмен жүйткір. Көсегеңді көгертем дегеп өкіметіме онда мың да бір алғыс. Әкемнен де артық тілеулесім болған партияға рақметтен басқа айтарымыз жоқ деген ой мен қиялға берілген жергілікті жігіттер екі білекті сыбанып әр түрлі жұмыс орнына түсіп, сан алуан мамандықты игеріп кетті.

Жезқазған проблемасы әділ шешімін тауып, осы мәселенің басы-қасында жүрген алғашқы қазақ кен инженерлерінің бірі Қаныш Сәтбаевтың көкейкесті арманы, үздіктірген үміті жүзеге аса бастады.

Болашақ президент, асқан ғалым, тәжірибелі ұстаз бұл кезде өзіне қанат-құйрық болатын жастарды талмай іздеп, үйретіп, өсіріп, тәрбиелеп қанаттандырудан жалыққан жоқ. Солардың бірі - инженер-

геолог Саид Сейфуллин. Енді Қ. Сәтбаев пен Саид Сейфуллиндер көмірлі Қияқтыны, темірлі Найзатасты, марганецті Жезді өңірін бұрынғыдан да гөрі түбегейлі зерттеп, соның нәтижесінде осы кен орындарынан әр түрлі минерал алуға болатынын дәлелдеп берді.

- Сонда осы арамен мынау сай, анау белде Қаныш ағай талай жүрген-ау...- Алмас жан-жағына ойлана көз қыдыртты...- Бүгінде Қаныш ағаның атын естімеген ел жоқ шығар..

- Иә! Еңбек ер даңқын шығарады. Ер даңқы елімен бірге өседі. Елі көркейтеннің ері марқаяды. Елі үшін аянбаған азамат ел аузына ілініп, көптің құрметіне бөленеді. Туған жердің топырағынан торта айырып, әр түйіршігін қымбат металлға айналдырып, халықтың әлеуметтік, экономикалық әл-қуатын арттыруға үлес қосқан ұлдарын Отаны әрқашанда ардақ тұтқан. Әрқашанда мақтаныш еткен. Еңбегін бағалап, бағын жандырған. Ел - Ана. Анасына қызмет еткен ұланға еміренбес ана болмайды. Ана шын еміренеді. Шын тебіренеді. Аялы алақаны ондайда маңдай сипағыш. Азаматым деп мейірленіп арқадан қаңқыш. Жылы алақан жігер еселейді. Ыстық мейірім қанат бітіреді. Алға ұмтылтып, ілгері оздырады. Ойға нәр, бойға қуат қосады. Ел - Ана - ең ұлы есім. Ең ардақты есім. Ел-Ананың бар қасиетін жанымен ұғып, ел-Ананың қамқор құшағының ыстық табы үшін өзін Отан алдында мәңгі қарыздар, борыштармын деп сезінген Азамат, үлкен әріппен жазылатын Азамат әманда сол биіктен көрінуге тырысады. Көріне де береді.

Қаныш Имантайұлы Сәтбаев сондай аяулы Азамат еді. Үлкен Жезқазғанның мол қазынасын, бай кен қорын іздеп, талайлардың сенбеушілік білдіріп, кен қоры аз, өндірістік пайдалануға жарамайды дейтін кертартпа пікірлерін іс жүзінде жүздеген терең скважиналар жүргізіп жоққа шығарған оның табандылығы көпке үлгі. Жезқазғанның Отан картасындағы алатын елеулі орнын нық көрсетіп, отызыншы жылдардағы алғашқы бесжылдықтардың алып құрылысына айналдырып, Отан көгінде жарқыраған жұлдызын жағып берді. Еліміз сондай зәру боп отырған түсті металдың жаңа бір отауын көтеріп, қыруар байлықты тезірек игеруге қайрат-қажырын

аямады. Осындай елеулі еңбегі үшін Қаныш Сәтбаев диссертация қорғамай-ақ геология-минерология ғылымдарының докторы деген ғылыми атаққа ие болды. Жезқазған - Ұлытау пайдалы қазбалары туралы жазылған монографиясы үшін ол СССР Мемлекеттік сыйлығының лауреаты атанды.

Төрт рет Ленин орденімен, екінші дәрежелі Отан соғысы орденімен, бірнеше медальдармен наградталған Қаныш Сәтбаев ұзақ жылдар бойы Қазақ ССР Ғылым академиясының президенті боп қызмет істеп, талай мәрте СССР Жоғарғы Советіне және Қазақ ССР Жоғарғы Советіне депутат болып сайланды.

Жезқазған кен-металлургия комбинаты бүгінде Сәтбаев атында. Қазақ ССР Ғылым академиясының геология институтына Сәтбаев есімі берілген. Алматының бір әсем көшесінде Сәтбаев деген фамилия жарқырайды.

***

Соғыс дүрбелеңінің қалай келгенін білмеймін, балам. Көрген жоқпын. Бірақ 1941 жылдың дәл 22 июнь күні ұлы Отанымыздағы бүкіл совет халқының патриоттық сезімінің күрт өскенін өте жақсы сезінем. Ол жайында әлденеше кітаптардан оқығам. Әлденеше ұлт өкілдерінің әңгімесінен естігем. Жерлестерімнің сәби кезімде есімде қалған жанқиярлық еңбек ерліктерінен ұққам.

Ұлытау өңірінің ұландары да соғыстың алғашқы күнінде-ақ тас түйін бекіген, ыза-кегін кеудесінде қайнатып, майданға өз еркімен баруға өтініш білдіріп, әскери комиссариатқа тұс-тұстан ағылған.

«Барлығы да майдан үшін», «Барлығы да жеңіс үшін» деген партияның тарихи нұсқауына сүйенген Қарсақпай - Жезқазған жұмысшылары мыс балқытуды соғысқа дейінгі көлемінен 11 процент, кен өндіруді екі есе арттыруға міндеттеме қабылдады.

Барлығы да жеңіс үшін!..

Жеңіс үшін қиыншылықтарды жеңді. Ешкімді еңбектің тамаша үлгісін танытты. Жеңіс үшін заводты күрделі қаржысыз қайта жабдықтап, жарақтап шықты. Жеңіс үшін майданға аттанған ерлерінің орнына әйелдер тұрып, шофер, тракторшы, мыс балқытушы мамандықтарын тез арада игерін әкетті.

Тағы да салыстыра кетейін.

Соғысқа дейін Қарсақпай заводында істейтіндердің 7 процентін қамтитын әйел жолдастар енді жұмысшылардың 40 процентін құрайтын болды. Ал байыту фабрикасындағы қыз-келіншектердің үлес салмағы 70 процентке жеткен еді.

Жеңіс үшін қарсақпайлықтар ай сайын бір күндік жалақысын Отан қорғау қорына аударып тұрды. Жеңіс үшін Қарсақпай заводының екінші шарпу пеші 1943 жылдың сентябрінде іске қосылды. Жеңіс үшін Жезқазған кен басқармасының коллективі 1941-42 жылдардыңөнім өндірудегі мемлекеттік жоспарын асыра орындады. 1943 жылы өнімді жоспардан да артық тапсырды. Балқаш пен Орал заводтары Жезқазған шикізаттарын бұрынғыдан 4 есе көп көлемде алып отырды.

Жеңіс үшін ерлікпен еңбек еткен жезқазғандықтарға 1943 жылдың октябрінде СССР Мемлекеттік Қорғаныс Комитетінің ауыспалы Қызыл Туы алғаш рет берілсе, кейіннен бұл туды олар 16 рет алған еді. Осы ту қазірде кеншілердің қаһармандық еңбегінің символы ретінде Жезқазған қаласында сақтаулы тұр.

Жеңіс үшін...

Жеңіс үшін қан төгілді. Жеңіс үшін жезқазғандықтар мен қарсақнайлықтар социалистік жарыстың қарқыныи үдетті. Қайсар рухтың қажырын танытты.

* * *

- Алмас, алдыңа қарашы, балам. Не көріп келесің?
- Биік адырлар... Іркес-тіркес созылған қыраттар,- деп ұлым көк мұнарда дірілдеген көкжиекке көзіп ұзатты. Сәлден соң «сұрағыңыздың мәнісін пайымдай алмадым» дегендей бетіме бұрылды.
- Осындай өлке қақаған қыстың ақ қар, көк мұзының астында жатсын. Анау темір жол, мынау асфальт жол болмасын. Шетсіз-шексіз дала дейік. Ал осы, мына қыратты қопарып рудник ашып, қалашық орнату қажет болсын. Соған қанша уақыт кетер еді?

Алмас қиналып қалды.

- Транспорт жоқ... Қыс кезі дейсіз, ә? Екі-үш жылсыз біте қояр ма екен...

Мен үндегем жоқ. Кабина ішінде ұзақ тыныштық орнады. Шүйткіген «Жигули» сәлден соң кішігірім қаланы дөңгелетіп жақындата түсті.

Бұл - Жезді руднигі еді.

Машинаны рудник кеңсесінің алдына тоқтатып, сыртқа шықтық. Ұлымды соңымнан ілестіріп желіп кіре берістегі мәрмәр тастың қасына жақындадым.

- Оқышы, балам.

- «Ұлы Отан соғысының қаһарлы күндерінде жезділіктер ерлікпен еңбек етіп, рекордты қысқа мерзім, небәрі 38 күн ішінде, 1942 жылғы 12 июньде, марганец руднигін салып бітірді»,- деген тасқа ойып жазылған сөздерді оқыған баламның жүзі балбұл жанды. Бал-бұл жанған жүзде мақтаныш сезімі де, таңданыс күйі де тұна қалды. Әлденені іштей күбірлейді.

Кеңсе алдынан екеуміз де көңілді аттандық,

Жұмыс уақыты бітіп, жұрт тарап кеткеніне өкінсек те, ренжіген жоқпыз.

Жерінің тарихын ұлы білуге тиіс. Елінің еңбек шежіресін білген ұрпақ әкелер мен аталар даңқына еміренуі тиіс.

Ұлымның толқыған көңіл күйіне қарап, мен сондай түйсікті іштей пайымдадым.

1942 жыл. Неміс фашистерінің алғашқы қарқынмен ұлы Отанымыздың біраз жерін басып алып, елге, Отан қорғауға қажетті өндіріс және кен орындарынан үзіп тастаған ауыр кезең еді ол.

Әсіресе Никополъ пен Чиатура марганец рудниктерінің жау қолында қалуы бронь жасау ісінде қиындықтарды көбейткен.

- Әке, марганецтің броньға қажеті қанша?

- Себебі марганец - темірге қосылатын аса құнды металл. Темір мен марганец қоспасын металлургияда ферро-марганец деп атайды. Ферро-марганец - танктің броні, самолеттің жау оғына мойымас берік қалқаны, бронь бұзар снарядқа табылмас материал.

Отан қорғау үшін бронь қажет. Бронь - өжеттік. Сенімділік. Беріктік.

Дәл осы кезде Жезді кен орны туралы Мемлекеттік Қорғаныс комитетінде шұғыл сөз қозғалды.

Жезді кенін соғысқа дейін Қаныш Сәтбаев бастаған геологтар экспедициясы ашқан болатын. Жезді кенінің соғысқа аттанар, солдат боп айқасар күні туды. Ұйқтап жатқан алыптың ұйқысынан оянып, дүр сілкінін, қанат-құйрығын қомдар сәті соқты.

Жезді марганец боп балқып, бронь боп тұтасып, снаряд боп жарылып, танк боп жүйткіп, самолет боп самғауға дайындалу үшін жан-жақтан ұландарын шақырды.

Сол 1942 жылдың қызыл шұнақ қысында Жезді өзенінің жағасына ақ шатырлар мен қараша киіз үйлер жапсарласа тігіле қалды. Оларда жезді руднигін тездетіп іске қосуға асыққан жұмысшылар тұрды.

Қойынға құйылған қар, қас-кірпікке қатқан мұз еңбек қарқынын бөгей алған жоқ. Үскірік аяз ішкі жалынды, жүрек жалынын жеңе алған жоқ.

Тау боп үйілген қарды тазалау - оңай дүние емес еді. Бірақ Отан мүддесі, ел қорғау дейтін ел тілегі қар емес ондаған метр тереңдікке кеткен тау жынысын да бұйым қылған жоқ. Қар да ашылды. Тоңы қатқан топырақ та қопарылды. Қабат-қабат аршылған жер астынан - сол кезде қазіргі алтыннан да әлденеше рет қымбат - марганец рудасы да көрінді. Ашық карьер дайын болды.

Алғашқы марганец рудасы Жезқазғандағы темір жолға машиналармен тасылып, жеткізіліп, поездарға тиелді.

Ауыр составтар ыңырана қозғалып, іле жеделдете сырғып, сәлден соң арындай жүйткіп, марганец кенін заводтарға тарта жөнелді.

Жезді марганеці майданға солай солдат боп аттанды. Жеңіс солдаты боп аттанды.

Марганец қат еді. Машинамен тасып үлгере алмайтын болғандықтан енді темір жол құрылысын бастауға тура келді.

Жанқиярлық еңбек үлгісін көрсеткен құрылысшылар Жезқазған мен Жезді арасын кешіктірмей темір магистральмен жалғастырып, марганец - солдатты бірден вагонға тиеп, жөнелтіп жатты.

Магнитогорск металлургия комбинаты Жезді кеніне қарық боп қалды.

Арада бір-ақ жыл өткенде 1943 жылы Магнитогорск комбинаты Жездіден өзіне қажетті марганец-

тің 60 процентін алды. Ал келесі жылы Жездіде марганец өнімі 4 есе есті. /

Жезді кені ардагерлерінің есімін елі ұмытпайды, жадында мәңгі сақтайды. Жездіні қаз тұрғызған әр халық өкілін аялайтын ұрпағы сендерсіңдер, жас дос, дер едім мен сенің замандастарыңа, ұлым.

Туған жердің тасы мен топырағы оң пен қалқан болып, бірі жау кеудесіне қадалғанда, бірі қаһарман совет жауынгерінің кеудесін оқтан қалқалап қалған,

Сол туған жердің тасы мен топырағын Отан қорғау сапарына сақадай сай ғып аттандыруға бүкіл елдің ұлдары жиналған. Оларды Отанға деген сүйіспеншілік, ел басына түскен ауыр қасірет бастап келген. Сондықтан суыққа төзіп, аязда бетін үсітіп, белін шойырылтып жүрсе де, беріктігі мен достығын, ынтымағы мен бірлігін шыңдаған қазақ, орыс, украин, грузин, армян т. б. халықтардың өкілдеріне алғыс-ризашылығымыз әрдайым шексіз. Қиыи кезеңде еңбек ерлігін танытқан сол азаматтарға соғылған мәңгі ескерткіштей - Жезді қалашағының оттары жарқырап тұр.

Олар - рудниктің тұңғыш директоры Николай Федорович Михайлов, инженер Әбдірахман Тоқтыбаевтар.

Олар - проходкашылар: Баймағамбетов, Қыстаубаев, бұрғышылар: Грипас, Сейіткенов, Сухарев, Ленин орденді Арыстанбек Әлімбаевтар, шоферлар: Ділманов, Рожнев, Коваленколар. Олар - Ақеділов, Коваленко, Саранов сынды инженерлер. Әшім Саранов осы руднлкте бүгінде директор боп істейді.

Жеңіс үшін Жездіде карьер ашылды, шахталар қазылды. Мұнаралар бой көтерді.

Жеңіс үшін ақ шатырдан басталған рудник көп кешікпей аппақ қалашыққа айналып еді, енді қазір Жезді ауданының берекелі орталығы болып отыр.

* * *

- «Бәрі де майдан үшін!» деген ұранға Ұлытау өңірі тағы қандай үлес қосқан, әке?

-Ұлытау аймағының ұлылығын танытқан бір көрініс осы ұранға ілесе үн қосуы еді.

Әр жұмысшы Совет Армиясына көмек беру үшін

ө з есептерін ашқан. Сол ашқан есептеріне Отан қорғау мүддесіне арналған жоспардан тыс өнімдерін маңдай тер, ыстық жүректерімен жазған.

Жезқазғандық бұрғышы Гинатуллин 4600 тонна қосымша руда өндірген. Бұл -80 вагон деген сөз. 80 вагон қосымша өнім. Бір жұмысшының Отан қорғау қорына арналған жеке есебі осындай болған.

Патриотизмның бұдан асар есебі, бәсі, мөлшері бар ма екен? Капиталистік елдің қай адамы осындай отаншылдығымен даралана алады?

4000 тонна! Бұл - ІПаталюктың есебі.

3500 тонна! Бұл - Ақшаловтың үлесі.

Коллективтік үлес пен қаржы қаншама рет жиналып, қаншама рет Отан қорғау қорына құйылды десеңші!

Жезқазған мен Қарсақпайдың металлургтері мен кеншілері «Қазақстап металлургі» атты танк колоннасы үшін 8 миллионнан астам қаржы жинап, жоспардан тыс мыңдаған тонна кен, бір мың тонна көмір, ондаған тонна мыс берген.

«Қазақстан металлургі» Курск доғасында атақты танк шайқасына қатынасып, жеңіс күнін жеделдеткен.

«Қазақстан металлургі» танк колоннасы Прага, Вена, София қалаларын азат етуге қатынасып, азаттық солдаттары мінген темір тұлпар сол қала тұрғындарының ыстық ықыласымен ұсынған құшақ-құшақ гүлдерге бөленгеп.

Жезқазғандықтар бүкіл совет халқымен тізе қосып, майдан мен тылда дүниенің тыныштығы үшін күрескен. Әлемнің бейбіт тірлігі үшін шайқасқан. Сәби жүздеріндегі күлкінің жоғалмауын тілеген. Ұлы Отанның ашық аспаны үшін аянбай еңбек еткен.

Тағы да дерек келтірейін. Мә, мына жазуды оқып жіберші.

- «Қазақтар майданда жауға қарсы жақсы соғысады. Тылда олардың әкелері, аналары мен жұбайлары майдан үшін жұмысты аянбай жақсы істейді. Қазақстан өз жерінің барлық байлықтарымен, тауларының барлық асыл кендерімен майданға қуатты тірек болып отыр».- деп «Правда» газеті 1943 жылғы 8 февральдағы бас мақаласында жазған екен.

- «Тірек болып отыр»...

Отаныңа еңбегіңмен де, жауынгерлік ерлігіңмен де тірек бола білуден артық бақыт болар ма, ұлым! Отан алдындағы азаматтық борышыңды ақтауда ел алғысына бөленуден қадірлі сыйлық болар ма, ұлым!

Көп тілегі - көл. Жеңіс көп тілегімен келген. Кентің арқасында келген. Көптің еңбегімен келген. Әділ ісіміз, бейбіт тірлікке деген сүйіспеншілігіміз әкелген.

275 милион халқымыздың жүрегіне жазылған жеңіс жыры мәңгі жырлана береді.

* * *

- Алмасжан, әкең білетін шығар. Сен жақсылап тыңда. Еңбектегі ерлік - елдің, халықтың үлесі,- деп Жезқазған қалалық партия комитетінің бірінші секретары Ошақбай Асылбеков сыр шертті. Ойлы, пікірлі, әдебиет пен өнерді терең түсінетін, өзі де жанымен жазушы, жігіт ағасы екен.

- Ұлы Отан соғысы аяқталысымен Үлкен Жезқазған кен-металлургия комбинатының құрылысы қызу қолға алынды. № 3 шахта мен «Петроцентр» шахтасы - соғыстан кейінгі алғашқы бесжылдықтың нәтижесі. Бұл жылдары № 51 шахта мен байыту фабрикасы салынып жатты.

1954 жылы 20 декабрьде Үлкен Жезқазған поселкесіне Жезқазған қаласы деген атақ берілді. Ұлытау өңірінің шын мәніндегі өндіріс, мәдени орталығы Отан картасынан өз орнын осылай алды. Әсем көше, әдемі үйлерімен, көрікті келбет, мәдениет сарайларымен, көк желекті көркем тұрғысымен алды.

Қарсақпай заводы қайтадан жабдықталды. Соның арқасында 1975 жылы жұмысын тоқтатқанша бұл завод қара мыс өндіруде тамаша жеңістерге жетіп, жылдық жоспарын үнемі орындаумен келді.

Жер бетінде істейтін әр түрлі қуатты техниканы көріп жүрсің ғой, ал жер астында осы қуатты техниканы жұмысқа қосуға бола ма? Оған ертегінің Ертөстігі қажет дейсің ғой, Алмасжан. Бірақ советтік дәуір болмасты болдырып, қиялдағыны шындыққа айналдырғанда ертегі де, сиқыр да ілесе алмай қалатынын біліп қой!

№ 44 шахтаның бастығы Темеш Садуақасов пен бас маман Далабай Ешпанов бастаған топ өздігінен

жүретін алғашқы кен бұрғылау кареткасын жер астына түсіріп, сынақтан өткізді. Байқап қарасақ, қуатты техника жер астында да жер бетіндегідей істей алады екен. Кейін № 51 шахтаға экскаватор түсірілді. Алып самосвалдар жіберілді. Еңбек қарқыны үстемелеп өсті.

Жер асты машиналары мен жабдықтарын Жезқазғандағы ғылыми-жобалау эксперименттік лабораториясы жасаған болатын.

Қазіргі Жезқазғанның алып шахталары метродан бір де кем емес. Жылжып, қозғалып, кен рудасын кесек-кесек қопарып жатқан кареткалар, руданы самосвалдарға тиеп жатқан алып экскаваторлар, ерсілі-қарсылы зымырап, руданы скипке төгіп жоғары жөнелтіп жатқан самосвалдар бүгінгі ғылым мен техниканың іске асқан, еңбек өнімділігін еселеп арттыруға жегілген құдіреті.

Партиямыз бен үкіметіміздің соңғы жылдардағы қаулы-қарарларына байланысты облыс бойынша атқарылып жатқан істер өте көп,- деп Ошақбай Асылбеков қолға алынып, тындырылып жатқан жұмыстарға назар аудара әңгімесін жалғастырды.

- Совет еңбекшілерінің еңбек және тұрмыстық жағдайларын жақсарту, мәдениет, денсаулық сақтау мен білім беру жүйесін өркендету жөнінде КПСС-тің XXVI съезінде белгіленген шараларға сәйкес қыруар жұмыс жан-жақты игеріліп жатыр. Сондай-ақ социалистік жарысты одан әрі дамытып, өнім сапасын жақсарту жолында да облыс жұртшылығы сапалы еңбек етуде.

КПСС Орталық Комитетінід 1983 жылғы июнь Пленумы мен 1984 жылғы февраль, апрель Пленумдарының шешімдеріне сәйкес облыс еңбеккерлері өз міндеттерін межелеп алды. Азық-түлік программасын орындау бүкілхалықтық іс екенін жас та болсаң сен жақсы білесің, Алмасжан. «Жұмыла көтерген жүк жеңіл» дейміз ғой. Ендеше, Отан қоймасына құйылар астықта да, жұмысшылар мен колхозшылардың дастарқанына түсер ет пен сүтте де жезқазғандықтардың өзіндік еселі үлесі боларына сенімдіміз. Өйткені металлургтеріміз де, кеншілеріміз де, малшы, диқандарымыз да КПСС XXVI съезінде белгіленген экономикалық және ‘әлеуметтік программаларды жүзеге асыруда елеулі үлес қосуда.

«Қашаннан салтымыз сол» дегендей, біз КПСС-тің алдағы XXVII съезін де мол еңбек тартуларымен қарсы алатынымызға сенімдіміз, Алмасжан.

Бұл сапарларыңда Жезқазған шахталарын түсіп көруің керек. Жер асты сарайларын аралап, кеншілердің қажырлы еңбегін өз көзіңмен тамашалауың керек, Алмасжан! Сапарың сәтті болсын!..

Кен өндірудің әлгінде Ошекең айтқан тиімді тәсілін ұсынып, техникалық прогресті өркендеткені үшін кен-металлургия комбинатының директоры В.В.Гурбаға, директордың орынбасары Т.М.Урумовқа, лаборатория меңгерушісі Ю.Б.Башиловқа, Шығыс Жезқазған руднигінің директоры Д.О.Ешпановқа, рудник басқармасының бұрынғы бастығы М.К.Бопежановқа, Жезқазған шахта проходкалау тресінің бастығы Г.О.Омаровқа 1970 жылы СССР Мемлекеттік сыйлығының лауреаты деген құрметті атақ берілген,- деп әңгімені жол бойы мен жалғастырдым.- Еңбек жанды деген осы емес пе?!

Еңбек жану үшін білімің мен қажырыңды аянбау қажет. Мен сол ұғымды бүгінгі Балқаш кен-металлургия комбинатының бас директоры Далабай Ешпановтың бойынан үнемі көремін. Азамат ағаның іскерлігі мен қабілеті - ұстай білген, үйрене білген жанға үлкен мектеп, үлгілі өнеге.

1971 жылдың бірінші марты - жезқазғандықтар үшін ұмытылмас күн. Бұл күні мыс заводының бірінші кезегі іске қосылды. Ал 1974 жылы завод сапалы сары мыс алатып толық циклмен істей бастады.

99,99 процент таза мыс - Жезқазған мысы Лондондағы металдар биржасында сақтаулы тұр.

Себебі ол - таза мыстың дүниежүзілік эталоны деген сөз.

Байқайсың ба, балам, Қазақстан мысы Ұлы Отан атынан сөйлеп, бүкіл әлем алдында аса сапалы белгісімен дүниежүзілік аренаға шықты.

Жезқазған даңқы алты құрылықты аралап кетті. Әлем түкпірлерінде бүгін Балқаш пен Жезқазған мысы бейбітшілік миссиясын атқарып, ұзақ та бақытты сапарға аттанды.

Бұдан артық мерей болмас! Бұдан өтер еңбек қуанышы болмас!

Сондықтан да мен жезқазғандықпын деп кеуде кере мақтаныш білдірем.

ЖАЙРАҢ ЖӘЙРЕМ

- Жәйрем... Жәйрем? Мағынасын түсіндіріңізші әке?

- Бұл атаудың қайдан, қалай шыққаны туралы айтыс-талас та көп. Қиял, болжам да көп балам. Біреулер «Жайраң» деген сөзден туған дейді. Біреулер «жайылымнан» таратады. Енді бірде «киік» тектес «джейран»-«жайраннан» да бастау алғысы келеді. Түптеп келгенде , «Жәйремге» құлақ үйреніп, көз қанып, машықтанып қалғанымызды әбден сезінеміз. Жәйремнің кезінде мыңғырған малға жайылым болғаны да рас. Мал баққан қазақтың ырысын айырған өлке бүгінде берекесінің жайылымына айналғаны да рас.

Жәйремнің джейран боп ұзақ жылдар бойы асылын ұстатпай, қазынасын көрсетпей ізіне түскен геологтарды біраз шаршатқаны да ақиқат. Бірақ Жәйрем жайраң мінезін танытып бір-ақ күн, бір-аң сәтте пердесін серпіп жіберіп, қазынасын жарқ еткізгені де ақиқат.

Жәнремді бір сағат, бір сәтте туды деу, әрине, айтуға ғана оңай. Жәйрем туралы болжамдар осы ғасырдың алғашқы ширегінде-ақ геологтар арасында жиі айтылған.

Жәйрем туралы Қаныш Сәтбаев та көп қиялдапты.

«Ер егіз туады. Алып алыпқа арқа сүйейді. Оқшаулық табиғатқа жараспайды. Жезқазған сынды қыруар қазынаның жалғассыз, жүйесіз кілт үзіліп қалуы мүмкін емес. Арқа өңірінің сайы мен жырасы, қырқасы мен төбесі тұнған байлық. Іздей білу керек. Үшқатын, Бестөбе, Жомарт маңайын ғана шарлай бермей, Жәйрем, Батыс Жәйремге жылжу қажет»,- деген екен ол.

Соғыстан соңғы жылдарда Орталық Қазақстанның индустриясы күрт өрледі. Теміртауда Қазақстан Магниткасы салынды. Бұл заводқа қажетті темір кенін Қаражал бере бастады. Бірақ Қаражал кені аздық ететін болғандықтан елуінші, алпысыншы жылдары Жәйрем төңірегінен темір рудасын іздеген геологтар Бестөбе, Жомарт, Солтүстік қылыш маңын шарлай беріпті...

Жалпы, Жәйрем қазынасы да бірден ел игілігіне асырыла қоймаған. Осыған дәлел ретінде бірер деректі әңгіме айтып берейінші саған.

1959 жылдың күзі. Қаражал геология-барлау эспедициясының бастығы Евгений Семенонич Меерсон қолындағы бір жапырақ қағаз - телеграммаға сенер емес. Қайта-қайта үңіліп оқиды.

«Қаражал. Меерсонға. Қаржы жоқ. Участоктың келешегі жрқтығына байланысты Жомарттағы жұмысты тоқтатуды ұйғардық. ЦКТГУ (Қазақстан геология басқармасының орталық тресі) Фишман».

Меерсон ертелетіп Жомарттағы геологтар партиясының жапырайған үйіне жетіп келді.

- О, бастық келіп қалыпты,- деп аға геолог Анатолий Александрович Рожнов орнынан күлімсірей тұрды.

- Мә, оқы.

Меереон Рожновқа телеграмманы ұсынды.

- Бәрі дұрыс. Жомартта біз істейтін ештеңе қалған жоқ,- деп Рожнов телеграмманы қайтарып берді.

- Ал аналарды қайтпексің?-деп Меерсон те-

резеден көрінген шағын иоселкаға иек қақты.— Адамдардың тағдырын ойладың ба?

- Біз - геологпыз. Жұмыссыз қалмаспыз.

Бұлардың үстіне Строителева кірді. Алматыдан келіпті. Меерсон енді тедеграмманы Строителеваға көрсетті.

- Антонина Васильевна, сіздің дегеніңіз болды. Жомартты жаппақ.

- Дұрыс істеген. Әлгінде ғана керндерді көрдім. Бұл арадан еш нәрсе таппайсыз.

Әрине, А. В. Строителеваға да бұл хабар оңай тиген жоқ еді. Әрең-әрең қалыптастырған коллективтен айырылып қалу оп-оңай. Шетінен әбден ысылған мамандар. Таратып жіберуге болмайды.

- Евгений Семенович, менің бір белгілеп жүрген нүктем бар еді. Қане, бері жақындаңыздар,- деп Строителева аудан картасының екі сызық түйіскен тұсыиа сұқ саусағын қадады,- Міне, мына жер - Жәйрем!

Жәйрем!...

Антонина Васильевна үшін Жәйремнің маңызы зор. 1950 жылы көктемде Атасу геофизикалық экспедидиясының бірінші партиясы Жыңғылдыкөлдің жағасына шатырларын тіккен-ді. Ол кезде А. В. Строителева Атасу экспедициясының бас инженері еді. Ал партия басшысы Таңсұлу Қаймирасова болатын. Көз тірелер тауы жоқ, көлеңке көлбетер төбесі жоқ мидай жазық дала көкжиекпен астасып, «шексіздік деген мен болам» деп қыбырсыз көсіліп жататын.

Жаз бойы үздіксіз жер шұқылаған геологтар ақыры темір аномалиясын тапқан. Оны өздері Жәйрем деп атаған.

Енді, міне, Жомарттан отыз шақырымдай жерге Строителеваның өзі бастап келіп, қолымен бір дөңесті көрсетті.

- Осы араны бұрғылаңдар. Қаймирасова екеуіміздің сеніміміз алдамаса - осы жерден темір табылады.

- Қаржыны қайдан аламыз?

- Сіз, Меерсон, экспедиция бастығысыз. Жә, жарайды, ренжімеңіз. Алматыға барысымен қарастырып көрермін.

Көп кешікпей Рожнов Жомарттағы бір бұрғылау

станогын Жәйремге көшірді. Ашық аспан астында қыбырсыз мелшиген далаға жалғыз барак орнап, бұрғышылар жұмысын бастап та кетті.

1959 жылдың соңғы күндері. Уілдеген боран апталап соғып, айдаладағы бұрғышыларды былайғы өмірден бөліп тастады.

Жұмысшылар аязға да төзді - шыдады. Бұрғышылар шөлге де төтеп берді - қарды ерітіп, су алды - шыдады. Азық-түлік тапшылығына да мойымады. Жұмыс қарқынын жүрек бүлкіліндей дүңкдүңк ұрғылаған станок бұрғысымен тоқайластырып алды да, тапсырылған істі тоқтатпай жүргізе берді. Станок маңайы жер астынан шыққан керндерге - тау жынысына толып кетті.

Бұрғылау тереңдігі елу метрге жетті. Әлі де түк жоқ. Бос жыныс.

Бұрғы жүз метрлік деңгейге жетті. Керндерден металл сыбысы білінбейді.

Жүз елу... екі жүз метр бойлаған бұрғы әлі де көңіл демдетер емес.

Екі жүз елу... Үш жүз метр тереңдеген скважинадан руда табыла қоймады.

«Сонда шынымен-ақ Орталық Қазақстан территориялық геология басқармасы мамандарының бұл аймақта кен жоқ деген қорытындысы рас болып шыққаны ма?» дейтін қауіпті ой Рожновты құрсай бастады. «Строителева мен Қаймирасовалар жүргізген зерттеулер батыс және шығыс участоктерін бұрғылау қажеттігін көрсетіп бермеп пе еді?! 1951 жылы Атасу экспедициясының аға геологы Ю. Анашин басқарған бұрғылау отряды өндірістік қуаты бар полиметалл кенін тапқаны қайда?! Бірақ сол аға геологтың жасаған актысында Шығыс Жәйремнің көрсетілмей қалуы тегін болмаса игі еді. Строителеваның өтінішімен 1952 жылы Сыромятниковтың барлау партиясы жүргізген кені мол деген батыс Жәйремнің бес скважинасынан ештеңе табылмауы Жәйремге деген ыңыласты суытып тастамады ма екен?»

1958 жылы бұл өңірді зерттеу қайтадан қолға алынды. Мына жалғыз бұрғылау станоғы қыстың қақаған аязына қарамастан, дамылсыз жер дүңкілдетіп жатыр. Ал бірақ әлі ешқандай нәтиже жоқ.

Қыс көктемге қарай аунап түсті. Аспаннан жаймашуақтанған күн көзі көбірек көріне бастады.

Рожнов бұрғышылар отрядына келді. Жұмыс-шылар скважинадан керн көтеріп жатыр екен.

Тереңдік ңанша?- деді Рожіюв.

- Үш жүз жетпіс метр.

- Қане, кернді көрелік.

Рожпов өз көзіне сенер-сенбес. Шайқалып қалып, түзелді. Геологтың кәнігі көзі алдамаса керек еді. «Темір! Нағыз темір!»

Ертеңінде Қаражалдан экспедиция бастығы Меерсон да асығыс жетті. Кериді көрісімен ол да темірді бірден байқады. Көңілі көншігендей болған Меерсон Алматыға, геология министрлігіне бірден тартып кетті. Көп ұзамай тағы төрт скважина бұр-ғылауға қаржы босатқан телеграмма келді.

Бұрғышылар жұмысын тоқтатқан жоқ. Темір қабаты 12 метрге дейін барды да, кілт үзілді. Тағы жүз елу метр тереңдеген скважинадан темірдің әл- . сіз белгілері ғана білініп, кернге бос тау жыныста-ры іліне берді.

Рожнов енді бұрғышы басқа жерлерден конверт тәсілімен салуды ұйғарды. «Торт скважинаға рұқсат бергенде, бесіншісін де бөгеп қалмас» деген сенімі мол.

Енді Жәйремде алты бұрғышылар бригадасы іс-тейтін болғандықтан сатып алған жиырма бес құрас-тырмалы үйден жәйремдіктер қырық үй тұрғызып, Жомарттағы бала-шағаларын көшіріп әкелді.

Елсіз далаға болашақ үлкен Жәйремнің алғашқы көшесі орнады.

* * *

Аға бұрғышы - мастер Кәмал Мусин сменасын тансырып жатып, аға бұрғышы Иван Иванович Зло-бинге кішірек цилиндр тектес кернді көрсетті.

- Қарашы, көкшіл түс анық шайқалмай ма?

Злобин қабағын түйе, бас бармақтың тырнағымен кернді тырнап өтті. Тырнақ ізі жолақтанып түсті.

- Иә-ә, темірге онша ұқсай қоймайды. Мүмкін. балшық шығар,- деді де, станокты іске қосты.

Алғашқы керн бәрін абыржытып тастады. Не темірге, не бос жынысқа ұқсамайды.

Злобин күлімдеп кеп, кернді қолына алды.

- Қорғасын! Қорғасынның өзі!

Сол бетте геолог Валерий Яковлевич Середаға келді. Серадада күдік қалған жоқ. Қаражалға кернді ала жөнелді.

Көп кешікпей рудада өте көп құрамы бар қорғасын табылғаны туралы Қарағандыдан лаборатория анализы жетті.

Жәйремдегі полиметалл кенінің хабары тұс-тұсқа тарап жатты. Бірақ сенгендерден сенбегендер көп еді. Жәйремге бөлінетін қаржы да бұрынғы көлемінен өскен жоқ.

Анатолий Александрович Рожнов алған бетінен қайтпады. Өз ойын дәлелдеп, өз пікірін жеткізіп қаншама кеңестерде Жәйремнің үлкен болашағы туралы қызына сөйлемеп еді ол. Ақыры сегіз жыл бойы талмай еңбектенген жәйремдіктер осы төңіректегі мол байлықтың шексіз мөлшерін анықтап та, дәлелдеп те берді.

- Геолог. Әке, геолог жақсы мамандық, ә...

- Геолог... ол қала тұрғызбайды. Кен де қорытпайды. Бірақ геолог жүріп өткен жерде үлкен қалалар орнайды. Алып заводтар салынып, металдар қорытылады. Жер қойнындағы қазына ел игілігіне айналады.

Геолог - үміт пен күдіктің ағайыны. Оның күдігінен үміті көп. Үміті ілгері сүйрейді. Алға жетелейді. Іздеу, жалықпай талмай іздеу - геологтың күнделікті жұмысы. Табу, ашу - ғұмырлық мақсаты. Жер қойнындағы көмбені көре білу, сезе білу екінің бірінің қолынан келе бермейді. Ол үшін табандылық, қайсарлық, қажырлылық қажет.

Геолог...

Ол туралы ән де көп. «Жаңбыр мен желдің бауыры - геолог» сол төпелеген жаңбыр мен құтырынған желдің өтінде қаншама шақырымды жаяу жүріп өтті дейсің?! Қаншама тасты кішкене балғасымен уатып, қаншама тасты жол қапшығымен үйшігіне тасыған?!

Геолог - үміттің ғана жолдасы. Сенімінің ғана серігі. Үміті мен сенімін жоғалтса, геолог деген атаудан жұрдай болады. Сондықтан да геологтарға деген ел құрметі ғаламат. Күнделікті ісімен геологтар келешектің жарқын күндерін жақындатып жатады. Келешекті иығымен көтеріп әкеле жатады. Ал оның жүріп өткен жерлерінде Отан картасында бес-

бұрыш болып жарқырайтын екпінді алып құрылыстар самсап бой түзейді. Геолог еңбегінің жеңісін айғақтайды.

Ойымызды дәлелдеу үшіп тағы да сарғайған документтің құрғақ жолдарына үңілейік, балам. Оқы.

«Қазақстан геофизикалық тресі комиссиясының мәжіліс хатынан көшірме.

7 июль 1971 жыл.

...Жәйрем барит-полиметалл кен орнын бірінші ашушылары:

1. Антошша Васильевна Строителева - Казгеюфизтрестің Атасу геофизикалық экспедициясының бұрынғы бас инженері.

2. Таңсұлу Гемаловна Қаймирасова - бұрынғы Атасу геофизикалық экспедициясының барлау партиясының бастығы:

3. Анатолий Александрович Рожиов - Жәйрем геофизикадық-барлау экспедициясының бас геологы;

4. Евлампий Игнатьевич Бузмаков - Жәйрем геологиялық-барлау экспедициясының аға геологы;

5. Мағауия Биғалиев-Жәйрем геологиялық-барлау экспедициясының аға геологы;

6. Валерий Яковлевич Середа - Жәйрем геологиялық-барлау экспедициясының аға геологы; деп саналу туралы мәжіліс қаулы етеді.

Осы аталғандарды кен орнын ашып, өрістетуге ат салысқандары үшін мемлекеттік наградаға ұсыну қажет...»

- Көріп отырсың ба, Алмас, еткен еңбек еленбей қалған емес. Ел құрметіне бөленгеп ерлер мерейі нұрын тек Жәйремге ғана емес. бүкіл Отанымызға таратып тұрған жоқ па? Кешегі геолог А. А. Рожнов- бүгін Социалистік Еңбек Ері. Оның жүріп өткен ізінде бүгін жастық қаласы - Жәйрем оттары жарқырайды.

Бүгінгі Жәйрем - Отан игілігіне жөнелтіліп жатқан руда. Заводтарда Жәйрем кенінен қорғасын мен мырыш, молибден мен темір қорытылып жатса да Жәйрем төңірегіндегі айтыс-тартыс әлі күнге дейін толастай қойған жоқ.

- Неге толастамайды. Кенді алып та, пайдаланып та жатыр ғой.

- Ендігі таластың мәні өзгеше, балам.

Жәйрем кен орнының қуатына ешкім шек келтірмейді. Ол анықталған аксиома. Бүгінгі талас Жәйрем кенінің түзілуі туралы. Талас тудыратын ыңғайы да бар.

Жәйремнің үстіңгі темір қабатының дәл астында құйрық-бауырдай араласа орналасқан барит, қорғасын, цинктер қалай пайда болған? Оның үстіне Шығыс Жәйремдегі кең тереңде жатса, батыс Жәйремдегі руда жер бетіне тым жақын болуы неліктен? Мүмкін, Шығыс участоктегі кендер шөккен тау жыныстарынан құралса, батыс бөлігіндегі руда вулкандар арқылы туындаған шығар.

Геологтар осы соңғы болжамға тоқтапты. Соның арқасында Жәйрем қазынасының кілтін де тауыпты.

1971 жылы Жәйремге алғашқы құрылысшылар отряды келіп, кен байыту комбинатының құрылысын бастап та кетті.

Жәйрем руднигін тездетіп іске қосуға партиямыз бен үкіметіміз баса назар аударды.

Жеңіс станциясынан Жәйремге бет алған машиналар тізбегі алғашқы алты шатырды құрып бола бергенде, болашақ рудниктің директоры Иван Петрович Бабанин де түнделетіп жеткен еді.

- Ал, жігіттер, уақытты созбайық. Карьерді ашу, аршу жұмысы жоспарға кіріп те кетті. Неше экскаваторшы бар?

- Үшеу. Геннадий Мальцев, , Довголенко Анатолий және Строкин Николай.

— Ал шоферлер ше?

— Олар да үшеу - Ветлугаев, Князев, Жуган.

— Бір смена құрастыруға жетеді екен. Шатырда көп тұра қоймаспыз. Осыдан он шақырым жерде құрылысшылар орналасып жатыр. Ұзамай үйлер де бітер. Тек, бәрін бірінші боп өзіміз бастайтынымызды ұмытпаңдар. Ал мына жамбасымыздың дәл астында жатқан байлыққа біз бірінші боп жететінімізді ескерсеңдер - одан артық бақыттың түрін білмеймін, достарым! Осы алапта орнаған қаланың көшелерінде, бәлкім, аттарың да қалар.

Ертеңіне Бабанин, прораб Бобров және парторг Ветлугаевтар болашақ карьердің орнына келгенде, осы арадағы барлық техника жиналған екен.

Ат байлар қазықтай кішкене ағаш сына ақ се-

«Алғабас» совхозының аға шопаны Социалистік Еңбек Ері Мыңбай Берденов.

Балқаш заводындағы металлургия цехының жұмысшылары еңбек нәтижесін талқылау үстінде.

«Урожайный» совхозының «Құрмет белгісі» орденді механизаторы Гүлбану Сүлейменова.

Жәйремнің жас құрылысшылары, комсомол-жастар бригадасының мүшелері (солдан оңға қарай): Наиль Яхин, Ботагөз Жұмаева, Әсия Рахмышева, Надежда Варламова, Серік Кеңгірбаев және бригадир Жүсіпбек Омаров.

Балқаш кен-металлургия комбинатының Б. Ф. Ма н а-
е н к о в басқаратын балқытушылар бригадасы.

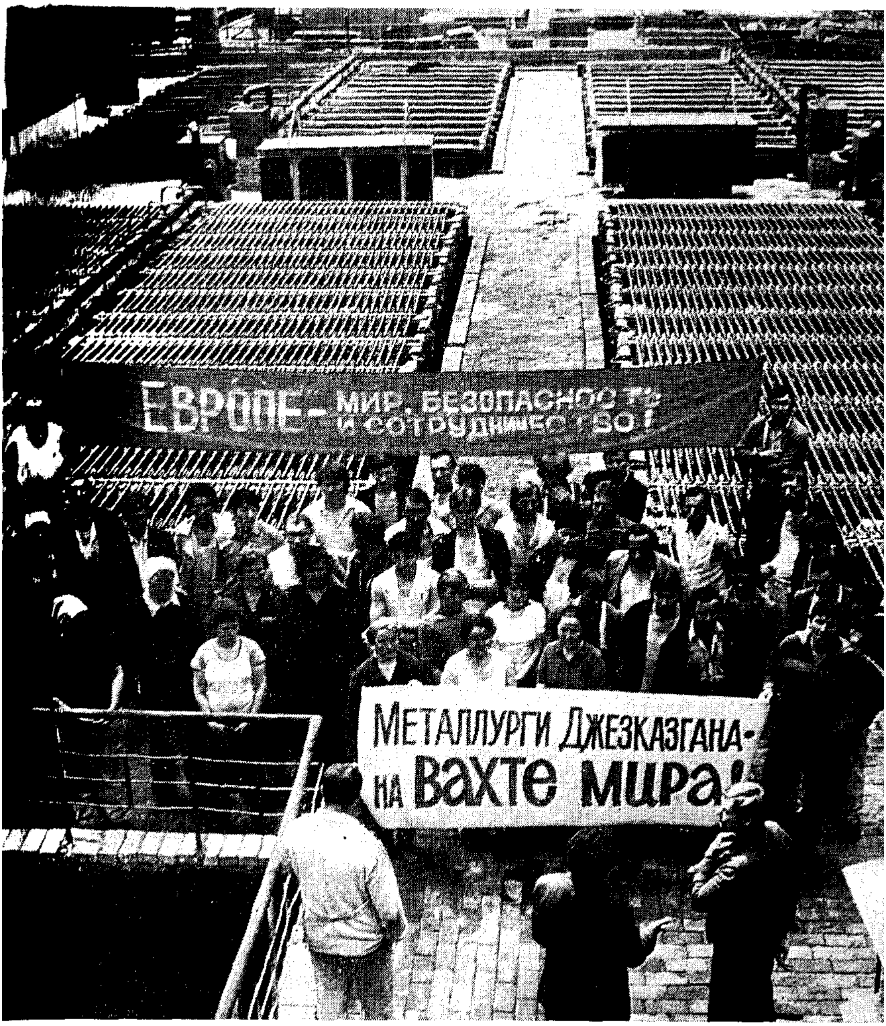

Жезқазғандағы мыс балқыту заводының электролит цехындағы Бейбітшілік вахтасын өткізуге арналған митингі.

▼ Жезді аудандық мәдениет үйінің үгіт бригадасы шопандарға ойын көрсетуде.

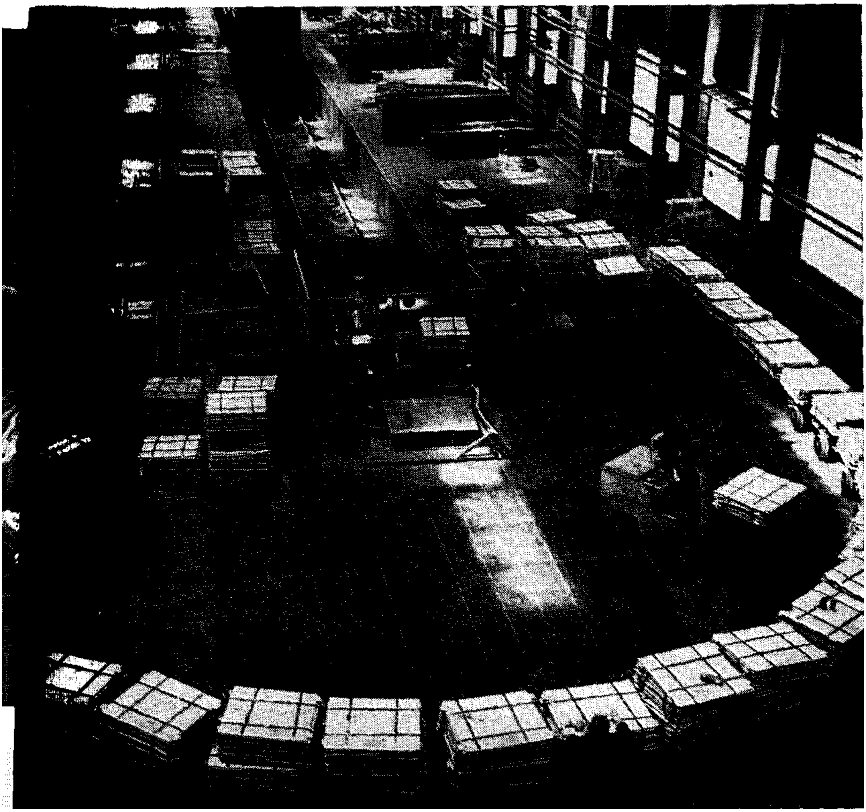

Комбинаттың дайын өнімдер қоймасы. Жезқазғанның катод мысы шетелдер мен Отанымыздың түкпір-түкпіріне осы арадан жөнелтіледі.

Балқаш қаласындағы «Сарыарқа» ән-би халық ансамблі жаңа программа әзірлеу үстінде.

Балқаш қаласындағы кеншілердің балалары жазғы демалысын «Чайка» пионер лагерінде өткізеді.

Космонавтар Ракеш Ш а р м а (Үндістан), Юрий М а л ы-
шев, Геннадий С т р е к а л о в т а р

Жезказған кен металлургия комбинатындағы мыс ағызу

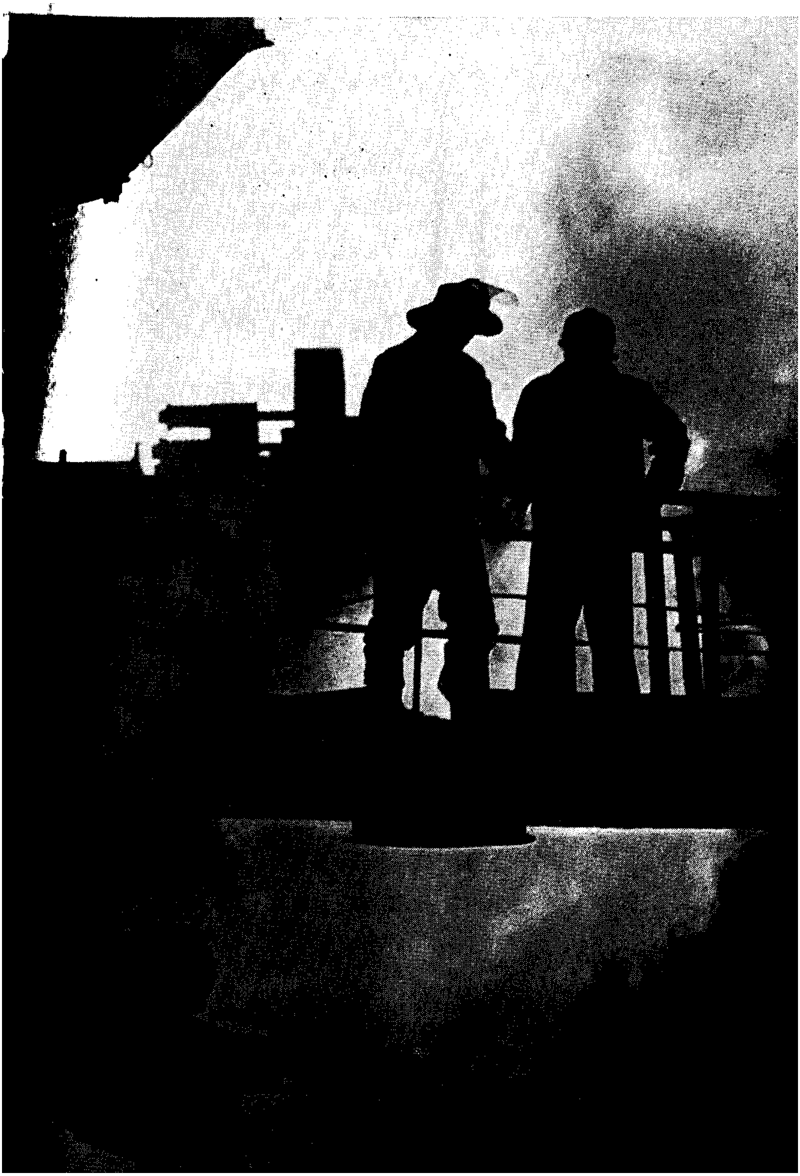

Жәйремдегі Қиырбатыс кеніші.

леудің арасынан көрінер-көрінбес қылтияды. Сол ағаш сына - алғашқы шөміш түсетін белгі. Кеншілердің кіндігімен жалғасқан ат байлар еңбек қазығы.

Директор қолын сермеп қалды.

Іле мотор даусы гүрілдеп қосылып, экскаватор шөміші әлгі ағаш сына тұрған түсты түп орнымен қопара көтеріп тастады. Уралаған дауыс даланы жаңғырықтырып жіберді.

Бұл Жәйрем даңқының алғашқы екпіні еді. Бұл алғашқы шөміш - рудаға жетер жолдың бірінші баспалдағы еді.

Жәйремдіктер талай қиындықтарды да көрді.

Карьерді жер асты суы басып та кеткен. БелАЗдар тоқтап, экскаваторлар су ортасында да қалған. Бұл кезде рудник директоры болып Садық Қасымович Асатов тағайындалған еді. Жаңа директор ең алдымен барлық күшті карьерге баратын жолды жөндеуге салды. Содан соңғы әрекет карьерді судан тазартуға жұмсалды. Өйтіп-бүйтіп жүріп оны да жеңген болды.

Отанға Жәйрем рудасын беретін күн де алыс емес еді.

Карьер шұңқыры дөңгеленіп, ауқымы кеңейіп, көлемі көз тартып тереңдеп барады. Бірақ кен қабатына жету оңайға түспеді. Өйткені кен қабатын алып тасбақадай бауырына басып жатып алған қалыңдығы он бес метрге жететін тас -сауытын тек қана қопарылыс жасап бөлшектеуге болатын еді.

Асатов бұрын өзі істеген Солтүстік руднигіне барып, Барышников пен Деев тәрізді аса тәжірибелі екі бұрғышы-мастерді уақытша сұрап алды. Кеңесші ретінде взрывник Василий Иванович Петряевты және босатқанда Садықтың төбесі көкке жеткендей қуанды.

Карьерге бұрғылау станогын орналастырып, екі жүзге тарта скважина тескізді.

Қопарылыс Ұлы Октябрьдің 58 жылдығы қарсаңында өтетін боп ұйғарылды.

1975 жылдың 7 ноябрі. Қопарылыс жасайтын взрывниктер күндізгі сағат үште барлық дайындықты бітірді. Сол сәтте рудниктің бас инженері Ержанов қауіпті аймақтан жұрттың тез кетуіне бұйрық берді.

Сағат төрттен жиырма минут өткенде жер сілкіндірген күшті дүмпу білінді де, лезде құлақ тұндырар қопарылыстың даусы естілді. Аспандап кеткен шаң-тозаң басылмастан-ақ асыға күтіп тұрған халық БелАЗ-дарға жармасып, карьерге лап қойды. Қуаныштарында шек жоқ еді.

Сол күнгі бейбіт қопарылыс отыз үш мың тексшеметр жартасты ұсақтап, ұнтақтап, Жәйрем кеніне шабуыл жасаған алып экскаваторларға жол ашып берген болатын.

1975 жылы Жәйрем руднигі кен байыту комбинаты боп құрылды.

Ендігі жұмыс көлемі де, жауапкершілік те күрт өсті.

Жаңа құрылысқа деген партия мен үкіметіміздің қамқорлығы күшейді. Күрделі қаржы бұрынғысынан мол бөлініп, болашақ үлкен кен орнының тезірек іске қосылуына қажетті көмек-жәрдемді барынша тез жеткізуге тырысты.

* * *

Су...

Өмір бастауының екі көзі болса, ұлым, біреуі - су, бірі - от. От бар жерде өмір бар. Су бар жерде тірлік бар. Ата-бабаларымыз от-құдіретке табынған. Су-құдіретке жалынған. От пен су ошағын жылу мен жарыққа бөлеген. Нәрі мен қорегін айыртқан. «Сусыз жер - нусыз».

Қазақстанның шөлейтті аймағы үшін судың құны алтыннан да қымбат. Суды тандыры кеуіп, тақыры тілімденген дала сұрайды. Суды жазығын құм басқан, жусанын шаң қапқан сағымды сахара сұрайды. Тамып түсер тамшысы жоқ бедеу аспанның мелшиген ақ сұр шаңырағына арса-арса бұтағын арбита созған сексеуілді құм жоталары сұрайды.

Су... Қасқалдақтың қанындай зәру ол.

Кеуіп, қаталап жарылған еріннің талай ғасыр күбірлей қайталаған ынтығы да «су» болған.

Суды анасындай қадірлеген халық. Баласындай аялап мәпелеген. Тіміскілеп іздеп жүріп, ши түбі мен саздауыттардан құдық қазған. Өзен табанынан

жырмалап бұрып, арық тартып, атпа салған. Иреләндетіп өрге сүйреген. Құлдилатып ойпатқа жамыратқан. Өйткені су нәрі еді, жаны еді. Ыстық күнде денесін салқындатар, терін үгер салқын су арабтың «зәмзәм» суынан артық көрінетін.

Мөлтілдеп, мөлдіреп, елжіреп, шымырлап шығар көздерге ат қоюда да қазақ алдына жан салмаған ғой. Мысалы, бұлақ деп те атаған. Тұма деп те ат қойған. Қайнар деп те азан шақырған. Бәр-бәрі су қасиетін жүрегімен ұғынған көңілдің ықыласы. Бұлағын өзен қылуға әрекет жасаған. Тұмасын тұман жұтпасын деп жанталасқан. Қайнарын айдынға ұластыруға ұмтылған.

Бірақ жігерді құм, талапты тұл қылған қол қысқалығы еріксіз бармақ тістетумен ғана келген. Үмітін үзбеп еді. Ақыры арман орындалар уақытқа да жетті. Ол заман - бүгінгі социалистік дәуіріміз екен.

Шәйремдіктерді де су мәселесі көп қинады. Қала тұрғызу үшін де, қала тұрғындары үшін де, комбинатқа да тұщы су аса қажет болған. Жер асты суы минерал тұзы көп, әжетке жарағысыз болған соң, гидрогеологтар Жәйрем төңірегінен тұс-тұсқа бұрғы салып, су іздей бастады.

Ақыры тапты да.

Селеулі даланың дәл ортасында тостағанға құйған тосаптай Тұзкөл тұнжырап жататын. Тұзкөлдің жыртылып-айырылып ұшып-қонатын құсы аз. Тұзкөлдің дөңгеленген жағалауын шиырлаған аңның ізі сирек.

Тұзкөлдің суы ащы.

Тұзкөл - тұзды көл болатын.

Бірақ Тұзкөл - құнды көл екен. Төбесіне тұзы мол суын төңкеріп ұстап, төменіне тұщы суын жасырып келген ғой. Мүмкін, тұщы суым буға айналып құрыр, тұманға айналып сейілер деген малсақ жанның артына тықпалағыш мінезіне сайған шығар. Әйтеуір, бауырына басқан базарлысын балаларына берер күн туды.

Тұздыкөлдің астында тағы да тұщы сулы көл бар екен. Қарағандының «Союзшахтаосушение» басқармасының бұрғышылары әр тұстан 26 скважина бұрғылап, оларға қуатты насостар орнатып, құрылысшыларға мол су көзін тауып берді.

Ендігі істі Казмедьстройдың номері алтыншы жылжымалы механикалық, колоннасы қолға алды. Мақсат - Жәйремге қажет гидрокомплексті тездетіп бітіру. Ол үшін артезиан скважиналарынан шапшыған өмір нәрі - суды құбыр арқылы қалаға тарту қажет.

Табиғат құрылысшылардың жоспар-жобасымен санаспайды. Ол бірде аязын құтырындырады - түкірігің жерге түскенше мұзға айналады. Мұрныңды бір уқалап қойып, күйбең-күйбең қимылдай бер - үскірігін үдетпесе, азайтпайды.

Ол бірде аңызағын молайтып, аптабын күшейтеді - таңдайыңа жабысқан тіліңді аузыңа сыйғыза алмай түкірігіңді тамағыңа жұтын - бәрібір илікпейді.

Бірақ табиғатқа табынған таланынан айрылады. Жылжымалы механикаландырылған колонна жұмысшылары Жәйремнің аязы мен аптабына қарамай су құбырын қалаға жеткізді. Өмір нәрі өзектерге жүгірді. «Су» дейтін арман, ғасырлар арманы крандар арқылы әр ошаққа кірді, түтіктерде жүгірді, қазандарда буға айналды, жұмысшы боп жегілді.

Трассаны салған жұмысшыларды атап кетуді парыз санаймын, балам. Бұл есімдер сенің де есіңде қалсын. Олар - М. Яковшнин басқарған балташылар бригадасы. Олар- Н.Савинов басқарған монтажшылар бригадасы. Олар - құбыр салушылар В.Чередниченко мен А.Мұсаевтар,тас қалаушылар Л.Серкова мен И.Матачунас, жұмысшылар В.Савченко, А.Кармышев, Л.Русан, Сәбит Нұрғалиев т. б.

Көріп отырсың, Алмас, әр ұлттың, әр халықтың өкілдері тағы да бас қосқан. Тағы да тізе қоса жұмыла жұмыс істеп, абырой тапқан. Ел игілігін еселеген. Бұл да өскелең социалистік заманымыздың құдіреті. Халықтар достығының мызғымас қасиетінің айшықты куәсі...

Жәйремнің ең биік тұсына шығып алып, асықпай отырып жан-жағыма бажайлап көз жіберіп, тамаша бір көріністерді көріп, еріксіз көмейіме тығылған қуаныш жасын - марқаю, масаттану жасын қылғына жұтындым...

Тұс-тұстан тарау-тарау өмір тамырларындай Жәйремге тік тартып, ат басын бір-ақ тірейтін темір жол ол. Автотрасса ол. Электр торабы ол. Тұзкөл су жолы ол.

Баған бастарына желілеп сымын тартқан электр торабымен қала мен комбинатқа қуатты жоғары кернеулі ток келіп, күндіз-түні тынбай жұмыс істеп жатыр. Әр үйден, әр терезеден өмір шырағы боп жарқырап, кешке қарай жас қаланың отауларынан күлкі мен ән жамыратып, шаңырақ оттары тұтанады.

- Мен бір кезде Киік руднигіндегі «Жүндітөбеден» жан-жағыма ұзақ үңіле қарайтынмын, балам. Сағымды төбелердің тасасынан Балқашты іздейтінмін. Қиялыммен бүкіл Отанды көретінмін. Енді, міне, мынау биік тұстан айналама қарап отырып, сол ұлан-байтақ Отанның бір арнаға тоғысып жатқан құдіретіне куә боп тұрмын. Мен ол кезде кішкене төбеден арман-үмітімді туған жердің өзім көрмеген түкпір-түкпіріне ұзатқан жолаушы едім. Ал бүгін сол ұлы Отанның тең жартысын шарлаған маған Жәйремнің жаңа, өскелең көрінісі ерекше әсер қалдырып тұр. Қалай еміренбессің! Қайтіп толғанбассың!

Анау алып БелАЗ-дар - белорус туысқандардың, КАМАЗ-дар татар бауырлардың, экскаваторлар орыс ағайынның жібергендері.

Бізде «Асар» деп аталатын жақсы дәстүр бар. Асарда бір отаудың шаңырағын бір ауыл бір-ақ күнде жиналып келіп, қауымдасып көтеріп береді.

Бірақ ендігі «асарымыздың» мәні де, мағынасы да ғаламат боп өзгерген. Қазіргі асарға бүкіл Отан қатысады. Жүзден астам ұлттың өкілдері БАМ-ды салып жатыр. Ондаған халықтың ұлы мен қызы шөлейт даладағы жастың қаласы Жәйремнің шаңырағын көтеріп, уығын қадады. Анау темір жолмен - Жәйремге арнайы тартылған өмір жолымен енді Отанымыздың түкпір-түкпіріне қазынасы полиметалл ауыр состав болып шеру тартты. Ол - кешегі түйе керуені емес, бүгінгі жүйткіген жүйрік поезд. Қарқынды заманның қарышты қадамы - жылдамдық, молдық, береке.

Берекелі Жәйремнің мерекесі көбейе берсін деп тілейік, балам.

Облыстың негізгі байлығы - мыс. Жезқазған облысы аталған кезде көз алдына мыс елестемейтін советтік азамат болмаса керек. Жезқазғанның мыс қоры одағымыздағы алдыңғы орындардың бірін алатынын қайталай беру де артық. Оған Қоңырат пен Саяқты қоссақ - кеудеңде мыс теңізі толқығандай бір әсерлі күйге бөленесің. Ол - елің мен жеріңе деген перзенттік мақтаныштың шарпуы. Ал осы кендердің байытуға өте қолайлы сульфидті болатынын тағы ескертсек және бұл мыс рудасында қорғасын мен мырыш, темір мен алтын, күкірт пен рений, индий мен вольфрам сияқты металдардың қапталдаса жүретінін және естеріңізге салсақ - облыстағы кен орындарының қаншалықты құндылығын өзің де пайымдай білерсің, балам...

* * *

- Машинамыздың ендігі бағыты Атасу - Қаражал,- деп әңгімені әрі жалғастырдым.- Бұл өңірді ғылыми кітаптарда Өспен кенді аймағы - кенді белбеуі деп атайды. Халық шаруашылығы үшін бұл Өспен кенді аймағының маңызы ересен. Ол Қаражал руднигінен басталып Қарқаралы тауларына дейін созылып, жүздеген километр жерді алып, бауырына байлық біткенді басып жатыр.

Жәйрем комбинаты да, осы облыстағы Ақжал кен байыту комбинаты да іске қосылды. Бұл екеуі республикада алдыңғы орындарға шықты.

Ал Атасу темір және марганец кен орындарын атамай кетуге болар ма. Ұйқыда жатқан болашақ алыпты елемеу қиянат қой. Аяқ-қолын жинап, бауырын көтеріп дүр сілкінгенде, бұл өңірде ғажайып өндіріс ошағы қыз-қыз қайнайтын күн де алыс емес. Әсіресе Батыс Қаражал теңірегіндегі кен орындарының орны бөлек. Олардағы магнит-гематит кендері 50-55 процентке жететін темірімен, 25 процентке дейін жететін марганецімен байытусыз-ақ қорыту пештеріне сұранып тұр. Экскаваторыңды әкел де, поезыңа тиеп, жөнелте бер дейтіндей.

Молибденді соғыс қажетіне кезінде артығымен берген Шығыс Қоңырат руднигі әлі де қарқынын

тежей қойған жоқ. Оған Ақшатау молибденін қоссақ - облыстың құдіреті асқан үстіне аса түспек.

Молибденнің қасиетін білесің, балам. Жезқазған облысынан тағы бір молибден кен орны ашылды. Ол - Көктіңкөл. Көктіңкөл молибденінің бағасын көтеретін артықшылығы - бұл кенде молибденмен бірге аса құнды металдар - мыс, висмут және вольфрам бар. Көп ұзамай Арқаның төсінде жаңа қаланың жұлдызы жарқырайтыны ақиқат. Ол қала - Көктіңкөл қаласы болмақ. Көктіңкөл молибдені Отан кәдесіне асуға сұранып-ақ жатыр.

Жезқазған облысы - тұнып тұрған кен орындары. Ендігі мақсат - кен базаларының өркендеуі мен шикізатты дайындаудың арасындағы кереғарлықты азайту. Кен байыту фабрикаларын жолға қою. Сонда ғана мол байлығы кезек күтіп жатқан Алайғыр, Қарағайлы, Ұзынжал кен орындарын пайдалану мүмкіндіктері туады. Сонда ғана күні кеше желі азынап құмы бораған, құйыны ұйтқыған сары даланың әр тұсынан Балқаш пен Жезқазғандай зәулім қалалар бой көтереді. Сонда ғана бүгінгі Киік сияқты кішірек поселкалардағы қолы бос жастар экскаватор мен алып самосвалдардың құлағында ойнап, Отан байлығын еселейді. Сонда ғана үлкен Жезқазғанның ұлы жұлдызы барынша жарқырайды. Сонда ғана еліміздің мыс магниткасы атанған Жезқазған облысы одан сайын кемелденіп, күш-қуаты толып, қазіргі шар тарапқа кетіп жатқан атағына атақ қосады. Бүгінгі Балқаш пен Жезқазған мысы Польша станоктарында, чех автомобильдерінде, алыстағы Куба мен бауырлас Вьетнам, Болгария, Венгрия заводтарында қолданылып жатыр. Балқаш пеп Жезқазған мысын капиталистік елдер - Англия мен Франция, Бельгия мен Голландия т.б. елдер аяқ-қолын жерге тигізбей сатып алып жатыр. Бұл - бүгінгі социалистік өзгерістің жемісі, лениндік партиямыздың кемеңгер саясатының арқасы, облыс еңбекшілерінің ақыл-ойы мен қажырлы еңбегінің нәтижесі. Жерлестерімнің табысы - менің мерейім, сенің мерейің! Менің мақтанышым, сенің мақтанышың, балам!

Жерлестерім - балқаштықтар, киіктіктер ғана емес екен, бүгін бүкіл жезқазғандықтар туысыма айналды. Сатылап өскен биіктен алыс аймақ кеңейіп көрінеді. Ауылда туған азамат айналасын кеңейтуге

тырысады. Ол елімен бірге өседі, елімен бірге қанат жаяды. Елінің даңқымен мәртебесін өсіреді. Бір кезде Киікте тудым ден марқайсам, Балқашта өстім деп қуандым. Жезқазғандықпын деп кеуде керсем, қазақстандықпын деп мәртебелендім. Шетелге шықсам Совет Одағынанмын, совет азаматымын деп бүкіл Ұлы Отанды, алып елімді арқа қыламын. Ол - бүгінгі қол жеткен мерейім. Заманымның жақсылығы. Отан-апасына еміренген әр азаматтың құлшына айтар қайталап отырар дұғасы, алғысы. Совет Одағында туғаныма бүкіл ар-ұжданыммен мақтанам!

Менен біреу: - Отаныңның түсі қандай? - деп сұраса,

- Отанымның түсі қызыл! - деп тақ ете қалар едім.

- Неге?- десе:

- Туым - қызыл! Баламның мойнындағы галстугі - қызыл. Кремльдің жұлдыздары - қызыл. Армиямыз да - Қызыл Армия. Алаңымыз да - Қызыл алаң. Республиканың алғашқы астанасы да - Қызылорда. Қызыл түс - қанымызда. Ол туған жердің ойы мен қырына, тауы мен төбесіне сауылдап құйылған. Қызыл түс - мартендегі алаулаған металл түсі. Паспортымның сырты да ал күрең қызыл. Қызыл шұғылалы таң сәулесі Отанымды үнемі көмкеріп тұрады. Қызыл түс - Алматының апортында. Алаулаған шәкірттер жүзінде. Сондықтан Отанымның түсі қызыл! - деп тақ етіп жауап берем.

Тағы да менен біреу:

- Қай жерде тудың? - десе,

- Киікте тудым, Балқашта өстім, Қарағандыдан ұштым, Қазақстанда қанаттандым, Москвада оқыдым, СССР-дің азаматымын,- дер едім.

Себебі, алғашқы ізіңнен жолың басталады. Сол жолды қайда тарттың, қалай тарттың - ол азаматтығыңа байланысты. Сол жолыңда көңіл қуанышыңды бөлісер, өз қуанышына ортақтастырар туған еліңнің қалалары мен ауылдары бар. Селолары мен деревнялары бар. Бәрі тілеулес. Бәр-бәрі тілектес.

Бірақ әсіресе үнемі көзін қадап, жолыңа сарыла қарап, тосып отыратын анаңның орны ерекше. Сол анадай көрінетін туған жер - және ыстық. Мен Киікке сондай сағынышпен оралам. Мен Жезқазғанға

сондай аңсаумен жетем. Енді Жәйремім бар. Атасу Қаражалым бар. Арқам бар.

Арқаның атырабы - байлықтың отаны, балам. Қойны-қонышын ақтара білсе, аша салар қазынасынан көз тұнады. Сол байлықты ашып жатқан геологтарға тәнтімін. Кенді өндіріп жатқан кеншілерге разымын. Кеннен металл қорытып ел ырысын еселеп жатқан металлургтерге қарыздармын. Еңбектерін жырлай алсам деймін. Еліне, халқына жеткізе алсам деймін. Балаларыма, ұлдарыма, ұрпақтарға үлгісін таратып, ұғындыра берсем деймін. Сол үшін тағы да екеуміз сапарымызды әрі қарай жалғастыра түсейік, балам.

ДАЛАДАҒЫ ОТТАР

Дала... Ұлан дала. Қанша жүрсең таусылмайды-ау. Қанша жортсаң бітпейді-ау. Алдың жеткізбей, артың алыстамай ұзақ күн бойы қимылдағанда, көкжиекпен қойындасқан мидай жазықтың көз талдырар жер ортасында қалғандай шексіздік атты ұғымды еріксіз есіңе түсірерсің.

Дала кең. Дала - шалқар.

Сағымы сусыған қойнауынан көгілдір шымылдық көтеріп, дірілдеп қапталыңда қалып бара жатқан шоқ-шоқ сілемге назарыңды ұзақ қадайсың. Сол көгілдір перденің тасасынан үзік-үзік көрінетін мүлгіген орманын, мөлдіреген көлін ұшыратқанда кеудеңді туған жердің ұлылығы мен алыптығына деген мақтаныш кернейді.

Сол дала бірде қарағайлы тауларға шалқая иін артын, тынығып дамылдап кетсе, бірде талы мен шілігі, мойылы мен терегі, қайыңы мен қарағашы өзендерге құлап, шөл басып алады да, қайтадан көсіледі.

Дала. Жай дала емес, маң дала. Ұлан дала. Батысында жантая созылып, Ұлытау мен Арғанаты, Желадыр тауларының сілемдері ұштасып кетсе, содан шығысқа қарай Айғыржалға дейін жазық боп жайылып, орта тұстағы ұсақ шоқылы аймаққа аяқ басады. Оңтүстігінде Шұнақ, Желдітаулар серейсе, Ақтау алыстан мен мұндалайды. Тағылы, Бұғылыны қарауылға қойған Қызылтас пен Қызыларай таулары облыстың шығысын көмкеріп жатыр.

Осы таулардан бастау алатын өзендер көп. Сарыарқаның екі жағына, екі тұсына қатарласа жарысады. Олар - бүкіл облысты көктей өтетін Сарысу, Сарыкеңгір мен Қаракеңгір, Жыланды мен Жезді, Сарыторғай мен Терісаққан, Атасу мен Шажағай, Құланөтпес, Сарыбұлақ пен Мойынты, Жәмші мен Тоқырауындар.

Таулар осы байтақ даланың әр тұсынан тік шаншылып, қойнау-қолатына, адыр, беліне, сай-жырасына қонған елінің сақшысындай көрінсе, өзендер сол халықтың ырзық-несібесін тасытып, жан-жақтан таспалана ағып, малына құт, жанына нәр беріп жатқан берекесі іспетті.

Тауы желден, өзені шөлден қорғаған бұл өңірдің ежелден негізгі ата кәсібі - малшылық болған ғой.

Жер ұйықты алыстан іздемей айналасынан тапқан ата-бабаларымыз төрт түлікті түгел өсіре білгенде, төбеде отырып төменге көз жіберіп, табиғатпен тілдесіп, көші-қон мерзімін анықтап, жайлау, күздеу, қыстауларын қамдаған. Көшпелі ел табиғатқа телміреді. Жыл маусымына тәуелді болады. Қыста қысылса, жазда жадырайды. Төлі тұяқтанады. Өрісі толады. Өрісі толса, ырысы еселенеді. Малықойы, түйесі, жылқысы, сиыры байлығы, бары. Жүнінен киім-бұйым тігеді, тоқиды. Киіз басып, сырмақ сырады. Терісінен: илеп - тон, ыстап былғары дайындайды. Еті мен сүті - корегі. Мүйізі мен сүйегінен ыдысы мен әшекейлік, зергерлік бұйымдарын жасайды. Мінсе - күлігі, жексе - көлігі.

Арқа өңірі малшы қауымды алдаған емес. Қойнауында шалғынды бұлағы мол, жазығында шабындығы мол. Қыста сайын паналатқан, жазда өзегін жағалатқан.

Бүгінгі Жезқазған облысы малшылық дәстүрді жаңаша жалғастырып келеді. Облыстың жер қоры

орасан. Ауыл шаруашылығыпа қолайлы 25 миллион гектардан астам жердің жарты миллион гектарына астық егіледі. Оның біраз бөлігі суармалы. Осы жер қорының көпшілігі жайылым үшін пайдаланылып, облысты республиканың мал шаруашылығы өркендеген ірі ауданына айналдырып отыр.

Совет өкіметі орнағаннан бері Сарыарқа өңірінде егін шаруашылығы, ет пен сүт өнімін беретін мал шаруашылығы даму үстінде. Өндіріс ошақтары көбейіп, қала саны артқан сайын, сол өндіріс орталықтарын азық-түлікпен қамтамасыз ететін қала төңірегіндегі ауыл шаруашылық орындары - колхоз, совхоз, подхоздар көбейді. Ауылды советтендіру-коллективтендіру кезеңінде Жезқазған облысының солтүстік-шығыс аудандарында техникамен жақсы жабдықталған егін шаруашылығы қалыптасты.

Облыс жеке өз алдына шаңырақ көтерген тоғызыншы бесжылдық кезінде ауылшаруашылығының барлық саласын өркендетуге 140 миллион сом қаржы бөлінген еді. Өндірістік қор екі есе молайған болатын. Совхоздардың энергетикалық қуаты әлдеқайда артқан-ды. 1971-1975 жылдары шаруашылықтар 2800 трактор, 900 астық комбайнын, 1200 автомашина және басқа да көптеген техиикалар алып, минерал тыңайтқыштармен қамтамасыз етілді.

Осының арқасында астықтың шығымы жақсарып, еңбек өнімділігі артты, тоғызыншы бесжылдықтың қорытындысында ауылшаруашылық өнімдері сегізінші бесжылдықпен салыстырғанда 36 процентке асып түсті. Облыстың еңбеккерлері астық тапсырудың бес жылдық жоспарын үш жылдың ішінде орындап, картоп, көкөніс, бақша дақылдарын, ет және жұмыртқа дайындауды мерзімінен бұрын бітірді.

Әсіресе қой шаруашылығы қауырт өсті. Зоотехникалық және ветеринарлық жұмыстар дұрыс жолға қойылып, мал тұқымы жақсартылды. Жемдеу мен семіртуді ұйымдастыру күшейтіліп, жас төлдің қосылуы көбейтілді.

Жақсыға ұмтылу, өнегені алу, тәжірибені қабылдау халқымыздың қанына сіңген қасиет емес пе, балам. Үйренем дегендерге, үлгі тұтарлық шаруашылықтар бұл өңірде көп-ақ.

Асыл тұқым өсіретін «Просторненский» заводын-

дағы сойыс малдың сапасын жақсартуды үйрену қай шаруашылыққа көптік етер еді?

Немесе «Көктіңкөл» совхозындағы ірі қара малдың орташа тірідей салмағын 450-500 килограмнан өткізетінін айтып мақтанбасқа болмас па?

Сүт бұлағын ағызған «Красная Поляна» завод-совхозы әр сиырдан сауылатын сүт мөлшерін 3300 килограмға жеткізгенін, «Қызыларай», «Қаракеңгір» совхоздары жыл сайын еділбай қойының әр жүз саулығынан жүзден астам қозы алатынын XXII партсъезд атындағы совхоз бен «Қызыларай» совхозының жылқышылары әр биеден құлын алатынын, Балқаш құс фабрикасының әр тауықтан 270 жұмыртқа алатынын неге айтып кетпеске?

«Просторненский» асылтұқымды мал өсіретін завод - республикамыздағы ең алдыңғы қатардағы шаруашылықтардың бірі. СССР және Қазақ ССР Ауылшаруашылығы жетістіктері көрмелерінің көптеген дипломдары мен медальдарін алған бұл заводтың малын Монғол Халық Республикасының шаруашылықтары сатып алады.

Мал шаруашылығын өндіруде облысымызда аты әйгілі малшылар да көп қой, балам.

Олар - шопандар, Социалистік Еңбек Ері Сатан Ысқақов, Орынбай Райымбаев, Үмітбек Сұлтанбеков, Мыңбай Берденов, Тұрмағанбет Әлжібеков, Қалдыбек Орынбаев, Мұрат Исин, Әбділда Хасенов, сауыншылар Полина Юрочкина, Марина Черкашина, Анна Приступа, бақташылар Нығиман Жақсыбеков, Төкен Сүлейменов, жылқышылар Сәмет Имухаметов, Болатбек Мұқашев тағы басқалар.

Облыстық партия комитеті ауылшаруашылығын одан әрі өркендетуге үлкен көңіл бөліп, астық пен мал шаруашылығы өнімдерін өндіруді арттыруға үнемі қамқорлық жасап келеді,

Ол қамқорлық - ауылшаруашылығын техникамен жабдықтау.

Ол қамқорлық - семинар-кеңестерде іріленген комсомол-жастар шопан бригадаларының үлгілі тәжірибесін көпке тарату.

Ол қамқорлық - асыл тұқымды малды сұрыптау және ветеринарлық жұмысты алға шығару.

Ол қамқорлық - еңбек өнімділігін арттыру үшін малшылар жұмысындағы қиындықтарды азайтуға

күш салу, малды бордақылау технологиясының прогрессивті әдісін табу.

Осының арқасында «Нұраталды», «Көктіңкөл», «Бидайық», «Шет», «Ұлытау» совхоздарында механикаландырылған сүт фермасы салынып, іске қосылды. «Кеншоқы» және «Қаракеңгір» совхоздарында - механикаландырылған қой комплексі, «Путь к коммунизму» совхозында сиыр бордақылау комплекстері салынып, жұмыс істеп жатыр.

Соңғы жылдары қой санын 2 миллионға жеткізу үшін облыста 50-ден астам комсомол-жастар шопан бригадалары құрылып, олардың қарауына 130 мың қой бағып, күтуге берілді.

* * *

— Тоқтатыңызшы!

— Жайшылық па, Алмас?

— Тормоз майы қызған болу керек. Әне, қызыл шам жыпылықтап жанып, белгі беріп келеді.

— Рас, ей! Қалай байқамағам?

Машинаны тоқтатып, капотын шалқайта ашып тастап, үңіліп жатырмыз.

— Майы азайыпты. Қазір құйып жіберейін,— деп Алмас машинаның қобдишасынан кішірек құтыны алды.- Пәлі, мынау бос қой. Түк жоқ.

Екеуміз бір-бірімізге аңыра қарап қалыппыз.

Тежегіш майынсыз тәуекелге басуға болмайды. Айдалада май табу көңілге сыймайтын нәрсе. Күн болса одан сайын ысып, күйдіріп барады.

- Не істейміз?

Алмасқа қарап, өзімше далбасалап жатқаным бұл. Әрине, кінә менен. Жол жүргенде ұсақ-түйек, керек-жарақты түгендеп алмасаң - машақат көруің аяқ астынан. Менің шоферлығымның «мықтылығы» осындай.

— Біреу-міреу кездесіп қалар, әке...

Дәл соны күтіп тұрғандай арт жағымыздағы айналма тұмсықтан қызыл «Жигули» шыға келді.

Қолдарымызды ербеңдете көтеріп, «дауыс беріп» тұрмыз.

Машина қатарласа бере жүрісін баяулатып, жол шетіне бұрыла тоқтады.

- Ассалаумағалайкум!- Орта бойлы, шымыр денелі жүзі күнге әбден тотыққан жігіт қолын ұсынды.
- Әлейкумсәлам. Ділгер боп тұрғанымыз...
- Ә-ә... Қай жері?
- Тежегіштің майы азайып....
- Оның жарасы жеңіл онда.- Жігіт машинасының багажнигінен бөтелкесін алып, біздің көлігімізге жақындады. Майды құйды. Моторға саусағын тигізіп көрді.
- Қызып кетіпті. Тасолдарыңыз да мөлшерінен біраз төмендепті. Алыс жолға сайланып шығу керек қой.
- Оныңыз рас...- Күмілжігеннен басқа амалым жоқ.

Бейтаныс «жарылқаушымыз» бөтелкені Алмасқа ұсынды.

- Құтыңа толтырып құйып ал,- деді де, асықпай адымдап барып, машинасынан он литрлік канистрді көтеріп оралды.
- Жезқазганнан әрең тауып едім. Бүгінде тасол - қасқалдақтың қаны ғой,- деп ыржия күлді. - Алматыдан келе жатыр екенсіздер. Қонақ сыйлайтын дәстүрімізден жаңылмайын.

Машинамызға майды да, тасолды да құйып берген азамат қайтадан қол алып қоштасып, жүріп кетті. Әкелі-балалы екеуміз қызыл «жигулидің» соңынан үн-түнсіз қарап, ұзақ тұрып қалдық.

- Қандай жақсы кісі еді!

Баламның жүзіне көз тастадым. Ризалық тұнған көздерде адамның адамға деген ішкі еміренген пейілі жарқ етуі керек те. Өзімнің де елжірегіш бір жүрек қылымның күмбірлеп кеткенін сезгендеймін. Туған жер қандай аяулы едің! Құдіретіңді ұлдарыңның көкірегіне құйып, азаматтың қасиетін әр мінезінен көрсетіп, әр әрекетінен танытып, осылай баулисың-ау. Жаңағы жігіттің адамгершілігін ұлым ұмытар ма. Өнегесін өзі де сабақтамас па.

- Қап! Атын да сұрамаппыз-ау.

Өкінгеннен не өнсін. Машинаны «суытып», баптап алған соң тағы қозғалдық.

Ендігі беталысымыз - Жаңаарқа ауданындағы Сәкен Сейфуллин атындағы совхоз.

Көшенің шетінде қарсы кездескен карттың қасы-

на тоқтап, амандасып, Нариман Ыбрахимовтың үйін сұрадық.

- Ә-ә. Нариман үйінде... Әлгінде ғана келген. Жолдарың болады екен. Әйтпесе, Нариманды табу қиын. Отырмайды ғой ол, отырмайды. Қашап көрсең, жұмыс деп жүргені.

Қария жөн сілтеді. Сілтеген бағытпен еңселі үйдің қасына келдік. Көзімізге қызыл «жигули» бірден шалынды.

- Әке, дәл жаңағы машина. Номерін байқап қалғам,- деп Алмас мәз.

Сол екі арада бейтаныс «жарылқаушымыз» да шыға келді. Көптен күткен туысын тосып алғандай жайраңдап тұр.

- Ә-ә, сіздер екенсіздер ғой! Үйте кіріңіздер.

Іздеген Нариман Ыбрахимовымыз осы жігіт екен. Шөл басып, сәл дамылдаған соң сапарымыздың жөн-жосығымен таныстырдым. Нариман Алмасқа күлімдей қарады.

- Алмасжан, туған жерді аралап, еліңнің ой-қырын көзіңмен көрмек болған ниетің жақсы екен. Қелешек ұрпақтың әкелер мен аталар дәстүрін іздеуі ғанибет қой. Ұрпақ пен ұрпақтың жалғасы, байланысы бірін-бірі түсінуден, ұғынудан туындайтыны ақиқат. Осы өңірдің ыстығына күйіп, суығына тоңып, даласын дәнге, өрісін малға толтырып жатқан да еңбек адамдары. Олар - анау малшы, анау диқан, анау механизаторлар. Бәрінің тілегі - ел ырысын еселеу, Отан байлығын арттыру, бейбіт өмірді көркейту.

...Өзім туралы не айтайын.,. Көптің бірімін. Жұмысшы семьясында туыппын. Содан ба еңбекке ерте араластым. Сегіз класты бітірісімен «Алғабас» колхозында жұмыс істедім. Бірақ бір мамандыңтың тұтқасын ұстаудың қажеттігін көп ойлаушы едім. Негізгі кәсібің болмағаны қиын. Ақыры Саран қаласындағы ауыл шаруашылығын механикаландыру училищесіне түсіп, бітіріп шықтым, Содан соң Жаңаарқа машина-трактор станциясы мені «Алғабас» колхозына механизатор етіп жіберді.

Еңбек өтеуі - қажыр мен жігерде. Ынтаң мен пейіліңде. Не нәрсеге де құштарлың пен құлшыныс қажет. Механизатор бола жүре оқуымды жалғастырып, он жылдық білім алдым.

Нариман кідірді. Өзі туралы көп айтуды жарат-пай ма, сұрақ қойып, қозғау салмасаңыз кібіртіктей береді.

- Аға, тәлімгер-механизатор көрінесіз. Жастарды баулу қиын ба? Олардың арасында да кейбір керенау тартатын жалқаулары кездеседі ғой,— деп Алмас әңгімені ұштай түсті.

- Әрине, ондайлар да бірен-саран кездесіп қалады. Дегенмен, біздің механизаторлар өз міндеттемелерін асыра орындаумен келеді. Еңбекке баулу деп мен өз өнегеңмен, өз үлгіңмен, өз тәжірибеңмен жігерлендіруді айтар едім. Жастар әсіресе алдыңғы ағалар әрекетін арқа тұтқыш. Солардың өмір тәжірибесіндегі жетістіктерін пайдаланып, өздері де еңбектегі көрсеткіштерін үнемі өсіріп отыруға тырысады. Кейде озып түсіп жататын кездері де бар. Өйтпесе болар ма, Алмасжан. «Ат тұяғын тай басар» дейміз. Ендігі сүйенеріміз де, сүйінеріміз де сенің құрбыларыңның арасынан шығары рас. Ауыл тұтқасы - жастар. Болашақ солардікі. Сондықтан жастарға деген сеніміміз зор.

- Өзіңіз, Нариман аға, Жезқазған облыстық партия конференциясына үш мәрте делегат болып қатысыпсыз. 1973 жылдан 1978 жылға дейін облыстық партия комитетіне мүше болыпсыз. Қоғамдық жұмыстарға уақытты қалай табасыз?

- Өзің мен туралы бәрін біліп алыпсың-ау, Алмасжан. Иә, облыстық конференцияларға да, аудандық конференцияларға да үзбей қатысып тұрам. Аудан, облыс көлеміндегі істер мен мәселелерді бірігіп, кеңесіп шешуде азды-көпті септігім тиер болса, оған марқаюыма хақым бар ғой. Уақыт таппайтындар - уақытын босқа сарп ететіндер ғана. Қоғамдық жұмыстар - коммунисті шыңдау мектебі. Өзіңнің еліңе, халқыңа керек екеніңді жаныңмен түсінін, сол ел мүддесі үшін еңбек ететініңді ұғынсаң- тау қопарардай құлшынатының анық. Өйткені рухани байлық, рухани қазына - адамдармен, бүкіл бейбітшілік сүйгіш азаматтармен бірлігінде, тұтастығында. Сонда ғана үнемі ілгері адымдап, болашақ күндердің жарқын нұр шуағы үшін аянбай қызмет етесің.

Нариман Алмастың иығына қолын салды.

- Көп сөйлеп кеттік білем. Алмасжан, жүр.

Машинаңды екеуміз бір қарап, тексеріп өтейік. Май ағуына қарағанда, манжеті жыртылған болар.

- Онда не істейміз?

- Е-е, механизатор емеспін бе мен. Манжетін ауыстырамыз. Саған да тәлімгерлік жасаймын...

Ленин орденді атақты механизатор жастардың тәлімгер-ұстазы, Қазақ ССР Жоғарғы Советінің депутаты Нариман Ыбрахимов екеумізбен тағы да қол ұстасып қоштасты.

Еңбекте шыныққан алақанды әкелі-балалы біздер сүйсіне қыстық.

* * *

Күн талма түс. Машинамыздың іші ысып кетті.

- Әке, алдымызда көпір көрінеді. Өзен бар шығар. Сәл аялдап, суға бір сүңгіп шықсақ қайтеді?- деп Алмас тер жуған бетін алақан сыртымен сүртіп тастады.

Үндегем жоқ. Көпірді өзім де көріп келе жатырмын. Бірақ сол көпір астынан су табарымызға күмәндімін. Талай көпірдің үстінен өтіп, талай өзеннің ескі арнасын қиып кетсек те, жылтыраған нәр кездеспеп еді. Тағы да кездеспейтініне сенімдімін.

Жайлап, жол шетіне бұрыла тоқтадық.

Алмас машинадан шыққан бойда жүгіре жөнелген, көпірге жетер-жетпесте кілт бұрылды. Ұнжырғасы түсіп, ренжіп оралды.

- Әке, бұл өзендерге не болған?!

Балама не деп жауап берерімді білмеймін.

Иә, өзендер неге тартылып кеткен? Сай сайын ағатын бұлақ қайда? Ши түбін түртіп қалсаң сырғанай жөнелетін көз қайда?

«Суды жер тартып кетеді» дегенді ертеректе үлкендерден естуші ем. Шынымен жер тартып кеткені ме?

Отыз жылдай бұрын осы өзендер мол сулы болатын деп көз көргендер айтады. Өзім де талайын көргем. Талай өзенге шомылғам. Ал бүгінде торғай ішерлік суы болмай, табанының құмы тақырланып кеуіп, кеберсіп жатқаны.

Ғалымдар осынау жаппай құрғап бара жатқан өзен-көлдердің мүсәпір халіне қандай себеп айтар

екен? Ғалымдар сол мүсәпір өзендердің мүшкіл халіне көмектесудің, суын көбейтіп, нуын көгертудің қандай жолдары бар екенін қашан көрсетер екен?

Жезқазған облысында ескі арна көп-ақ. Кейбір ғалымдардың есептеуіне қарағанда бұл облыста үш мыңнан астам өзен мен өзен сағалары бар екен. Ал үлкенді-кішілі көлдерінің саны да 2-3 мыңға жетіп жығылатын көрінеді. Оны біз құрғақ арнадан, сорланған көл табандарынан* көріп те келеміз. Бірақ су жоқ.

Қайран су!..

«Су!... Су...» деп тұрған даланың тақыры тілім-тілім. Сорының тұзы бетіне теуіп, бетпақтанып жатыр. Бір кездегі ат бауырын сипайтын шалғыны түйе жасыратын көк шиі, қой жасыратын қарағаны таусылып-ақ біткен.

Бұл өңірде тұщы сулы айдын аз. Жер асты сулары минерал тұзға бай. Әлгі тарау-тарау өзен сағалары көктемде ғана қар суымен бір толып қалады да, бей-берекет тасып, қос жағасын еміре жұлқылап-жұлқылап барып, айналасы бір-ақ айдың ішінде жуасып, жіңішкеріп сала береді. Осы өзендердің 70-80 процентке дейінгі қоры қар суымен жиналады екен де, жазғы ыстық басталысымен буға айналып, жерге сіңіп, жым-жылас жоғалады екен. Тіпті облыстағы ең үлкен өзен Сарысу да әр жерде бір мөлдірейтін дөңгеленген қарасуларға айналып, үзіліп-үзіліп қалады. Бір-біріне жапақ-жапақ көз сүзген егіз баладай әлгі қарасулар анда-санда жауатын жаңбырда жылап көріссе, Мойынты, Тоқырауын, Жәмші өзендерінің халі тіпті мүшкіл. Торғай жалдап өтердей тарылып, тартылып таспалана жіңішкереді.

Су!.. Ол малға да керек, жанға да қажет. Әсіресе өркендеп бара жатқан өндіріс орындарына қажет. Су болса, әлі күнге дейін пайдаланылмай жатқан Арқаның жайылымы мен шабындығы кәдеге асар еді. Ақтылы қой, алалы жылқы мыңғырып өсіп, байлықты еселер еді. Партиямыздың Азық-түлік программасып жүзеге асыруда мол мүмкіңшілік туғызар еді.

Су!.. Ол - өмір нәрі, тірлік сөлі.

Су қорын көбейту үшін облыс көлемінде қаншама әрекеттер жасалмады. Қаншама тоғандар байла-

нып, бөгендер салынбады. Қаншама су қоймалары жасалмады. Артезиан құдықтары қазылып, шыңыраулар шегенделмеді. Бәрібір су проблемасы толық шешіле қоймады.

Су!.. Осы суылдаған үн жел шуылынан естілгендей. Сиреп бара жатқан ши шуылынан естілетіндей. Ін аузында қылтиган саршұнақ пен суырдың ысқырығынан жететіндей. Сары адырдың қайқаңынан сары бауырын, жез сауырын жалтыратып, жылт-жылт көрініп, жарқ-жұрқ секірген киіктердің сарсыла жүйткіген аласапыран тірлігінен сезілетіндей.

Су!.. Таңдайымыз кеуіп, тіліміз аузымызға сыймай, жортқан жолаушының аянышты халін кешіп келе жатқанымызда алдымыздан көл айдыны көз тұндырды. «Су! Су!»-деп ұлым екеуміз қосыла айқайлап жібергенімізді де байқамаппыз.

Бәсе! Су болмаушы ма еді! Су жарықтық қандай әсерлі еді! Машинадан түсе қалып, салқын суға бас қойдық. Бетімізді жуып-шайындық.

- Жезқазған жеріне су келе жатыр,- деп сәлден соң ұлыма әңгіме бастадым,- Кәрі Ертістің қасиетті суы енді Ертіс - Қарағанды каналынан бері қарай жаңа арна таппақ. Ендігі канал аты - Қарағанды - Жезқазған. Бұл су жолының ұзындығы 870 километрден де астам болмақ. Канал салынып біткен кезде секундына 100 текшеметр су береді екен. Ал ол үшін 50 миллион текшеметр топырақты тысқа шығарып, 171 миллион текшеметр бетон мен темірбетон қалап, 175 мың тонна құбыр салу қажет.

Қазір Ақтасты су қоймасы салынып жатыр. Бұл қоймада 77 миллион текшеметр су қоры жиналмақ. Ақтасты су қоймасы айдынының аумағы 16 шаршы километр жерді алып, аққу-қазы төсінде қалқитын күн таяу.

Арқадағы алып құрылыстың жағдайы осындай. Бұл да бүгінгі құдіретті социалистік дәуірдің жемісі ғой, балам.

Алыпты алып туғызатынына көзіміз жеткені сондай, мына кең алқапта орнайтын ондаған көкөніс пен сүт өндіретін жаңа совхоздарының келешегін қызыға ойлап, әрі қарай аттанып кеттік.

- Әрине, Қарағанды - Жезқазған каналы облыстағы суармалы жердің көлемін екі еседей өсіргенімен, шексіз, шетсіз ұлы даланы жарылқай ал-

майды. Облыстық су құрылысы тресі басқа ресурстарды да кеңінен қарастырып жатқаны белгілі. Соңғы жылдарға шейін облыс көлемінде тұщы су аз деген жорамал көп айтылып келген еді. Бірақ гидрогеологтардың жанқиярлық еңбегі арқасында бұл пікірдің жаңсақтығы анықталып, әлденеше артезиан құдығы қазылып, жер асты тұщы суының мол бассейндері табылды. Осы суларды дұрыс пайдалана білсек - ондаған миллиард текшеметр су қоры балансқа кіреді екен.

Сарысу, Мойынты, Жәмші, Тоқырауын, Талды сияқты өзендердің сағасындағы тұнба суларды болашақта кәдеге асыруға мүмкіндік мол. Сондай-ақ зерттеулердің нәтижесінде Бетпақдаладағы жайылымдық жерлер мен Торғай ойпатының оңтүстік-шығысы жер асты суына бай екен. Қазақ ССР Ғылым академиясының мәліметтері бойынша облыстағы жен асты суының жалпы қоры -100 миллиард текшеметр де, артезиан суының қоры -130 миллиард текшеметр.

Байқап отырсың ба, осы суды ел мүддесіне дұрыстап жарата білсек, шөлге гүл өсіп, шөлейтке бақ орнап, құм нуға айналып сала бермей ме?!

* * *

- Әке, қайда бұрылдық?
- Қазір дала профессорымен кездесеміз.
- Профессор деймісіз?
- Иә, балам. Бүкіл ғұмырын ел ырысын көбейтуге жұмсаған, даланың ой-шұқырын бес саусағындай біліп, табиғатпен тіл табысқан адам бар алдымызда. Ол - шопан Сатан Ысқақов. Профессорымыз - сол кісі.

Тарам-тарам күре тамырдай жамыраған дала жолының бірінен біріне ауысып төтелей тартып келе жатқан машинамыз бір кез шоқырақтап жолсызбен тіке салды. Сәлден кейін сағыммен мұнарлана көтеріліп, ақ шаңқан киіз үйдің күмбезі дірілдеп көзге шалынды.

Сусап кеп салқын қымызға мейір қандырған соң, тысқа шықтық. Отарын науаға жауып тастап, қойларды балаларына табыстаған Сатан аға бізбен шүйіркелесе амандасты.

Екеуміз әңгімелесіп отырмыз. Қол басындай бозторғай көкке шаншылып алып, әлдебір таусылмас әнін ұзақ сайрады. Содан кейін лақтырған кесектей кілт құлдилап, шекшек шырылдаған құмның бозына жасырынды.

Сатан жазық даланың аспан мен жердің бірөңкей сарғылт бояуымен ұштасқан көкжиегіне қадалып, сөйлеп отыр.

- Мен өткенді орағытып тірілтіп, келешекті төндіріп әкеп сәуегейлік білдіруден аулақпын. «Жұлдыз» беттерінде ақын аға Әбділда «Есімдегілер» деген естелігін берді ғой. Менің де айтарым: есімде қалғандар. Шопандық еңбегімде азды-көпті тәжірибем мен көргендерім. Біреуге: «Әй, шіркін, сен де сондай екенсің-ау!»-деп тікірейген жерім жоқ. Біреудің маған: «Сені де көрерміз!» деп көңілі қалып налығанын естімей келем. Ақыл-кеңесім болса аянбадым. Өзімде жетпегенді елден алдым. «Ел іші - алтын бесік» дейді. Сол рас. Үйретеді, өсіреді. Түзетеді, адам, азамат қатарына қосады. Еңбегің сіңсе, еркелетпес ел де, қадірлемес халық та болмайды. Құрметін танып, қадірін ақтай білсең, абыройың да аспандай береді екен. Алмас балам, мына әкеңе айтып отырған әңгімеме сен де құлақ сал. Артық етпейді, қарағым...

I928 жылы туыппын. Аласапыран кез ғой. Кәмпескенің ескі өмірдің шіріген тамырына балта шауып, жаңа тірліктің пәрменді ене бастаған дәуірі.

Әке-шешем енді-енді есе тиген шаққа жеткенде бірінің артынан бірі дүние салды. Мені нағашы апам Қалима тәрбиеледі. Сол кісінің қолында жүріп соғысқа дейін жетінші класты бітірдім.

Біздің жерді Түгіскен деп атайды. Туған жерден ыстық, туған жерден қадірлі де қасиетті еш нәрсе жоқ. Украин үшін - терек, орыс үшін - ақ қайың, қазақ үшін - дала, туған жер деген ұғыммен бір болар. Далада туып, далада өскен маған Түгіскеннен артық жер жоқ. Түгіскен мекенінен ыстық мекен жоқ.

Соғыс басталды. Халыққа ауыр салмақ түсті. Ауыртпалықты әркім әр түрлі көтерді. Біреу қиналды, біреу қажырланды.

Майдан Түгіскенге жеткен жоқ. Бірақ Түгіскеннен майданға кеткендер кеп еді. Туған ағам Алма-

тыда институт бітіріп, елге оралған болатын. Соғыстың алғашқы күндерінде-ақ майданға аттанды. Сталинград шайқасында хабарсыз кетті. Есімде елесі қалды. Мейірлі күлкісі қалды. Кетерде маңдайымнан сүйген ернінің жылы табы қалды.

Ерді ел өсіреді. Қиындық шыңдайды. Соғыс басталысымен мені ФЗУ-ға - фабрика-завод училищесіне шақырды. Сөйтіп Жезқазған қаласындағы он төртінші ФЗУ-ды бітіріп, шахтаға жұмысқа кірдім. Кәсібім - бұрғышы.

Қазір қарап отырсақ, ол кезде соғыспаған жан болмапты. Солдаттар майданда соғысса, елдегі бала-шаға, қатын-қалаш, жас өспірімдер тылда қажырлы еңбек етті. Ыстықты да, суықты да көрдік. Төздік. Халық бәріне төзді. Жеңісті де халық қажыры тездетті...

Москва түбіндегі жеңіс.

Сталинградтағы жеңіс...

Азат етілген адамдар...

Қалалар...

Осы хабарлар қуантатын бізді.

Мұндай хабарларға сол кезде елең ете құлақ түрмейтін ешкім болмаса керек. Ел тілегі жеңіс үстінде шырылдаған кезді ана сүтімен біздер де сіміріп өстік қой. Содан да болар, ес біліп, етек жаппаған шағымыздың сол бір желпініске толы үміт аулаған күндері дәл өз басымнан өткендей сезініп, іштей толғандым мен аға әңгімесін тыңдап отырып.

- 1943 жылы елге оралып, колхозда жұмыс істей бастадым. Бірақ еңбек майданында жұмыскер жетіспей, Қарағандыға шақырылып, шахтада навалоотбойщик болып істеп жүріп, жеңіс күнін қарсы алдым.

Солдаттар қайта бастады.

Қайтпағандар қаншама...

Мен де елге оралдым.

«Коммунар» колхозында әр түрлі жұмысты атқарып жүрдім.

Соғыс біткенмен, зардабы бірден арылып кете қоймады. Ауылда астық тапшы, тұқым аз. Колхоз басшылары біраз адамды Нұра ауданынан тұқым тасуға жөнелтті.

Қыс қатты. Үскірік бет-аузыңды жалап, түкірі-

гіңді жерге түскенше мұзға айналдырады. Ол кезде шаруашылық қайбір жетісіп тұр еді. Ер-азамат майданда болып, жүдеу халге ұшыраған колхоздың ат-шанасы да жоқ. Тұқымды түйемен тасимыз. Жануар босаса бүгіндері босады ғой. Қазір машина да, трактор да жеткілікті. Ал ол кездің бар көлігі - түйе.

Түйеге астықты теңдеп, кері қайттық. Ұбап-шұбап келеміз. Шапан жыртық, етіктің өкшесі тесік. Ұйтқыған қар қойын-қонышымызға кіріп соқталанып жатады. Қысқы жол қандай ұзақ. Бір боран, бір үскірік...

Соның бәрі көрген түстей өте шығыпты-ау. Қар сынып, көз қарығып, өзек талып өзің араласпаған соң, осынау ардагер ағалардың бастан кешкен қиындығын қайта екшеп, сәл-сәл ауырлағандай боласың да, бүгінгі шадыман тірліктің дүрмегінде лезде ұмытып шыға келесің. Өздері де ұмытты ма екен?

Ойымды оқып білгендей Сатан ағай сөзін менің әлгі іштей ғана бүлк еткізген сауалыма жауап қайтара сабақтап әкетті.

- Жоқ! Біз ұмыта қойған жоқпыз. Ұзақ түндерде шойырылған белдер мен сыздаған балтыр ұмыттырмайды. Біздің солай еңбек еткенімізді кейінгі жеткіншек інілерім мен балаларым білсе екен деймін.

Біреулер ерлік деп айтар. Бірақ ел істегенді мен де істеппін. Ерекшеленбесем, ерінбесем, басқадан артықпын деп қалай мақтанайын. Адамның күні адаммен. Адамгершілікті де содан үйрендім. Азаматтықты да солардан алдым. Ажалдан да адамдар аман алып қалды...

Басымды көтеріп қасымдағы серігіме алғаш рет бажайлай қарадым. Ат жақты қоңырқай жүздің сәл қанын ішіне тартып, сұрлана беріп, қайта сабасына түскенін шалып қалдым. Көкжиекке үнсіз телмірген енжарлау жанардың кірпіктері бір-бір изеңдесіп алды да, кең маңдайдағы жалғыз сызықты тереңдетіп жіберді. Ол ойланып қалды. Әлдебір қым-қуыт шақты қайта тірілтіп, біраз үндемей отырды. Еңкейіп бір тал жусанды үзіп алып, әлденеге көзіне тосты,

- Ол бір еш уақытта есімнен кетпейтін оқиға.

Арқаның қысы қатты болады. Колхоз басшылары қарулы жас жігіт деп мені жылңы бағуға қосты.

Сол жылдары қасқыр кеп еді. Тіпті маза бермейтін. Бір күні ертемен ңостан шығып, жылқыны түгендеуге аттандым. Келсем, бір байталды қасқыр жеп кетіпті. Астымдағы ат жарамды. Табыннан тағы бір тың айғырды ұстап, жетегіме алып, қасқырдың ізіне түстім. Сар желдіртіп келем. Бір құм төбеден асып түсе беріп, қасқырдың қарасын көріп қалдым. Айқай сап тұра қудым, Үстімде шолақ жыртың қара тон. Басымда тері құлақшын. Қолғапсыз жалаңаш қолмен сойылды қыса ұстап, қос атқа кезек ауысып мініп, қуып келем. Әлде жастың, әлде жыртқышқа деген өшпенділік бойды буды ма, әйтеуір, шығандай беріппін. Қасқырдан қалмаппын.

Күн ұясына еңкейе қасқырды соғып алдым. Кек қайтты. Сонда барып аңғардым: терлеген соң шолақ тонды бір жерге, құлақшынды бір жерге шешіп тастап кетіппін ғой.

Аяз буып барады. Тер қатып, бойымды суық қысты. Ол аз болса, самайыма сауыстанып мұз қатып қалды. Ойпырм-ай, сондағы жанталасқаным-ай! Екі шекеме қыл бұрау салып сығымдап жатқандай.

Күн ұясына қонып барады. Күп-күрең. «Жылуың қайда, жылуың?!» Солай ойласам керек.

Адамның ең осал жері - белі. Оны суық алды дегенше, тұла-бойыңдағы бүкіл сүйек-сүйегің сырқырайды.

Қайдан келіп, қайда тұрғанымды да білмеймін. Мидай меңіреу дала. Кешкі ымыртпен кішірейіп, тоқымдай боп бүрісіп барады ол да.

Жан дәрмен бет-ауызды, құлақ-шекемді уқалаймын. Бірде сырқырап ауырса, бірде тызылдап ашиды.

Бет алды жүріп келем.

Не ойлағаным есімде жоқ.

Мүмкін өмір туралы ойлаған шығармын. Қыршын жас өмірді оңайлықпен қияр ма.

Мүмкін өлім туралы ойлаған шығармын. Ештеңе тындыра алмағаныма өкіндім бе екен.

Астымдағы ат оқыранды бір кезде. Қарайған көрінді. Жылқышы Мақажан екен. Мені адасып далада үсіп өлер деп іздеп шығыпты. Расында да, Мақа-

жан болмаса, менің сол түннен аман қалуым екіталай еді. Бар киімді бөліп киіп, далада түнедік.

Әне, ажалдан осылай аман қалдым.

Мақажан марқұмды әрдайым қимастықпен еске аламын, Сол жолы ол менен кем тоңып, менен кем қиналмап еді. Өзін-өзі өлімге тігіп, біреуді медиен даладан іздеп шығу нағыз адамгершілік қой.

Жақсылық ұмытылмайды.

Жаттанды тіркестей жалпылама ести берген соң мән бермейді екенсің. Өмір тәжірибесінен талай рет кездестіріп барып «мидың мың градустық домнасында» қорытып шығарып, сол ып-ыстық, сап-салмақты қалпында құлағыңа құя салғанда, еріксіз бас шұлғисың. Ендеше, жақсылық ұмытылмайды. Жақсылық жақсылыққа бастайды.

Ал жамандық ше?.. Оның да қарымта қайырар ұрымталын аңдып жүретін кезі болмаушы ма еді? Жамандықты қалай қабылдады екен?

Тағы да ой үстінен дөп түскендей Сатан аға бетіме жалт қарады. Көзі күлімдеп тұр екен.

- Жамандық... Жоқ, өз басым ешкімнен жамандық көрмедім. Барлап отырсам, өмір жолымда ізгі жандар көп кездесіпті. Солардың бірі - Ысқақ ақсақал. Мен ол кісіге 1948 жылдан бастап көмекші шопап болдым. Ешкім іштен туа шебер болмайды. Жүре үйренеді. Оның өзі баулығыш ұстазға да байланысты.

Ысқақ ақсақал қой бағудың сан алуан сырын үйретті. 1950-1956 жылдары Арқадан Шуға қой айдағанда үнемі сол кісіге көмекші болдым.

Қой бақтым. Күзеттім. Қырықтым, емдедім. Күйекке салдым. Төлдеттім.

Көмекшіліктен әрі аспадым.

Колхоз іріленген кезде тағы да әр түрлі жұмыспен айналыстым. Шөп шаптым. Қора жөндедім. Үй салдым.

Әр жерде бір істегенім баз біреуге ұнамады. «Еріншек, ұшқалақ» дегендер де болды.

Өзіме де ұнамады. Әр жұмысты істеп, әр мамандықты игергеніме баз біреулер риза болды... «Сатан - нағыз жігіт. Бесаспап. Қолынан бәрі келеді» дейтіндер те табылды.

Үйренгеніме өзім де ықыластымын.

Кейіннен колхозымыз совхоз болды. Шаруашылығымыз ірі, абыройлы. Жезқазған облысының Жаңаарқа ауданындағы «Жеңіс» совхозы шынында да тамаша жеңістердің ордасы.

Бірнеше фактілерге жүгінейік.

Совхоз 1966 жылы сегізінші бесжылдықтың бірінші жылын табысты аяқтағаны үшін Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің, Қазақ ССР Министрлер Советінің, Қазақ республикалық кәсіподақтар Советінің, Қазақстан ЛКСМ Орталық Комитетінің Ескерткіш туы мен ақшалай сыйлығын алды.

Совхоз 1967 жылы да, 1968 жылы да СССР Ауылшаруашылығы министрлігінің ауыспалы Қызыл туын жеңіп алды.

Совхозымыз 1969 жылы Бүкілодақтық жарыста жеңімпаз атанды. 1970 жылы Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің, Қазақ ССР Министрлер Советінің Қазақ республикалық кәсіподақтар Советінің, Қазақстан ЛКСМ Орталық Комитетінің Ескерткіш туын иелік етіп, Еңбек Қызыл Ту орденімен наградталды.

Совхоз құрылған кезде біразға дейін көмекші шопан боп жүрдім. Әлі де үйреніп, тәжірибе жинайын дегендік еді оным. Бір күні сол кездегі совхоз директоры Ыдырыс Жұмабеков өз алдыма жеке отар алуым керектігін айтты. Бұл пікірді бөлімше бастығы Төлбай Ашықбаев та құптады.

Олай ойлап, бұлай ойлап - келістім. 750 ұрғашы тоқтыға жеке өзім ие болдым. Бұл 1966 жылдың күзі болатын. Жарғақ құлағым жастыққа тиген жоқ, Қайтер екем, қыстан аман алып шыға алам ба деген күдік те бар. Әйтеуір, бел шешіп, жайланып ұйқтаған күнім аз.

Көктемде тұсақ қоздатқанда, жүзінен 115-тен қозы алдым. Тұсақ қоздаған қазақы қойдан мұншама төл алу рекорд болады екен. Маған рекорды керек емес, малымның шығынсыз аман болуы керек. Әркім мақтай бастады. Дәріптей бастады. Әлі де тоса тұрайық, келесі жылы қандай болар екен деушілер табылады. Мен де соны күтемін. Сонымен 1968 жылы жүзіне 119-дан қозы алдым.

Сенім күшейіп, алғыс молайды...

Басымды изей берем. Адам ғұмыр бойы өз көңілінен кен іздеген геолог сияқты. «Сен де бір кірпіш

дүниеге, кетігін тап та бар қалан» деген -ақын ойы өмірдегі өз орныңды алданбай, тура тап деп мегзеген ғой. Әркімнің талабы мен таланты дөп келсе, қандай абзал. Сондайда өз орнын тапқанға не жетсін! Талай қайнар көзі ашылмай, талай бастау күн нұрына шағылыспай кеткенде, сонау сәтіне сай келер сағатын қапы жібергенінен емес пе екен?

- Жауапкершілік артты.

Мүддеден шығу. Міндет, Парыз. Үміт. Бәрі-бәрі қат-қабат. Іштей ширығып, іштей түлегендей болам.

Бұрын күдіктене қарайтындар енді күлімдей қарайтын болды. Ақыл-кеңес беретін тәжірибелі үлкендер де көбейді.

Қай жұмыс, қай мамандықтың болса да басты тірегі - еңбек. Жалқаулық жағаңа жармасса, енжарлық етегіңнен алады. Оларды жұлып тастап қағып кететін құдірет - еңбек, тек қана еңбек. «Еңбегі бардың өнбегі бар» дейді халық. Соны анық ұғындым. Ұғындым да тыншымадым.

1968-1969 жылдың қысы бүкіл республика үшін ауыр жыл болды. Несін жасырайық, отарын жұтатып, ақ таяғын ұстап қалған шопандар да болды. Ал дәл осы қатаң қысты артқа тастап, 1969 жылдың көктемінде мен отарымды шығынсыз аман алып шығып, саулықтың әр жүзінен 122-ден төл алдым. Сегізінші бесжылдықтың қорыҒындылаушы жылы, 1970 жылы жүзіне 140-тан айналдырып, осы көрсеткіштерім үшін Ленин орденімең наградталдым...

Награда. Құрмет.

Еңбегің еленсе - құрмет те сол, награда да сол. Басқадан артық тұрайын, оқшау, ерекше көрінейін деген тілекпен ешкім мұратқа жетпейді. Жетпек емес, әркімнің өз жұмысы, өз тірлігі оңдалып, қисыны келіп, бабы табылса, қанат бітіреді. Бағын жандырады. Ол үшін соған құлай берілуі керек. Ол үшін оған атақ, даңққа бола емес, жүрегіңнің қалауымен еңбек етуің керек.

Награда. Құрмет. Құрмет қадірін еңбек адамы жақсы түсінеді. Өйткені ол өз еңбегінің ыстығына күйіп, суығына тоңып қолынан келгенше қоғамдық қазынаның молая беруіне барынша ат салысады.

Награда - еңбегіңнің жемісі, болашаң жұмысыңа міндет те жүктеуші. Осы талаптан төмендемесе, үдеден ұдайы шыға берерiне көңіл тоқ.

Шешек шырылдайды. Боз жусаннан атылып аспандап кеткен бозторғай дірілдеген үнмен тынымсыз сайрайды.

- Тоғызыншы бесжылдықты мерзімнен бұрын орындауға Бүкілодақтық социалистік жарысқа қатысып, міндеттеме қабылдадым. Соған орай бесжылдық жоспарды мерзімінен бұрын 3 жыл 8 ай ішінде орындап шығып, республика озат шопандарының алдыңғы легінен көріндім.

Мен 1970 жылы қайтадан бір отар тоқтыға ие болғанмын.

1971 жылы отардағы қойдың әр жүзінен 115-тен қозы, 1972 жылы -120-дан, 1973 жылы - 140-тан, Ұлы Жеңістің 30 жылдық мерекесі құрметіне 150-ден қозы алдым.

Жалаң цифрларды айтып кеттім білем. Бірақ табыс нақты санмен өлшенбей ме? Ендеше тоғызыншы бесжылдықта келтірген пайдамды да айтайын. Отарымнан 3 мың 853 қозы аман өсіп, мемлекетке 53 мың 222 килограмм қой еті, 9 мың 680 килограмм жүн тапсырылды.

Жеткен үстіне жете берейін, табысты еселей берейін деген жігер болады екен. Ол - қожырауға да, масайрауға да ерік бермейтін серігің. Соны ойлағанда бүгінің ертеңнің басы боп, бүгінгі биігің келешек асудың етегі боп елестейді де, еріксіз ілгері сүйрейді. Ертіп кете береді.

«Сатан-ау, осынша нәтижеге қалай жеттің? Сенің осы қандай сиқырың бар?» деп сұраушылар кездеседі.

Менің оларға айтар жауабым біреу-ақ. Ол - еңбек! Еңбегім жансын десең, ерінбе. Ерте тұр, кеш жат. Еңбекті қадірлесең, елің сені қадірлейді.

Менің қыстауымды Аралқұм деп атайды. Жайлауым - Тереңкөл. Осы екі атау мен үшін күндіз ойымнан, түнде түсімнен шықпайды десем, бір өтірік емес. Аралқұм да, Тереңкөл де құмды жер. Жазық жер Құмда алабота, боз, шағыр, изен, жусан мол. Мұның бәрі - қой малы сүйсініп жейтін шөптер. Қандай қуаңшылық жыл болмасын, құмның

шөбі үзілмейді. Тырбиып жусан өсіп, алабота, шағыр шығады. Ал енді осы шағыр август айында қойды жақсы семіртеді. Қой өсіру оңай емес. Ыстығына күйіп, суығына тоңып, қиынына көнбесең, өсімі аз, шығыны көп.

Басымнан кешкен бір жайды айтайын.

Мешін жылы қыс қатты болып, көктем шыға жауын құйды да тұрды. Бір толастаған емес. Ол кезде Тереңкөлден үш шақырымдай жерде - Тоғжан моласы басындамын. Жұмысшы қолы жетпей көмекшімді алып кеткен.

Күндіз-түні жалғыз өзім. Көмекшімнің жоқтығы жаныма қатты батты. Майдың 20- сынан июньнің 5-не дейін күні-түні жауған жаңбырдың астында отармен бірге болдым. Жерге қақ тұрды. Әйтеуір, бір абыройы оты мол. Түнде қойдың қасында болып, күндіз екі мезгіл үйге кеп, ыстық шай ішіп жүрдім.

Ол да ұмытылды...

Есіме металлург боп істеген кезім оралды. От-жалынның арасында тұла-бойды шып-шып жуған қара терді кеудеңді қайта-қайта желдеткіштің алдына тосып, үгіп алып, тұзды суды шелек-шелек сіміргенде, жаның дәл мұрныңның ұшына келгендей көрінуші еді. Байқап отырсам, оным шалалық екен. Өйткені қалжыраған түрімді көріп қап, сменалық достар әредік көмекке келіп, тыныс алдыратын. Ал қасыңа көлеңкеңнен басқа көмекшің болмай, тыныс алдыратын сменалық достарың да жоқ кең далада жалғыз өзің сыр білдірмей, қажырлылық белбеуін қатайта буып ап, төзімділік көрсету, меніңше, нағыз ерлік. Басқа балама іздегім келмейді.

- Жоқ! Ұмытылған жоқ. Үйретті. Шыңдады. Төзімді етті. Бағуын білсе, күйін тапса, қой семіргіш. Аяқты мал өрістеп жайылғанды ұнатады. Ыстық күнде суық су қоң байлайды. Өзім қолдан қазып алған құдықтарымның суы мол.

Тастай суға мейірімі қанған мал жақсы оттайды. Күніне үш мезгіл суарам. Бұл - машықты дағдым. Қол тимейді, бап келмейді деп тартынып қалған кү-

нім жоқ. Ертемен, азанда, түсте сағат 2-де, кешке 10-11-де науаға жауып әбден қандырам.

Қойда ауру көп болады. Әсіресе жиі кездесетіні - өкпе ауруы. Құрғақшылық жылы шаң көп болады да қойдың өкпесі кетеді.

Өкпе ауруын болдырмау үшін мен қозыларды жеке бағам. Осында көп шопандар қойдан төлді бөлуге ерініп бірге бағады. Төлді қой алысқа ұзай алмайды. Еріксіз шаң қабады. Шаң жұтқан қой боз өкпе болады.

Мен төлді азаннан бөлем. Әйтпесе қой оттан қалып қояды. Таң қылаң бере үй-ішімен оянамыз. Тездетіп қозыларды айырамыз. Содан да қойларым да, қозыларым да семіз болады.

Аз нәрсеге ерініп, көп нәрседен құр қалуға болмайды. Жаңа айттым, ғой, азаннан тұрып төл бөлудің машақатын. Ал енді осы қой, қозы күйлі болса, қыстан шығынсыз аман шығады. Еңбек өтеуі - сол.

Кейбіреулер қыстауының маңайындағы жердің шөбін сақтауға аса мән бермейді. Жердің шөбін соны саңтау - үйіп қойған маяңнан артық. Қазақ «Ер қолынан құс тоймас» дейді. Аяқты малды қамап қойып, шөп шашумен семірту қиын. Өз басым үйдің қасындағы соны жерді алтындай сақтаймын. Қар түсіп бекігенше, қойды тебінге салам. Бұның екі жақты пайдасы бар. Біріншіден, қой жақсы тойынады. Екіншіден, аяқты мал жайылып оттаса, семіреді.

Бұл әдеттен жаңылып көрген емеспін. Тіпті боранды, жауын-шашынды күндері де толас-толас қорадан шығарып, желге қарсы айдап жайып, тойындырамын.

Бір-ақ рет түске дейін шығара алмадым.

«Келісіп пішкен тон келте болмас» Ақылдасып-кеңесіп отыратын достарым бар. Мәселен, Әбділда Хасенов шопан. Кезінде менде көмекшілік міндет атқарған Оразбаев Бектұрсын, Мұқанов Алдаш, Қабаров Балакелер де бүгінде белгілі мамандар. Мұқанов Алдаш Қазақ ССР Жоғарғы Советінің грамотасын алып, елеулі еңбек етіп жүр.

Өтірік, өсекке қыбым жоқ. Өтірікке бармаймын, өсекке иланбаймын. Ағынан жарылғанға ақ көңіліммен ашылам. Қолымнан келгенше көңілінен табылам. Көмек сұрағанға жәрдемім, кеңесім дайын. Осы

біздің совхозда екі комсомол-жастар бригадасы құрылды. Оларға да ақылымды айтып, тәжірибемді үйретіп жүрем. Кейде үйренем де. Әр күннің өз сабағы, өз салмағы, өз сыбағасы бар. Тоқып, біліп алып, көтеріп кету керек. Әйтпесе тоқырап қалу оп-оңай.

Өмір - үйрену, іздену мектебі. Қанша жасасаң, сонша үйрен дейді. Дүниеде ең жарамсыз қылық - енжарлық. «Өз ақылым ақыл-ақ, кісі ақылы - шоқырақ» дейтіндер құлшынып қырға шыға алмай, тебініп төбеге көтеріле алмай жол шеті, жар жиегінде күңіреніп, бықсып кала беретінін біле алмайды-ау.

Шекшек шырылдайды. Бозторғай сайрайды. Дала еңбек күйін шертеді.

- Адамға қанат бітіретін - қамқорлық. Партиямыз бен үкіметіміздің маған көрсеткен сый-құрметі де көп.

Халық шаруашылығы жетістіктері көрмесінің төрт медалін алдым. Осы көрме маған «Москвич» машинасын сыйға тартты.

Тағы да бір қуанышты жағдай болды. Малдан келсем, жұбайым Несіпбала гүл-гүл жайнайды. Қолыма бір газетті ұстата берді. Тоғызыншы бесжылдықтағы жоспарымды мерзімінен бұрын орындауыма байланысты Қазақстан Коммунистік партиясының Орталық Комитеті мен Қазақ ССР Министрлер Советінің хаты екен.

Еңбегің жанғаны осы емес пе?

«...Өзіңіздің семьяңыз бен еңбектес жолдастарыңыздың сау-саламат, зор бақытты болып, 1975 жыл мен алдағы оныншы бесжылдықта жаңа жетістіктерге жете берулеріңізге тілектестік білдіреміз!»- делінген.

... Тілектестік білдіреміз.

Еңбегіңнің нәтижесіне мол сеніммен қарап, бүкіл елің, партия мен үкіметің тілектестік білдірсе, одан артық бақыт бар ма?!

Семьяңызға бақыт тілейміз...

Рақмет! Зор бақыт!

Іштей қосылам. Іштей қайталаймын. Алғыс деп

соққан жүректің толқыны әр кеудеде аунаса керек. Ол - ғаламат. Әр тамшысына күн сәулесі ойнаған кемпірқосақтың жеті түрлі бояуынан басқа, қуаныш, сүйініш, мейірім, ықылас, сенім тәрізді марқайған мезгілдің нәзік сезімдерін сіңірген алғыс толқыны шынында да ғаламат.

Қойлардың алды көтеріліп, өріске бет алған екен. Сатан тұрып барып балаларының бірін атқа қондырды. Қайта-қайта қай жаққа жаярын қадағалап айтып, пысықтап жатыр. Шалғайына жармасқан кішкенесін құшақтап маңдайынан сүйді де үйіне жіберіп, қасыма оралды.

Әке жанарында мейірім мол. Тақырлатып шашын алдырған төбесін жайлап сипап қойып және сөйлеп кетті.

- Мен семьяда да аса бақытты жанмын. Жұбайым Несіпбала екеуміз он төрт бала өсіріп, тәрбиелен отырмыз. Несіпбала «Ардақты ана» орденін алды.

Тұңғыш балам Жезқазғанда институтта оқыған. Алты бала мектеп қабырғасында жүр. Қалғандары жас.

Балалы үй - базар. Осылар көмекшілерім де, көз қуанышым да, қолғанатым да.

Біздің «Жеңіс» совхозында жүз мың қой бар. Жеріміз Бетпақдаламен пұшпақтасып жатыр. Әттең, су тапшы. Осы жерді суландыратын болса, нағыз қой өсіретін-ақ жер. Суы мол болса, шөп те жетер еді, жер де жетер еді. Сондықтан да суландыру мәселесі - бірден-бір басты мәселе.

Совхозымыздың басшы мамандары - іскер жігіттер. Совхоз директоры да, партком секретары да тындырымды, білімдар басшылар. Олар совхоз еңбекшілерінің мәдени демалысы мен тұрмыс жағдайына айрықша көңіл бөледі.

Совхозымызда клуб үйі, кітапхана, жаңа жобамен салынған он жылдық мектеп, мен еңбек ететін бөлімшеде сегіз жылдық мектеп бар. Орталық мекен көгалдандырылып, су құбыры тартылған. Грейдерлі жол салынды.

Өз басымның жетістіктері де, мерейлері де көп.

СССР Жоғарғы Советі Президиумының Указы

бойынша 1975 жылы 10 февральда маған Социалистік Еңбек Ері атағы берілді.

Еңбек Ері... Шексіз құрмет. Жаңа міндет.

Халық білді, елің білді. Ендеше еңбегіңді еселей түс. Міндеттемеңді асыра түс. Ерлік биіктен көріне бер, соған лайық бола біл деген сөз.

Артымды шолсам - ұзақ жол жүріппін. Ұзақ еңбек жолынан өтінішін. Бір тәуірі, жалтақтап, жалтарып қалған жерім жоқ екен. Қиынды жеңіп, қызық та көріппін. Еңбек ете жүріп, зейнетін де тауыппын. Қазақ ССР Жоғарғы Советінің депутаттығына лайық көрген халқым бұдан былай да үнемі зор талап қоя берер. Талап көбейсе, міндет артады, табыс өседі. Жігер ұшталады.

Екі көзін алысқа қадаған қарсы алдымдағы адамға қызыға қараймын. Еңбек десе жанып түсетін шын қайраткер осындай болса керек-ау. Сатан аға әңгімесін жалғады.

- Құрмет тегін берілмейді. Берілген құрметті әманда ақтап отыруға тырыспасаң және босаңсып кетесің. Соны мен мықтап түйсіндім. Намыс - жан қайрағы. Жанып отырмасаң намыс та мұқалмақ. Бәрінен де бұрын азаматтық парыз кеудеңде шырақ орнатуы қажет. Шырағын өшірсең-ақ, адасуың оңай. Намыс пен парызды қабат жегіп оныншы бесжылдықтағы міндеттемемді орындауға барымды салдым.

Нәтижем төмендеген жоқ. Бесжылдықтың әр жылында орта есеппен әр жүз саулықтан 134 қозы алын, жоспардағы 3175 қозы орнына 4528 қозыны аман сақтап өсірдім. Әр қойдан 4 килограмнан жүп қырқып, бесжылдық жоспардағы 10210 килограмм. орнына 14400 килограмм жүнді мемлекетке өткізіп, парыз үдесінен шыққаныма қуандым. Отарымнан жоспардағы 137,4 мың сомның орнына 191,5 мың сомның өнімі алынды. Осы еңбектерім үшін Қазақ ССР Мемлекеттік сыйлығының лауреаты атандым.

Он бірінші бесжылдықтың алғашқы жылында 916 қозы алдым. Бұл — жоспардағыдан 313 қозы артық. 1982 жылы жүз саулықтан 145 қозы шықты. Намыстың жанығаны осы емес пе?!

Түгіскен топырағын жалаң аяқ басқан бала едім. Ер жеттім. Марқайдым. Бүгіндері қай жақта болмайын туған жер - Түгіскенге сағынып оралам. Өйткені еңбекпен ер атын шығарған әркімнің өз елі, өз мекені, өз жері бар. Менің алтын бесігім - Түгіскен. Бұл арадан қазыналы Жәйремге таяқ тастам ғана. Бұл арадан Жезқазған мен Қарсақпай да алыс емес. Бұл арадан Байқоңырдан ғарышқа аттанған батырлардың ракеталарының жарығы көрініп тұрады. Иә, бұл арадан ұлан-байтақ Отанның бейбіт өмірлі барлық түкпір-түкпірі көрініп тұр.

Бәр-бәріңе сәлем.

Түгіскеннен сәлем де.

Ендеше Сатан ағаңның сәлемін жеткізгеніміз осы болсын. Жас достар, аға үлгісін жадыңа тұт.

Жүрейік деп тұрмыз. Естелік болсын деп атақты шопанның үй-ішімен бірге суретке түстік. Сатан ағайдың омырауында қос Ленин ордені мен Алтын Жұлдыз жарқырайды. Жүзінде жарқын күлкі табы бар. Дәл осы қалпында жұмыр жердің ізгі ниетті бар адамзатына Түгіскеннен сәлем жолдап, осы Түгіскен топырағында қайыра қауышуды аңсап тұрғандай көрінді.

Шегірткелер шырылдап, бозторғай әніне басты. Дарқан даланың еңбек күйін тоқтаусыз шертіп жатқандай сезілді.

Дала отының тағы бір алаулаған жалыны артта қалып барады.

* * *

Тал-шілігі әлі де сақталған, ойдым-ойдым шоқ орманы қойнау қуалаған ұзын аққан кең сайды өрлеп келеміз. «Шіркін, су мол болса, мына сала бұдан да гөрі құлпырып кетер еді-ау!» - деген құштарлықпен жан-жағымызға жалтақ-жалтақ көз тастаймыз. «Ертеде анау төстабанда әр тұста бір мөлдірейтін өзен сағасы тұщы суға мөлдектеп жатқанда, бұл араның шалғыны белден, тоғайы тұнып тұрды-ау. Нағыз жер жаннаты болған ғой» дейтін қиялды тамсана жұтып, аздан соң қабырғасының жобасы ғана қалған ескі қыстаудың қасына тоқтадық.

- Неге тоқтадық? Мынау әбден тозған қыстау ғой, әке!

- Бұл қыстау - Сәкен Сейфуллиннің дүниеге шыр етіп келіп, болашақ ғұмыр жолының сан қилы соқпағын бастатқызған кіндік кескен жері. Атақты ардагер ақын, көрнекті қайраткер, қажырлы большевик, кемеңгер жазушы Сәкеннің өмір қақпасын ашқан мекен-жайы осы.

Алмас енді елегзи қалып, қыстаудың тасын алақанымен сипалады. Бірақ көңілінде құлазу мол. Көңілімде құлазу бар.

Барымызды бағалай алмай жүрген қырсыздығымызға деген өкініш әлде осынау сұлу өлкенің сұрқын алардай тастан қашаған қабырғаның әбден жүдеуленген тұрпатына деген өкпе ме, балам екеуміз тіл қатпаймыз.

Елім деп еңіреген Ерін елі ұмытуға болар ма? Мына ұмтылмас жерді жаңғыртып, белгі қойып, жұрт жадында қайта тірілтер естелік «Сәкен Сейфуллин біздің ауданда туған». «Жоқ, біздің ауданның территориясында туған» деп әлі күнге дейін таласып жүрген Жаңаарқа мен Ақадыр аудандарының басшыларына жетер ме? Жетпесе, құлаққағысымыз осы болсын. Революция солдаты, Ақмола совдепін құрушылардың бірі, атаман Анненковтың азап вагонын бастан кешкен, Омбы түрмесінен қашып шығып, Бетпақ арқылы Түркістан асқан қазақтың аяулы ұлы, аса көрнекті ақыны, республика Халық Комиссарлар Советінің председателі болған Сәкен Сейфуллиннің қазіргі Ақадыр ауданының территориясында жатқан, дүниеге келген, кіндік қаны тамған қыстауын жөндеп, басына белгі қоятын мезгіл баяғыда жеткен еді ғой...

Сәкен - ақын еді, балам... Сәкен - азамат еді. Ол ақындықты елінің болашағына арнады. Күрес жолында ту ғып ұстады. Ақындықты совет дәуірін халыққа түсіндіру үшін таптырмас серік етті. Ақын азаматты қалай дәріптеуге де сыяды.

- Мұқатай Жәнібеков ше, әке? Ол да осы өлкенің азаматы ғой..

- Иә. Ақынды да, батырды да, жалынды революционерді де туғызған өлкең осы, балам. Мұқатай туралы еске жақсы түсірдің.

- Ол кісіні Угар деп те атайды ғой.

- Жауына қатал, дұшпанына қырғидай тигендіктен достары солай атап кеткен. «Угар» яғни улы

ғаздай, түтіндей қаһарлы болған ғой. Мұқатай Жәнібековтың жасынан көрмеген құқайы аз емес екен. Он жасында-ақ байдың жалшысы болса, арман қуған асқақ тілегі Омбыға жетелеп апарған. Темір жолда істеткен. Он сегіз жасында 1905 жылы Чита маңындағы Замятин шахтасында істеп жүріп жұмысшылар ереуіліне қатысқан. Шахтадан қуылған соң Лена кеніне жұмысқа орналасқан Мұқатай 1912 жылғы атақты жұмысшы қозғалысы- «Лена қырғынына» араласқаны үшін он екі жылға жер аударылған. 1917 жылы босанып шығысымен Жәнібеков Омбыдағы совдеп жұмысына белсене араласып, азаттық таңын туған жерге тезірек атқызуға күш-жігерін аямай жұмсаған. Қазақ жігіттерін Қызыл гвардияға кіруге қызу үгіттеген жас коммунист Омбы маңында ақ бандылармен болған шайқаста тұтқынға алынып, ату жазасына кесілген. Қамаудан қашып шығып, Ақмола облысындағы астыртын большевиктік ұйымның басшыларының бірі болған Мұқатай Жәнібеков өмірінің соңғы жылдарына шейін милиция бөлімдерінде қызмет еткен,

- Өмірі ерлік пен күреске толы қандай аяулы азамат болған, әке!

- Иә! Азаматын ардақтауды, асылын құрметтеуді халық ескеріп отырған ғой. Сәкен Сейфуллин де Мұқатай Жәнібековты қатты қадірлеп, оның өмірін жас ұрпаққа үлгі қылып айтып та, жазып та кеткен. Ал Сәкен Қазақстандағы саяси-қоғамдық жұмыстарға белсене араласқан, жауапты қызметкерлердің көбіне адамгершілік, мінез-құлық жағынан қатты ықпал жасаған қоғам қайраткері еді.

Сәкеннің өмір жолы - әдебиетіміздің жолы ғана емес, республикамыздың өсу, өрлеу, кемелдену кезеңдері. Сәкеннің өлеңдерін қайталап оқып отырғанда жаның тебіренеді. Ол мүмкін оның романтикалық поэзиясының әсерінен де шығар. Сол жырларындағы заңғар таудың шыңында ғана сақтар сыр сандығының баршаға тегіс ашылған өзектес құпиясында шығар. Сәкеннің «Тар жол, тайғақ кешуін» оқығанда, Қазақстанның алғашқы жылдарындағы мәдени және қоғамдық өмірі жақындап келіп, құлағыңа тіл қатып тұрғандай сезінесің. Мүмкін ол ұлы жазушының жүрек қылымен жүрек қанын сия

етіп жазған өсиеті мен өнегесінің жүректерде қалтқысыз сақталуынан болар.

Сәкенді көргендер әлі де көп. Көрмегендер ол туралы қаншама аңыз-естеліктерден біледі. Бірақ көрмегендердің өкінішін, көргендердің ынтығуын ескеру қажет қой.

Ауылының ғана емес аймағының ардақтысы еді. Ол үнемі көш басында жүрді. Жаңаға жол салу оңай болмайтын. Үкімет басшысы, газет редакторы, жаңа ашылған жас журналдың да тұңғыш бас редакторы болған жалынды қаламгерді ел есінде мәңгі жаттату - баршамызға борыш. Осындайда, Алмасжан, ақын атындағы совхоздың республика Жазушылар одағына айта-айта әбден жалыққан бір тілегі ойға оралады. Ол тілек - Сәкен Сейфуллин атындағы әдебиет сыйлығын совхоздың өзі тағайындап, жыл сайын соған лайықты лауреаттарды өздері белгілеп отыру. Осындай ізгі тілектер оң қабақ кездестіретін болса, онда Сәкен сынды әдебиет алыбының кіндік қаны тамған туған жерінде де, Алматыда да, ескерткіштер қойыларына еш шүбәланбас едік.

Жезқазған өңірі әнші мен күйшіге, ақын мен жыршыға ешқашан да кенде болмаған. Ол - жыр кені, күй кені, ән кені.

Ақын Тайжанды бүгінде ел біледі. Жырынан сусындайды. Ақын, әнші Шашубайды халқы ардақтайды. Әнін аспандата салады. Ал Сәкен - жазба әдебиетіміздегі шыңымыз. Қазақ совет әдебиетінің ірге тасын қалаушылардың бірі.

Шашубай, Тайжан - көмекейі бүлкілдеген шаң жуытпас жүйріктер.

Сәкеннің «Тау ішіндегісін» тау ішінде келе жатып үзілте, үздіктіре созғаныңда өзіңнің ішкі жан сарайың кеңіп, дүние асқарланып сала бермей ме. Әніне сөзі, сөзіне сазы сай әнге қалай елжіремессің.

Алдыңнан ақ қайың жасыл желегін бүркеніп сыладап шыға келеді сондайда. Шашубайдың «Ақ қайыңын» қалай ыңылдап кеткеніңді білмей қаласың. Қамығасың, мұңаясың. Өткен өмір жолына зерденмен көз жібересің. Қайтадан шырығасың. Қажырлана түсіп, қайсарлық жалына жармасасың.

Ән - құдірет.

Туған жыр туған жердің жебеушісі екен-ау. Ол

уайым төкпеген, қайрат сепкен, қажыр еккен. Олар - Сәкеннін әні мен жырында, Шашубай мен Тайжанның толғауларында.

Жыр - көңіл күйдің лықсып, түйдек-түйдек төгілген ыстық шарпуы. Өмір тәжірибесін түйіндеп, өшпенділік пен кекті, сүйіспеншілік пен әрекетті жүрек қанында балқытып, кесек-кесек маржаның халқының кеудесіне құяды.

Ескі өлеңде жаңа мазмұн бар. Ескі әуенде жаңаша үн бар. Оларды ел ұлдары туғызған. Олар қара түнектен жылтыратып шырақ жаққандай көңіл күмбезіне әні мен жырынан жарық түсіреді.

Ән - өмір серігі, жан іңкәрі. Жылқышы құрығына сүйеніп айлы түнде ән салғанда - белес-белестің астындағы ауылдың ақ боз үйінде тыпыршыған бойжеткеннен ұйқы қашатын. Қой күзеткен қойшының қоңыр әуенінде үміт пен күдік арпалысы шарпысып, талайдың жанына елегізу енгізетін.

Ән мен жыр - арманшыл халықтың қос қанаты. Талықсып жер түбінен жеткен әнді жеті қараңғы түнде кірпік қақпай тыңдаған талай мұңлықтар өтпеп пе еді, Бірақ оларды да тыншытқан, құмар сусынынан қандырған ән әуені ғой.

Халықтың арманына туған ән көп. Еріннің еміренуінен басталған әуен көп. Ол аспанға тік шаншылып, еркіндік аңсаған. Қазақ әндерінің ә дегеннен биік шырқауға басатыны содан. Тәкаппарлық - теңдіктің, бостандықтың ағайыны. Сондықтан шу асаудай аспанға шапшитын ән-әуендерімізде азаттықтың бұлқынысы басым.

Сағыныш саздары да бөлек бітіммен өмірге келеді. Сәкеннің көп әуені сол сағыныш сезімінің мөлдірінен жаралған. Онда аңсау мол, зарығу бар. Бірақ бәрінен бұрын намыс шарпысы алаулайды. Күйректікті емес, жігерді ұштау көп. Жасықтықты емес, жарғыласуды уағыздайды. Содан да болар, ол әндерді айтқанда еріксіз шамырқанасың, еріксіз тебіренесің. Өйткені туған жерге деген махаббаттан ерлік туындайды. Ерлік әрекетке бастайды. Азаматтығыңды шыңдайды.

Ән - әділет. Күй - құдірет. Екі ішекте әлем үні тоғысқан. Боздаған, бебеулеген, уілдеген, уһілеген, ашынған, шамырқанған, елжіреген, емінткен,

ділдеткен, қалтылдатқан, құрсантқан, қалшылдатқан құдірет қос желідей қатар сұлаған қос ішекте.

Тыңдай білген, сезе білген, түсіне білген жанға домбыра қасиеті керемет. Ол - қу қарағай емес, халық тілі, шежіресі, тарихы. Домбыра шанағында ғасырлар тылсымын бауырына басқан құпия қойма бар. Тиегін дұрыс қойып, пернелерін орнына орналастырып, он саусақты жүйткіте білген адам әлгі тылсым қоймаға сүңгіп кетеді. Құпиясын ашады. Қазынасына енеді. Шежіресін ұғады, тарихын таниды. Әр күй сол сырдың кілті екен. Ақтарылын кетер шешен тілі екен.

Күй - күндер елесі, жылдар жазбасы, ғасырлар куәсі. Жазу-сызуы болмаған халқымыз өткен ғұмырлық баянын әні мен күйіне сыйғызған. Күйді тыңдағанда күңіренген елдің күрсінуін естуіңіз де сондықтан. Күйді тыңдағанда сапырылысқан елдің атойлаған айбатын ұғынуыңыз да сондықтан.

Күйді күйші туғызған. Күйшіні ел күйі туғызған.

Әр адам әр тұрлі шамырқанады. Әр түрлі сес қылады. Біреу күйрейтін жерде біреу құдіреттенеді. Құдіреттенген көңілден шабыт еседі. Шарқ ұрып көкке ұшады, кеудеде шарпысады. Содан он саусаққа оралып, қос ішектен намыс боп, кек боп, арман боп, қиял боп, үміт қуалап төгіледі. Жігер егіп, жұртының алыс болашағына тілек көзін қадалтады.

Жезқазған өңірінде сондай ұлы күйшілер көп болған. Ол - атақты Тоқа күйші. Олар - қызық үшін емес, қыздыру үшін, құлшыну үшін күй шалған Қыздарбек пен Әбдилер.

Тоқаның төрт «Қосбасарын» Мұхамеджан Тілеуханов шерткенде, өмір иірімдерінің қат-қабатына жаныңмен, жүрегіңмен қалай араласып, қалай елжіреп, қалай ширығып, қалай қамығып, қайтадан қалай буырқанып шыға келгеніңді білмей де қаласың. Тәттімбет мектебі - шертпе күй десек, сезім қылында ойнайтын жүйрік саусақтар Тоқа саусақтары арқылы көңіліңнің нәзік пернелерін түрткілеп, шымырлатып жатпай ма!

Мұхамеджан Тілеуханов - Жаңаарқа ауданының экономисі атақты Тоқаның өзі боп, көзі боп сергек «Қосбасарлармен», ақыл мен сезім түйсіктерін қос-қосымен майда сипай басып, елжіреген жа-

ныңды көз ұшында дірілдеген әлдебір ұшпаққа шығарып бара жатпай ма!

Әне, күй - құдірет дегенде мен осындай әсерлерге жүгінем. Тоқаның «Қосбасарларына» бас ием. Тілеухановтың домбырашылығына тізе бүгем. Маған әншілік пен күйшілік, жалпы әсемдік шыңы - серілік облыстың Жаңаарқа ауданына тұрақтап, мекендеп қалғандай жарқын ой қалдырады. Өйткені осы ауданның қай совхоз, қай ауылын араламаңыз - әні мен күйі, жыры мен жыршылығы алдыңыздан тосады да отырады. Таңдайынан бал тамған Шабал Бейсекова мен көмейінде қоңырау сылдыратқан Қайрат Байбосыновтардың осы ауданнан шыққаны сөзімізге дәлел. Әншілік дәстүр жаңаарқалықтардың басқалардан гөрі басымырақ еншілеген сыбағасы сияқты көрінеді де тұрады, Содан ба Игілік Омаровтың ән шырқау мәнері қазақтың дербес өнерін сақтап қалған ерекшелігімен маған қатты ұнайды.

Қыздарбек, Әбди.

Бұлар - Тәттімбет шәкірттері. Шертпе күй сырбаздары, Бүлкілдеп жорғалаған нәзік үн қиялыңа қанат байлан, өмір-тірліктің қай-қай қиырына жетектемейді. Қыздарбек пен Әбди күйлері сондай. Кеш естіп, кеш ұғып, кеш іздеп, кенжелеп жүргеніміз болмаса, Әбди мен Қыздарбектерден алатын қазына қаншама. Жезқазған өңірінің асты тұнба қазына болса, халқы, халқының ұлдары сондай өнер қазынасының, өнер кенінің дариясы ғой.

Ауылда ән айтылмаса - сәні қашады.

Әні шырқалса - сәні, салтанаты оралады.

«Ауылдың алты ауызы» мен «қонаққәделері» өнерпаз елдің өнерін шыңдаған дәстүрі.

Ол - ана әлдиінен басталады.

Жел суылы ана әлдиінің қайырмасын көтермелеп әкетеді. Ши шуылы, боран ызыңы, қамыс-құрақ сыңсуы ән-әуенге ұласады. Дала мен қырдың табиғатының өзі-ақ тұнып тұрған саз. Үйрене білу қажет, ұғына білу лəзім.

Майталман күйші Әбікен Хасенов Ақадыр ауданынан шыққан. Әбікеннің күйші, домбырашылығына Сәкен Сейфуллин аса тәнті болған.

Ал Сәкеннің талғампаздығына шүбә келтіру артық шығар.

Ән мен күй ылғи да әсем. Әсемдікке еліткен көңіл әманда сыршыл. Сыршыл Сәкен Әбікенді түсінген. Сырбаз күйлеріне ұйыған. Сырлы жүрегіне табынған. Он саусағына елжірей телміргенде, өз көңілінен де өміршең жырлары ақтарылған. Үміт пен сенімнің тілі - күй. Ол - рух пен жанның елшісі. «Күймен ауызданған сәби құрыққа ұмтылмас» деп әкем айтатын. Құрық дегенде мал ұстап, қауға тартатын шыбықты емес, шеңгелдеп қысып, шеке жаратын сойылды ескертетін. Ән шығарғанның жаны нәзік болатынына еш күмәнім де жоқ.

Бүгінде еркін елдің әнін тауымыз бен даламыз қосылып айтады. Бүгінде азат халықтың қуанышты күйін көліміз бен беліміз қосылып шертеді.

Өйткені шаттанған жүректен өтер шабытты жүрек болмайды. Ән - өкініш пен қуаныштың перзенті. Күй - күйік пен шаттықтың сығындысы.

Бұрын ән жас төгізетін. Күй күрсініс беретін. Ал бүгін әнде күлкі көп, бүгінгі күйде серпін мол. Ол бүгінгі жасампаз тірлігіміздің әсерінен.

Өлеңді бүкіл ел түсінсе ғой, барлық жұрт, бүтін әлем халқы түсінсе ғой. Сонда «Елім-ай» айтылған кезде жоңғар шапқыншылары тоқтар еді-ау. Қырғын-сүргін басылып, туысқандық сезім орнар еді-ау.

Амал не, қанжар қақтығысы найзағайдай от шағылыстырып, найза шыңылы жүректегі әнді қорлаған кездер көп болған. Талай қылыш талай басты қиып түсіп, алыстан үміт күткен талай аяулы арманды үзіп кеткен. Көкірекке кірш етіп қадалған сесті көк сүңгі талай кеудеден құйылар тәтті әуенді бұзып кеткен. Соғыс қатігездігі де сол.

Бірақ жүректі жүрек ұғынады екен. Жүрек үні - жүрек әнін ән жатырқамайды екен. Октябрьде туған революция әуендері қазақ даласына кең тарады. Еркіндік аңсаған қуатымен, азаттық көксеген серпінімен қанат жайды.

Сол өршіл әуендердің көшбасында «Интернационал» тұр.

> «Бұл болар ең ақырғы,
> Ең күшті зор майдан»,-

деп әкем қоңыр даусымен айтатын.

«Интернационал» шын мәніндегі интернационалды қазақ даласына жеткізді.

Өнердің нұры шұғыла шашты. Сол нұрдың сәулесі көп жүректерді жаңаша сайратты.

Сол жаңаша сайрағандардың бірі - әнші Манарбек Ержанов. Сол жаңаша сайрағандардың дүрі - балқаштық Күләш Байсейітова. Көкше теңіздің маңында туған жас бүлдіршін жаңа заманның тәрбиесінен өтті, Советтік дәуір Күләшті Бүкілодақтық сахнаға шығарды. Жиырма төрт жасында СССР Халық артисі атағын алған Күләшті - шығыс бұлбұлы деп ұлы Отанымыздың аялап алақанына көтерді.

Әнді ән ұғады екен. Әншіні әнші түсінеді екен.

Атақты орыс әншісі Барсова Күләштің даусына ғашық еді. Қызығуын, құрметтеуін, алғыс сезімін жасырмай, ашық жазып отырған. Бұл шын таланттың бірін-бірі қолдауы, көтермелеуі, дем беруі. Қызғаныш жүрген жерде күйкілік қосарлана ілесетінін сезінген үлкен жүректің риясыз мерейленуі.

Күләш - қырда туып, түзде талпынып, Алатауда қанаттанып, әлем көгіне көтерілген қазақтың тамаша дарынды қызы.

Жезқазған облысында Күләштің ізбасарлары көп. Халық - қайнар көзі. Буын-буын ұрпақ өкілдері толқын-толқын көтерілетін таланттарын туғызып та жатыр. Әлі де туғыза бермек.

Облыс құрылысымен-ақ облыстық филормония шаңырағын көтерді. Халық творчествосы үйі мен облсовпрофтың көркемөнерпаздар үйі жұмыс істей бастады. Облыстық кітапхана, екі тарихи-өлкетану музейі ашылды. Бүгінгі Жезқазган облысында үш жүзден астам клуб пен мәдениет сарайлары, 420 кітапхана, 50 автоклуб, 190-ға тарта киноқондырғы бар.

Жезқазған өнерінің жаңа отауы - облыстық қазақ драма театры ұйымдастырылып, өз спектакльдерін жұрт назарына ұсына бастамақ.

Өнер шаңырақтары... Тағы да дерекке жүгінейік. 1906 жылғы «Вестник просвещения» журналының сарғайған беттерін парақтағанымызда әлгі журналдан мынандай сәуегейлікті оқып таң қалғанбыз: «...При таких темпах образования общая грамотность в России будет достигнута к 2186 году, а в Туркестанском крае - к 4600 году»...

Таң қалғанбыз. Әрине, бүгінгі советтік дәуірдің, социалистік құрылыстың қарышты қадамымен өл-

шесек, таң қалмасқа шарамыз да жоқ. Ал осы ғасырдың алғашқы жылдарында патшалық Россияның түнек қойнында қыбырсыз жатқанын ескерсек, онда Россияда жаппай сауаттылықтың патша заманында 2186 жылы, ал Түркістан өлкесіңде, яғни бүгінгі Орта Азия республикалары мен Қазақстанда 4600 жылдары орнайтынына дауымыз жоқ.

Революция құдіретінің ықпалды көрінісі де осы мысалдан анық ашылмай ма.

Біздің жаппай сауаттылықты місе тұтпай, өнер мен мәдениеттің шаппай дәуірлеуіне құлшына кірісіп жатқанымызды бүкіл әлем біледі.

- Атақты ғалымдар, ақын-жазушылар, белгілі спортшылар, артистер Жезқазған облысынан көп шыққан ғой, әке,- деп Алмас намысқа қызды.

- Иә. Ғылым шыңына көтерілген бұл өңірдің азаматтары жеткілікті. Олар Қазақ ССР Ғылым академиясының академиктері - Өмірхан Байқоңыров пен Орынбек Жәутіков, СССР Педагогикалық ғылым академиясының корреспендент мүшесі Серік Қирабаев, филология ғылымдарының докторы Әсет Болғанбаев, белгілі жазушылар Ісләм Жарылғапов, Камал Смайылов, Ақселеу Сейдімбековтер...

Спорттан да облыс түлектері ел аузына жиі ілініп жүр. Мұнда, әсіресе Жаңаарқа ауданындағы «Жас сұңқар» спорт мектебінің үлесі ерекше. Самбо мен қазақша күрестен бірнеше СССР спорт шеберін даярлаған жаттықтырушы Диқанбай Битқөзев пен мектеп директоры Ғазымбек Жарылғаповтың еңбектерін ерекше атап өту керек.

- Әке, Киікте туған Берік Нұрмағанбетов ше?

- Иә, есіме жақсы салдың! Iніміз Берік Нұрмағанбетов - еліміздің абыройын талай шетелде қорғаған үздік боксшылардың бірі. Киік аты тағы аталған соң қазақтың халық әнін домбырамен аса мәнерлеп, құлпыртып айтатын Ләззат Сүйіндікова апайымызды ұмытуға болар ма? Ол кісі де Киік топырағының, Жезқазған облысының перзенті. Көрдің бе, Алмас, білім мен өнер шарықтаған жерде азаматтарының даңқы қалай қалықтайтынын.

Мұндай табыстарымызға қастарымыз күйінеді, достарымыз қуанады. Сол қуанышты еселейтін жезқазғандық өнерпаздар арасынан әсіресе үгіт бригадалары мен автоклуб жұмыстарын ерекше атап өтер

\

едім. Облыс құрылғаннан бергі уақытта клубтарда 500-ге тарта көркемөнерпаздар үйірмелері жұмыс істейді екен. Бұларда жеті мыңнан астам өнер әуесқойлары бар. 1972 жылмен салыстырғанда ауылдық, селолық, өндірістік талапкер артистердің саны төрт есе өсіпті. Он шақты өнерпаздар коллективіне халықтық\деген құрметті атақ берілген. Музыкалық-хореографиялық «Ұлытау» ансамблі және Ақтоғай ауданының «Тоқырауын толқыны» атты ән-күй ансамблі алғаш рет Жеңістің 30 жылдығына арналған республикалық байқауда лауреат атанған болатын.

Осындай мақтаулы ансамбльдер: «Балхашские зори», «Жезді жұлдыздары» (Жезді ауданы) «Ақсу-Аюлы» (Шет ауданы), «Арқа самалы» (Ақадыр ауданы), «Жаңаарқа» (Жаңаарқа ауданы) және қазақ хоры «Тау гүлі» (Ұлытау ауданы) көптің ықыдасына бөленген.

Әсіресе «Ұлытау» ансамблін ерекше атап өтуді ләзім көрем. Халықтың дәл ортасынан шыққан нағыз дарындарды ұйымдастыра, ұйыстыра білсе, шын өнер құдіреті құлпырып сала береді. «Ұлытау» - сондай ансамбль. Асыл матадан ескі үлгімен олпы-солпы киім тігуге болады. Етегің шұбатылып, жеңің тізеңді соғып, жағаң жайлауға кетіп ұсқыныңды қашырмай ма ондайда? Асыл матадан жаңа үлгімен тігіліп, денеңе құйып қойғандай қонымды әрі лайықты, белі бүрілген, етегі сырылған, зері жүргізілген әсем бешпент, шапан қандай жарасар едіі? Ескі ән-жырдың жаңаша мазмұнын тауып, мағынасын кеңейтіп, ұлттың әрін тың нақышпен жеткізгенде халық әуені қалай құлпырмас екен! Өйткені ән мен жыр - халықтың жаны мен сезімі. Жанын жайып салып, жүрек сезімін ән-жырымен, күй-көңілімен жеткізіп жатқан халықты бүкіл әлем түсінсе керек.

«Ұлытау» ансамблі осындай шеберлікке жете білген. Жүрек тілін қыл ішектер мен клавиштерде ойнатқан. Жан сезімін жаңа ішектер арқылы жаңаша лүпілдеткен. Ендігі әуендерінде мұң жоқ. Мұңсыз тірліктің лепірген қуанышы ғана бар. Ол - көңіл қоздырар тамаша биінде. Еңбек мерекесін жырлаған шабытты әнінде. Он саусақтың сезімді ұшынан төгілген сергек күйінде.

«Ұлытау» ансамблінің; артистері - қарапайым еңбек адамдары - малшы, егінші, тігінші, есепші,

мұғалім, дәрігер - әуесқой өнерпаздар. Бірақ «Ұлытау» ансамблінің әр мүшесі шын мәніндегі жанымен артист жандар. Себебі Ұлы Ұлытау өңірінің атын тағы да алдымен республикаға, содан кейін Отанымызға, тіпті шетелге танытқан да осы «Ұлытау» ансамблі.

Ұлылықты ұғына білген ұлылық туғыза алады. «Ұлытаулықтар» - ұлы өлкесінің бай тарихын, жомарт мінезін, кең құшағын, қазыналы қойнын, ырысты өңірін түсінген жандар. Өйткені бірі астығын, бірі малын, бірі кенін өндіріп жүрсе, кейбірі тарихын зерттеп, өнегесін ұрпақтардың зердесіне құйып жүрген азаматтар. Қуанышына ортақтаса алмаса, қуанышқа толы сазды сала алар ма еді?! Табысына тасымаса, тасқынды күйді құйқылжыта алар ма еді?! «Ұлытау» ансамблінің ауызға ілінуінің ең басты себебі де туған жердің қасиетті қадіріне исініп, сол туған жердің қасиетін шарықтатқан ән мен күйді жүрегімен жеткізе білуінде.

«Ұлытау» ансамблін алғаш рет Алматыда Қазақстан комсомолы XIII съезінің делегаттары тыңдаған. Тыңдаған да шеберліктеріне аса тәнті болған. Құшырлана қол соққан.

Бір ғана жағдайға ой жіберейікші.

Жас ансамбль. Жастар, комсомолдар. Бірі - орындаушылар. Бірі - тыңдаушылар.

Өмірдегі сәйкестік дейсің бе? Сәттілік дейсің бе? Әйтеуір, жас ансамбльдің жұлдызы жануға соншама дөп келген аудиторияны байқайсың ғой.

Жастық әуен жас кеуделерге шымырлап құйылып, өнерге талпынған жас шеберлердің қуанышына ортақтастырған. Мақсаттарына жігерлендірген.

Әрине, «Ұлытау» ансамблін басқа аудитория тыңдаса да дәл сондай ықыласқа бөленер еді. Дегенмен жас ансамбльдің тұсаукесерін жасаған жас құрбы-құрдастардың кездескенін өз басым жақсы ырымға балаймын.

- «Қанат қаққан сайын қатаяды» демей ме, әке?

- Иә! Бұл нақылды қанша қайталасақ та артық емес. Алматыдан әсерленіп қайтқан ансамбльге көп ұзамай сүйініш хабар жетеді. Өнерпаздардың шеберлігін байқаған республикамыз енді жас ансамбльді Москваға жібермек болыпты.

«Ұлытау» ансамблі астана жұртшылығына творчестволық есеп беруі тиіс екен. Бұдан артық сенім болмас. Ұлытау шыңдарында жаңғырған ән Москва сахнасынан қайта самғамақ.

«Ұлытау» ансамблі москвалықтарға да қатты ұнады. Асқақ әнімен Сарыарқа көшіп келгендей болып еді сонда. Ән құдіреті талғампаз астаналық көрермендерді сүйінтіп еді сонда. Құйқылжыған күй көп домбыраның күмбірлеген ішектерінен үйлес шығып, үндесе төгілгенде жаңарған өлкенің жасампаз тамыры тулай соғып тұрғандай болып еді сонда.

«Жезкиік» арман әр кеудеде бұлықсыған-ды. «Жезкиік» жылдамдық өміршеңдікті алға ұстаған.

Өрнегі мол, иірімі көп халық билері ұлттар достығының символын мадақтаған. Достық пен туысқандықтың құдіретін пайымдатқан.

Ұлытаулықтар сонда бүгінгі күннің асыл шуағына бөленген жүректерінің лүпілін ән-жыры арқылы москвалықтарға сыйлаған. Халқының жомарт жанының кеңдігін, кереметтігін жеткізген.

Москвалық жұртшылық жас ансамбльді жылы қабылдап, тебірене ризашылық білдірген еді.

Сол сапарда «Ұлытау» ансамблі Жұлдызды қалашықта космонавтар алдында концерт беріп, үлкен ілтипатқа бөленген-ді. Ұлытаулық - космонавтар ұлытаулық жерлестеріне шын көңілден алғыс айтып, жаңа творчестволық табыс тілеген еді.

Ғарышқа жол салған космонавтар өнер өріне талпынған шын мәніндегі жерлестерін солай қуана қарсы алған. Солай тілектес боп қалған. Тілектес, дос тілегінен өтер демеу болған ба?! «Ұлытау» ансамблі Герман Демократиялық Республикасының 25 жылдық тойына қатынасып, қазақ әні мен күйін неміс жерінде шалқытқан. Сонда әнпаз Арқаның мәні мен сәнін иеміс халқы әбден түсінген. Күй боп күмбірлеген кең даланың лебізін ансамбль арқылы ұғынған.

Халықтар бірін-бірі түсіну үшін де жыр тілімен табысу керек екен.

Ұлы Отан атынан сайраған «Ұлытауды» ұлы елдің ұл-қыздары құшақтарына қысып, төсіне басқан. Өнерімен исінтіп, өнегелі ісін абыроймен аяқтаған.

Ауылдан шыққан «Тоқырауын толқындары» ан-

самблінің де жеткен жолы ұзақ, алған биігі ауқымды.

Тоқырауын суындай сыңғырлаған әсем әнін, Қызыларай шапағындай асқарда дамылдайтын шырқау сазын, буырқанған күйін, мың бұралған биін бірінен-бірін асыра орындайтын бұл ансамбльдің мүшелері сайдың тасындай іріктелген майталман өнерпаздар.

Ұлы жеңістің 30 жылдығын тойлау кезінде творчестволық есеппен Москва жұртшылығына концерт қойған, Исландияға еліміздегі ансамбльдер ішінен екінші боп барған «Тоқырауын толқыны» ансамблінің келешегі мол.

Арқа елі - ән мен жыр елі. Ән мен жыр бұл өңірді еліне танытты. Әлемге атын шығарып, әр елден туыс, дос тапқызды.

Ұлытау мен Қызыларай шыңдарында бүгінгі шаттық өмірдің екпінді қайырмасы жаңғырады.

Көкше теңіз - Балқаштың толқыны күй ырғағымен толқиды.

Кенді Қоңыраттың, кеніште Жезқазғанның, жомарт Жәйремнің, кішкентай Киіктің қыры мен қырқасы, төбесі мен белесі жыр боп кеудеге құйылады.

«Арқа өңірінің мәңгі аяқталмас ән мен күйінің күмбірін жүректеріңіздің дүрсіліне қосып алыңыздар, ағайын! Арманға жеткізер әуен аз ба еді!» дер едім мен бар даусыммен.

ЫСТЫҚ ЖҮРЕК, БАЙ КӨҢІЛ- БАЙҚОҢЫР

- Байқоңыр... Неге солай аталған?

- Байқоңыр... Қоңыр желі көп болған деседі, балам.

Байқоңыр өңірі. Қоңыр желі мол, шуағы аз, сынағы көп мекен. Көшпелі елдің қонысы, аяқты малдың өрісі ғана болған. Қатаң табиғаты, қытымыр қысы, аптап жазы даланы өгейсітсе де, бауырындағы халқына өгейлік жасаған Байқоңыр болған емес.

Байқоңыр басқаға қатал көрінсе де, құт мекен күйін өзгертпеген. Жайлаған жұртының ырзығын айыртқан, несібесін ұсынған, ырысын ортайтпаған.

Байқоңыр қоңыр салқын желімен ғана емес, көңілі түссе қоңыр самалымен де бай. Бірақ патшалық Россия тұсында ол «сенімсіздерді» жер аударатын алыс түкпір, жатбауыр мекенге айналған. Білім шырағы тұтанбаған жердің қараңғы қапасы саналған Байқоңырға саналы азаматтар көптеп

айдалып келіп, өз көңілінің нұрынан сәуле түсірген.

Солардың бірі-130 жыл бұрын Айға ұшуға болатынын айтып «діни ұғымға қарсы сәуегейлік соғып, шатпақтағаны үшін» Байқоңырға жер аударылған Никифор Никитин дейтін мещанин.

Қарашы, балам, «Айға ұшуға болады» деген Никитин «сандырағы» үшін қараңғылықтың ордасы - Байқоңырға аласталған. Патша чиновниктері осыдан жүз отыз жыл бұрын адам ойының ең батыл пікірін білдірген орыс мещанинін қазақ даласына жөнелткенде, дәл осы өңірде - қараңғылық пен надандықтың ортасы көрінген Байқоңырда дәл сол батыл ойдың - адамзаттың ғасырлар бойғы арманы жүзеге асарын білмеген ғой. Менсінбеушілік пен астамшылықтың қайда соғарын көрдің бе?

Сенімсіздік пен секемшілдіктің қандай кесепат туғызатынын пайымдадың ба, балам?

Қазақ даласы - патшалық Россия үшін мешеуліктің символы ғана боп қалса, ол кезде үміт сауған көңілдің тас қорғанға кездесе бергені түсінікті емес пе.

Байқоңыр. Ғасыр қойнынан жарқ етіп туар ашық күнін халқымен бірге қажымай күткен төзім шежіресі.

Күннің қызыл сәулесі Байқоңырды түннің қараңғы түнегінен суырып алды. Октябрьмен бірге таң шұғыласы Байқоңыр шахталарына нұр құйды. Өмір әрекетінің сан қилы дыбысын, әр түрлі қимыл-қозғалысын әкелді.

Байқоңырға түрлі ұлттың азаматы енді өз еркімен келді. Өз жүрек қалауымен оралды. Байқоңыр - еріксіздік қапасынан, еркіндік мекеніне айналды.

Асығыстық күлкіге душар етеді, төзімділік мақсатқа жеткізеді. Сол мақсат сағаты Байқоңырда шырылдады. Қараңғылық пердесін ысырған советтік дәуірдің алтын нұры енді Байқоңырда ерекше алаулады. Байқоңырдың аты - жұмысшы атымен қатар естілді. Байқоңыр даңқы Ұлытау, Жезқазған даңқымен қоса жаңғырды.

Бірақ Байқоңырдың әлемге тегіс ардақты, әлем азаматтары үшін «Жер» деген ұғыммен тең тұратын, кейде сол ұтымды алмастыратын бақытты сәті, қайырлы кезеңі жақындап қалған еді.

Малшы Байқоңыр жұмысшы Байқоңыр боп еңсе көтерсе, көп ұзамай космонавт Байқоңыр, космодром Байқоңыр болып, ғарыш пен планетаны жалғастыратын мәңгілік Көпіріне айналатын күні таянған-ды.

1955 жылдың апрелінде Байқоңыр қыстауына алғашқы құрылысшылар десанты аяқ басты. Қоңыр самалы желпінген даланың жаңа тарихының өзгеше бетінің алғашқы әліппесі солай басталды.

Ызғарлы көктемді алмастырып аңызақты жаз жетті. Дала табиғаты жуасыған емес, ыстық жазды ызғырық желді күз қуып, артынша-ақ үскірік аязды, қатаң қыс оралды.

Жұмыс қарқыны бәсеңдемеді.

Шөлейттегі екі жыл, еңбек бәсекесімен дүбірлеген екі жыл өте шыққанда, қала орнап, космодром салынып та бітті.

Байқоңыр космодромын қабылдау күні туды.

Жайшылықта мақтау сөзге сараң, талап қоюға шебер академик Бас конструктор С. П. Королевтың:

- Құрылысшылардың бізді бөгемейтініне сенімім күшті еді. Бірақ дәл осындай қысқа мерзімде осыншама үлкен құрылысты әрі шапшаң, әрі тыңғылықты орындай қояр деп күтпеп те едім, Қадірлі жолдастар, сіздерге көп-көп алғыс айтамын!- деуі тегін емес.

Байқоңыр жұлдызы солай жанған.

Өмірдегі бақыт кешігу де, кенжелеу де емес, кезінде көзге түсу, жұлдызың жану.

Жұлдызың жанса - кеңжелегенің қешірімді. Тек дүниеден үнсіз өтуден артық өкініш жоқ, елеусіз қалудан өтер қиянат жоқ.

Байқоңыр жұлдызы дер кезінде туды.

Шөлейт жапанның жұлдызды тағдыры бар екен.

Арада отыз жыл уақыт өтіпті. Бүгінгі Байқоңыр мүлде адам танымастай түлеген құт мекен. Елу мыңнан астам халқы бар жаңа қаланың оқтай түзу көшелерінің бастау алар жерінде гүлзармен көмкерілген орталық алаң бар. Сол алаңда космодромға бетін түзеген ұлы көсеміміз Лениннің ескерткіші тұр.

Ленин ескерткіші!

Қай қалада болмасын орталық алаңда Ленин ескерткіші орналасқан. Ал Байқоңырдағы ескерт-

кіштің жөні бөлек. Бүгінгі ғылым мен білімнің қуатын айғақтайтын космодромға жарқын жүзбен күлімдей қарап тұрған. көсемнің бейнесі орындалған арман мерейімен нұрланған.

1975 шылы Байқоңырда болғанда «Аполлон» кораблінің командирі, американ астронавты Томас Стаффордтың пресс-конференцияда сөйлеген сөзінде: «Осыншама қысқа мерзім ішінде дүлей шөлейтте әсем қала мен тамаша космодром орнатқан совет адамдарының ұлы жеңісіне бас иеміз»,- деуі социалистік құрылыстың өміршеңдігін еріксіз мақұлдаудың айғағы.

Оны мақұлдатқан бүтінгі Байқоңыр.

— Білім, әке. Жер серігі мақұлдатқан оны...

— Байқоңыр даңқы алғаш рет 1957 жылғы 4 октябрьде бүкіл әлемге бір-ақ сәтте тараған.

Ол алғашқы жер серігінің ғарыштан лүп-лүп жеткен дыбысымен, адамзат ойының құдіретіне бас иген барлық халық өкілдерінің жүрек дірілімен естілген.

Ол Байқоңырдағы космодром комплексінің қасындағы жердің бірінші жасанды серігіне арналған обелискідегі «Осы арада совет адамы данышпандығының космосқа батыл шабуылы басталған (1957 ж)»-деген жазудың мәңгілік қуатымен тасқа қашалып қалған.

Байқоңыр болашаққа қызмет етеді

Ал сол болашаққа алғашқы баспалдақты салған Юрий Алексеевич Гагарин еді.

Космодромның қасында жалғыз қабатты жатаған үй тұр. Сол үйдің кіре берісіндегі мемориал тақтаға: «Бұл үйде дүние жүзінде космосқа бірінші боп ұшар қарсаңында Юрий Алексеевич Гагарин түнен шыққан. 1961 жыл 11-12 апрель» деген жазуды оқығанда тұла бойыңды еліңе, Отаныңа, советтік халқыңа деген мақтаныш сезімі билейді.

Жеңістің қырық жылдығы қашан, қай жылы болатынын білесің ғой, Алмас?

— Неге білмейін... 1985 жылы.

— Дұрыс, 1985 жылы. Бұл жыл Юрий Алексеевич Гагарин есіміне байланысты көп оқиғаларды еске салады, балам. Фашистік Германияға қарсы совет халқының Ұлы Жеңісіне қырық жыл толса, Гагариннің өмір жолының да кейбір мүшелді жылдары

еріксіз ойға оралады. 1985 жылы Ю.А.Гагарин атындағы Саратовтағы индустрияльды-педагогтік техникумның құрылғанына қырық жыл толады екен. Гагариннің осы техникумды бітіргеніне де отыз жыл, ең алғаш самолет штурвалын ұстап, ұшқанына да отыз жыл болады. Байқоңыр космодромының ірге тасын қалаған күннен бері аттай отыз жыл өтсе, Гагариннің ерлігі мен ісін жалғастырып жатқан космонавтар тұратын «Звездный» қалашағының орнағанына жиырма бес жыл толады екен. Ал осы қалашықтағы музейде Гагариннің 08909627 номерлі партиялық билеті сақтаулы тұр. Сол билеттің дәл қасында, 1976 жылғы апрельде қазақстандықтар арнайы тапсырған Байқоңырдың бір уыс топырағы кішірек шыны шөлмекте жатыр.

Байқайсың ба, балам, халық өз перзентін қалай қастерлейді. Қалай ардақ тұтады. Юрий Алексеевич Гагарин тек совет Одағының космонавы емес, Жер атты жасыл планетаның бүкіл адамзатына бірдей ортақ азаматы.

Гагариннің ғарышты игерудегі ерлігінің мән-мағынасын Америка астронавы Джозеф Кервиннің:

- Біз, барлығымыз ғарышта Гагарин ашқан ұлы қақпа арқылы болып қайттың,- деген бейнелі сөздерінен айқын ұғынамыз.

Гагарин салған ғарыш жолы Байқоңырдан басталып, күні бүгінге дейін оның ізбасарларын космос кеңістігіне жөнелтіп жатыр. Содан бері де біздің және басқа елдердің жүзден астам космонавы ғарышта болып қайтты.

- Әке, ғарышқа ұшудың негізгі мақсаты неде? Әлемдік суық Кеңістікке тек әуестік үшін ғана біріншілікті бермейміз дейтін әрекетпен ұшатын болса, ондай әуесқойлық адамзатқа өте қымбатқа түспей ме?

- Сұрағың өте орынды, Алмас. Салыстырып көруің үшін бір-екі мысалды айта кетейін. Американың бірінші астронавы Джон Гленнің орбитада болған төрт сағаттық ұшу сапарының әр минуты бір миллион 680 мың долларға түскен екен. Ал екі сағат қырық минут Айда болған «Аполлон-12» экипажының әр секунды 30 мың доллар қаржы қажет етіпті.

— Сұмдық көп қой?!!

- Иә. Бірақ жыл өткен сайын әлгі шығындар өзін ақтап, керісінше, пайда түсіре бастады. Әсіресе біздің жоспарлы социалистік құрылыста космосты зерттеуге бөлінген әрбір сом қаржы бірнеше еселеп қайтады.

Космосты зерттеудің халық шаруашылығына тигізетін пайдасы ұшан-теңіз. Олар - телефон-телеграфтық байланысты космос арқылы жеделдету әрі оңайлату;

телевизия хабарларын «Орбита» жүйесі бойынша еліміздің түкпір-түкпірінде көрсету;

ауа райын алдын-ала болжау;

табиғи байлықты спутниктер арқылы анықтау;

әр түрлі халық шаруашылық мәселелерін шешу үшін спутниктер арқылы географиялық зерттеулер жүргізу;

сондай-ақ, Айды және Күн жүйесіндегі планеталарды ғылыми тұрғыда зерттеу...

— Шынында да, керемет екен! Соның бір-екеуіне мысал келтірмес пе екенсіз?- деп Алмас ентеледі.

- Советтік ұлы Отанымыздың минералдық қазбаларға өте бай екенін өзің де білесің, балам. Бірақ соны дәстүрлі геологиялық әдістермен анықтаудың өте қиындығын, кейде мүмкін еместігін айтып жату артық. Бүгінде сол минералдық қазынаны табуға космонавтика көп жәрдемін тигізе бастады. Соның арқасында зерттеу, іздеу мерзімі қысқарып, тиімділігі әлденеше есе артты.

Геологиялық барлау жұмыстары үшін ұшырылатын космостық аппараттардың он күн ішінде жинайтын мәліметін самолеттерді пайдалансақ, он жылда да ала алмайды екенбіз.

Манғышлақ түбегін қаншама геологтар шарлады. Қанша мәрте геологиялық партиялар барлау жасады. Ал «Салют -3» орбитальды станциясында түсірілген суреттер бұл өңірде мұнай мен газдың, жер асты тұщы суының мол қорын, полиметалл кенін анықтап берді.

Өзбекстандағы Ферғана алабын алпыс жыл бойы зерттеген геологтар газ бен мұнай табылған 102 жерді картаға түсірсе, «Салют -3» станциясы үшақ айдың ішінде осындай мұнай мен газдың 84 жаңа орнын ашып берді.

Станциядан алынған мәліметтерді Байкал-Амур

магистралін жобалау кезінде инженерлер мен конструкторлар тиімді пайдаланған.

Ауыл шаруашылығы мен кеме қатынасы үшін космостық зерттеулердің етер ықпалы ерекше. Экономистердің есептеуінше, құрғақшылық пен бұршақтың, құм дауылы мен қатқақ суықтың кесірінен еліміздің ауыл шаруашылығы кей жылдары бес миллиардқа жететін зиян шегетін көрінеді. Сондықтан да табиғат тәлкегіне ұшырамау үшін ауа райының құбылуын алдын-ала болжаудың маңызы өте зор. Осындай болжам мәліметтерді Байқоңырдан ұшырған «Метеор» спутниктері дер кезінде беріп тұрады.

Жерді бір ғана айналып шыққанда «Метеор» спутнигінің жинайтын мәліметі планетамыздағы бүкіл метеостанциялардың беретін мәліметінен жүз есе артық екен. «Метеор» спутниктері жүздеген циклондардың басталатын тұсын алдын-ала көрсетіп, жүздеген кемелерді апаттан сақтайды. Ол авиацияға да жәрдемін тигізеді. Бір сөзбен айтқанда жыл сайын халық шаруашылығының миллиардтаған қаржысын үнемдейді.

Москвада өткен жиырма екінші Олимпиядалық ойындарды көріп едік қой.

- Иә, ғаламат рекордтар болған.

- Сол ойындардан репортаж жүргізген 1200 радио және телекомментаторлар бір сағатта қанша халықаралық байланыс жүргізгенін білесің бе?

- Білмеймін...

- Алты мың. Осы алты мың байланысты сағат сайын өткізу үшін спутниктер көмекке келген. балам.

- Спутниктер - адамның нағыз қолғанат жәрдемшілері екен-ау!-деп Алмас таңдай қақты.

- Иә. Космос техникасын жасау, ғарышты зерттеу адамзаттың ой-өрісін кеңейтеді, техника мен ғылымның одан әрі дамуына мүмкіндік жасайды, кадрлардың мамандығың арттыруға үлкен әсер етеді.

1967 жылы социалистік тоғыз елдің ғалымдары «Интеркосмос» программасын қабылдаған. 1971 жылы СССР-дің қолдауымен халықаралық «Интерспутник» ұйымы құрылған болатын. Соның нәтижесінде осы ұйымға кіретін елдер біздің «Молния»

жүйесін телефон-телеграф байланысы үшін және телехабарлар программасына пайдаланады.

- Социалистік елдер космонавтарының біздің космонавтармен бірге ұшуында осындай мән бар екен ғой.

- Иә. Ғарышты бірігіп зерттеуді, бүкіл адамзаттың бақыты үшін еңбек етуді прогресшіл адамдар өздеріне парыз санайды. Сондықтан да социалистік елдер, сондай-ақ француз, үнді ғалымдары космосты одан әрі игеруде біздің совет ғалымдарымен бірлесіп жұмыс істен жатыр.

- Әке, Байқоңырды - достық бесігі деп атауға әбден болады. Ол - Отанымыздың ұл-қыздарын ғана ғарышқа шығарып қоймай, туысқан социалистік елдердің тұңғыш космонавтарын да аялап аспанға ұшырды ғой.

- Дұрыс айтасың. Герман Демократиялық Республикасының,Чехословакияның,Венгрияның, Монғолияның, Польшаның, Болгарйяның алыстағы азаттық аралы - Кубаның бұл күндері өз «Гагариндері» бар.

- Үндістанның космонавы Ракеш Шарманы қосыңыз. Өзі сондай алғыр. Бар болғаны екі-ақ жыл дайындалып, мынау даламыздан, Байқоңырдан, сонау ғарышқа көтерілді. Қандай еңбекқор адам! «Совет халқы мен үнді халқы жер шары адамының төрттен бірін құрайды. Совет халқы да, үнді халқы да бейбітшілік үшін күреседі. Жасыл планетамыздың тыныштығын армандайды. Соғыс өртін тұтандырмақшы болғандарға батыл қарсы шығады» дегенін оқығанда мен Ракеш Шарманы сондай ұнатқам. Бейбітшілікті қорғайтындардың алдыңғы легінде космонавтардың жүргені қандай жақсы! Екі ұлы елдің асыл азаматтарын табыстырған Байқоңырдың аты ұрпақтан ұрпаққа кетті емес пе?..

«Байқоңыр» қонақүйінің балконынан қарап тұрмыз. Кенет Алмас бөлмеге кіріп кетіп, қойын дәптеріне әлденелерді жаза бастады.

Жұмысынан бөлгем жоқ. Кім білсін, «Әке көрген оқ жонар, шеше көрген тон пішер» дейтін нақылдағыдай ұлым да өзінше толқып, қағазбен «жекпе-жекке» түсіп жатқан болар. Несі бар космонавт болам десе де, механизатор болам десе де, немесе жазушы болам десе де еркі өзінде. Аспанымыз ашық

тұрғанда совет азаматының қай-қайсысы да қалаған мамандығын игеруге толық праволы.

Күн батып барады. Қиғаш сәулелердің көкжиекпен астасқан тұсында Байқоңыр космодромы бар. Сол тұстан кешкі аспанды жарқыратып тағы бір ракета ғарышқа самғап ұшар.

Алмас қасыма келді.

- Әке, осы номерде космонавт Береговойдың түнеп шыққанын білесіз бе?

Естіген жоқ едім. Естімесем де бас иедім. Баламның сол сәттегі алабұртқан жүзіндегі мақтаныш сезімін, жүрегімен шырмалған жауапкершілік жүгін түйсінген халін үзгім келмеді. Береговой жатқан бөлмеде ұлым түнен шықса, Береговойлар шыққан ғарышқа ұлым, қазақ ұлдарының бірі ұшар күн де алыс болмас. Байқоңыр... ана - Байқоңыр ұланын төсінде аймалар, құшағына қысар.

Адамның мақсаты көп-ақ. Ол - дәулет, ол - даңқ, ол - шындық.

Бүгінде бізде сол мақсаттың бәрі де бар. Дәулетіміз шалқыған. Даңқымыз әлемге кетті. Шындығымыз - темірқазығымыз.

Дәулет - Балқаш пен Жезқазған мысында. Жәйрем мен Ақшатау полиметалында. Ақтоғай мен Шет аудандарының төрт түлік малында. Жаңаарқаның «Айнабұлақ» сынды тың совхозының астығында.

Даңқымыз Байқоңырда. Алғашқы жер серігінде. Гагарин бастаған космонавтар ерлігінде.

«...Қазір стартқа дейін санаулы-ақ минуттар қалды. Алыс жолға аттанарда адамдардың бір-біріне айтатын «Кездескенше» деген сөзін мен сендерге айтамын, қымбатты достарым. Таныстар мен бейтаныстарды, алыстағы, һәм жақындағы баршаңызды құшақтап, кеудеме қысқым келетінін білсеңіздер ғой!

Қайтадан қауышқанша!»

Бұл сөздер - Юрий Алексеевичтің ұшар алдындағы магнитофонда жазылынып қалған сөздері.

Өмірдегі ең бір ыстық ғанибет жаныңа жақын адамыңмен қайтадан қауышу болар.

Біз Гагаринмен үнемі іштей, көңілмен, жүрекпен кездесіп тұрамыз. Өйткені Гагарин- біздің, барша-

мыздың адал арымыз, мұңалмас жігеріміз, кір шалмас намысымыз.

Гагарин - Байқоңырда. Байқоңыр - қазақ даласында. Ендеше ол өлген жоқ, баршамызбен мәңгі бірге.

Байқоңырдағы старт алаңы.

Ол еңбек жеңісінің старты. Даңқ самғауының шыңы.

Старт алаңы-Роберт Рождественскийше айтсақ:

Жасыл төсін күз тонаған,
Жайып салып төбелерін.
Тосып алар ізгі алақан
Жұлдызға ұшқан кемелерін.
Сергіп әлем бай көңілмен,
Белін жазды көп бүгілер!
Аты естілсе Байқоңырдың
Планета көкке үңілер.

Байқоңыр - селеу даланың ортасынан шын мәнінде космостан оралатын ұлдарына сенімді алақанын емірене ашқан алтын бесік. Бүгін ғана аты белгісіз совет азаматы Байқоңыр космодромынан көтерілген сәтте-ақ бүкіл әлемге аян болады.

Бұрын Қазақстанды шетелдіктер тұрсын, балам. Россия мемлекетінің тұрғындары жөнді білмейтін. «Қайсақ» деп те атаған бізді. «Қырғыз» ден те атаған бізді. Енді ше? Қазақстан даңқы жұмыр жердің түкпір-түкпіріне кең жайылды. Себебі бүгінгі Қазақстан - түгел старт алаңы. Ол тыңымен дүбірлеп тұр. Малымен шалқып тұр. Кенімен кемелденіп келеді. Бірақ бәрінен де бұрын адамымен, совет халқымен құдіретті ол.

Жезқазған облысы - байтақ Отанның бір отауы. Бұл отаудың ошағында маздаған оттың жылуы халықтар достығын күшейтуде. Бұл отаудың жиһазы - ел игілігіне айналуда.

Сондықтан да облыс атынан бәр-бәріңізге бақытты өмір, баянды тыныштық, бейбіт тірлік тілеп, «хош келдіңіздер!» деген қонақжай тілекпен тәмамдағым келеді Алмас екеуіміздің осы сапар барысындағы әңгімемізді.

МАЗМҰНЫ

БЕТАШАР.......... 3
КӨКШЕ ТЕҢІЗ ТУРАЛЫ АҢЫЗ 8
НҰРЛЫ БАЛҚАШ, ҚҰНДЫ БАЛҚАШ 32
ӨМІР АТЫ - ҚОҢЫРАТ...................... 72
ҰЛЫ ҰЛЫТАУ, ҮЛКЕН ЖЕЗҚАЗҒАН... 87
ЖАЙРАҢ ЖӘЙРЕМ 121
ДАЛАДАҒЫ ОТТАР...........................138
ЫСТЫҚ ЖҮРЕК, БАЙКӨҢІЛ.............
БАЙҚОҢЫР...................................177

Для детей старшего школьного возраста

Серия «Мой Казахстан»

Софы Сматаев

КРЫЛАТАЯ ЗЕМЛЯ БАЙКОНУРА

Документальные рассказы
о Джезказганской области

(На казахском языке)

Редакторы С. К а р а т а е в
Суретшісі И. М а р ш а н с к и й
Кітапқа КазТАГ-тын фото-суреттері пайдаланылды.
Көркемдеуші редакторы А. Т і л е н - ш и е в
Техникалық редакторы Г.А х и п о в а
Корректорлары Ш.Б а т т а л г а з и е в а , А . А с қ а р ғ а л и е в а

ИБ № 2995

Теруге 06.09.84 жіберілді. Басуға 03.07.85. қол қойылды. УГ 17360. Форматы 84х Х 100 $^{1}/_{32}$. Қағазы №2. Қаріп түрі кәдімгі жаңа. Шығыңқы басылыс. Шартты баспа табағы 9,2 + 0,585 жапсырма. Есептік басылу табағы 9,94. Шартты бояу көлемі 9,5. Тиражы 7 000 дана. Заказ 240. Бағасы 55 тиын.

Қазақ ССР Баспа, полиграфия және кітап саудасы істері жөніндегі мемлекеттік комитетінің «Жалын» баспасы. 480124, Алматы қаласы, Абай проспекті, 143-үй.

Қазақ ССР Баспа, полиграфия және кітап саудасы істері жөніндегі мемлекеттік комитетіне қарасты «Кітап» полиграфиялық кәсіпорындары өндірістік бірлестігінің Полиграфия комбинаты, 480002, Алматы қаласы, Пастер көшесі, 41-үй.